E48
744
т.2

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ
дивизиски генерал у п.

ШУМАДИСКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА

1915

СА 5 СКИЦА

КЊИГА ДРУГА

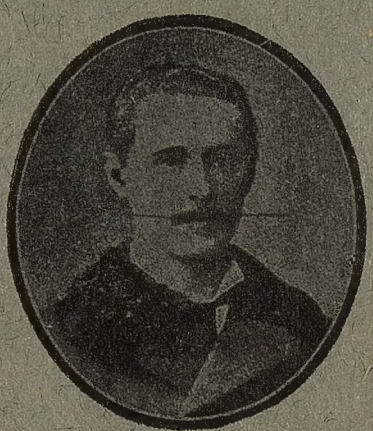

НАГРАДИЛА СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
А ШТАМПАЊЕ ПОТПОМОГНУТО ИЗ ЗАДУЖБИНЕ
„ВЕЛИМИРИЈАНУМ“

Цена 50 динара

E48
744

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ
дивизиски генерал у п.

ШУМАДИСКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА

1915

СА 4 СКИЦЕ

КЊИГА ДРУГА

НАГРАДИЛА СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
А ШТАМПАЊЕ ПОТПОМОГНУТО ИЗ ЗАДУЖБИНЕ
„ВЕЛИМИРИЈАНУМ“

Штампарија „Шумадија“ А. Јовановића — Крагујевац, 1935

СВА ПРАВА ЗАДРЖАВАЈУ СЕ

ГОСУД. ПУБЛИЧНАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА РСФСР
№ 19814 1990 г.

+ 12 карт.

V ДЕО

БОЈ КОД ВРБОВЦА

Скица 14

А. — Повлачење и поседање положаја на десној обали Раље

Земљиште. У обзир долази просторија ограничена: са севера линијом река Раља—село Мала Крсна и јужно линијом Коњска Река—село Лугавчина; западно обухвата Дивљачко Брдо (к. 232) и село Друговац закључно, а источно се наслања на В. Мораву. На први поглед виде се по топографској конфигурацији земљишта два јако различита отсека, који се додирују између пута Раља—Михајловац и железничке пруге.

а) *Десни отсек,* од В. Мораве код села Драговца до железничке пруге Смедерево — В. Плана, дуг отприлике осам километара, равница је, покривена кукурузима и другом културом, шумама, воћњацима и врбацима, са местимичним барама и испресецана кривудавим рекама и речицама, као што су Језава, Бадрика и Коњска Река. Само Језава није била газна, ширине 10—15 метара, а остале су у оно време биле пуне водом, са дном блатњавим и муљевитим и обалама равним. Природне отпорне тачке су једино села дуж железничке пруге Смедерево — В. Плана: Мала Крсна, Скобаљ, Осипаоница и Лугавчина.

Уопште узев, топографски карактер овог отсека није давао неке веће користи браниоцу. Наслон десног крила на В. Мораву, под друкчијим земљишним приликама, имао би значаја за браниоца, али у покривеној равници, брањеној слабим коњичким снагама, уз сталну неизвесност о ситуацији на њеној десној обали, није нудио скоро никакву сигурност с те стране.

Овај отсек посела је и бранила Коњичка дивизија, која је узела за главну линију одбране Малу Крсну и друм М. Крсна—В. Морава (Драговац).

б) *Леви отсек,* између реке Раље и Коњске Реке, је брежуљкасто земљиште, просечне релативне висине око 150 метара са јасно израженим топографским линијама и тачкама. Избраздано већим бројем потока и јаруга у свима правцима, местимично и доста дубоким, чини више засебних топографских и тактичких целина, иако не увек добро везаних међу собом. Природне отпорне тачке јесу узвишице (коте) на самоме гребену, као и поједина насељена места и веће групе кућа. Овај отсек, дуг отприлике око 15 км., посела је и бранила Шумадиска дивизија I позива, докле ранији положај код Смедерева није износио више од 10 км.

Докле је десно крило било наслоњено непосредно на трупе Коњичке дивизије, дотле је пак лево крило било мање више отворено, далеко од јачег наслона на суседне трупе, што је тражило и више снаге за његово поседање и сигурност. Пред фронтом долина реке Раље није претстављала за нападача никакву тешкоћу. Иако западно од Врбовца доста отворена, добро вијена и тучена, ипак се долина могла брзо прећи и нападачева пешадија могла је без великог задржавања подићи положају и доћи у земљишне неравнине, нетучена, или бар слабо тучена са главног положаја.

У погледу комуникација отсек је био оскудан и у ово јесење кишно доба била је једина удобна комуникација друм Смедерево—Раља—Паланка, на боку дивизије. Остали сеоски путеви прелазили су преко стрмих обала Коњске Реке и потока Бубањца слабим мостићима и зато су били тешко употребљиви за артилерију и возове.

У тактичком погледу овај положај није имао услова за један добар одбранбени положај на коме би се могла дати дужа, упорна одбрана. Он је, по правцу пружања и месту где се налази, један од оних узастопних положаја на којима се, после неуспеха на самој обали Дунава, маневрујући у повлачењу, брани долина В. Мораве на њеној левој обали. Положају између Дунава и реке Раље који је изгубљен овај је могао у прво време служити само као прихватни положај, јер се налазио на даљини артилериске ватре, а потом, и само за извесно време, као заштитнички положај. У сваком случају, дакле, као положај на који се могло рачунати са кратковременом одбраном, без залагања до краја, јер није било услова да се на њему избори успешно решење са евентуалним преласком у противнапад. Али стицајем прилика, овај је положај имао да одигра сасвим другу улогу, коју ни по својој природној јачини ни по снагама које су га браниле није могао да одигра.

Па ни она природна јачина левог отсека, колико је било, није могла бити искоришћена од браниоца, јер изложеност, покривеност и слабост деснога отсека, у вези са могућим изненађењима, нису давали потребну сигурност одбрани левог отсека који је са те стране увек могао бити обухваћен. Маркантност тактичког кључа Церјака к. 182 омогућавала је да буде увек добро тучен артилеријом, па да тај отсек самим тим буде успешно нападан. А ово утолико лакше што је северна страна била покривена селом Врбовцем. Још већа слабост овога положаја долазила је од тога што је био доминиран с положаја на левој обали реке Раље, одакле је непријатељска артилерија, са врло добрим осматрањем, могла с највећим успехом да припрема и помаже напад своје пешадије.

Утврђивање. У фортификациском погледу положај Шумадиске дивизије био је делимично утврђен у времену од 14

до 17 октобра.[1] На отсеку 19 и 11 пешадиског пука били су израђени стрељачки заклони за стојећи став на војничкој ивици. Али како су били видни то се нису могли употребити. Позади к. 182 било је подигнуто једно затворено утврђење (редут). На отсеку 5 и 12 пешадиског пука утврђивање је предузето по доласку ових пукова.

17 октобра. — 1. **Ситуација у току ноћи.** У току прошле ноћи Шумадиска дивизија повукла се непримећено на одређени положај на десној обали реке Раље. Приликом повлачења порушен је железнички мост на реци Раљи и запаљен је сењак у селу Вранову.

2. **Рад у току дана.**[2] У току дана непријатељска артилерија је реперисала ретком ватром земљиште до положаја трупа Шумадиске дивизије које су утврђивале своје нове положаје. А „наша артилерија са десног одсека задржала је ватром покрет непријатељске пешадије у долини р. Раље".

Командант III армије наредио је да се врате у састав свога пука две чете 6 пешадиског пука I позива, придате 19 пуку. Али је командант дивизије известио да му је немогуће да их врати док се не „врати батаљон 19. пешадиског пука I позива из Дринске дивизије I позива у састав свога пука", услед „великог фронта ове дивизије и јаке непријатељске снаге према њему".

Ове вечери, у 18.30 часова, примљено је наређење команданта III армије да се сутра, 18 тек. месеца, рано ујутру Дрински дивизиски коњички пук упути преко Александровца у село Пољану, у састав своје дивизије.

а) **Осигурање бокова.** — *Десни бок.* Коњичка дивизија добила је задатак, према директиви команданта III армије од 23.30 часа прошлога дана, да што јачим притиском на север отежава непријатељу напад „на Шумадиску дивизију I позива, и помаже и олакшава акцију ове дивизије на њеним садањим и евентуално позадњим положајима, чувајући јој увек десно крило и бок од обиласка".[3]

Са обзиром на овакву улогу Коњичке дивизије која је остала за све време њеног бављења на левој обали В. Мо-

[1] Положај 19 пука утврђивала је 1 чета а даље 2 чета пионирског полубатаљона.

[2] Командант дивизије кренуо се у 9.15 да обилази положај и вратио се у 15.20 часова.

[3] *Велики рат Србије*, књига X, страна 66. — Састав Коњичке дивизије: командант пуковник Бранко Н. Јовановић а начелник штаба, коњички потпуковник Антоније А. Антић. 1 бригада, командант потпуковник Никола С. Цоловић: 1 коњички пук, командант потпуковник Селимир И. Остојић и 3 коњички пук, командант мајор Светислав Д. Маринковић; 2 бригада, командант потпуковник Петар М. Саватић: 2 коњички пук, командант потпуковник Војин И. Чолак-Антић и 4 коњички пук, који је био откомандован у састав Власинског одреда. Дивизија је имала и један коњички дивизион, командант мајор Илија П. Петковић, од две батерије: командир 1 батерије капетан I кл. Војислав Љ. Станојевић и командир 2 батерије, капетан I кл. Војислав Т. Кузмановић.

раве, неминовно је потребно да се једновремено са радом Шумадиске дивизије износи у потребном обиму и рад Коњичке дивизије. На овај начин ће се јасније и правилније схватити многи догађаји, као и сам рад Шумадиске дивизије.

Пошто је командант Шумадиске дивизије ставио на расположење команданту Коњичке дивизије свој Дрински дивизиски коњички пук и 1. батаљон 12 пешадиског пука I позива, који су и раније били на десном крилу дивизије, командант Коњичке дивизије је, у 9.30, извршио поделу додељеног фронта и распоредио снаге:

1) Десни отсек, од Љубичевског до Драговачког моста на Морави, поседа и брани 1. коњички пук са две чете пешадије и 1. коњичком батеријом, под командом команданта 1. коњичке бригаде.[1]

2) Леви отсек, од Драговачког моста до железничке пруге Смедерево—Осипаоница, поседа и брани 3 коњички пук, Дрински коњички пук, две чете пешадије и 2 коњичка батерија, под командом команданта Дринског коњичког пука.

3) Општа резерва: 2 коњички пук.

Штаб дивизије у селу Осипаоници.

Како се, према наређењу команданта III армије, Дрински коњички пук имао да смени у току ноћи и упути у састав своје (Дринске) дивизије, то је командант Коњичке дивизије наредио, у 22 часа, да леви отсек прими командант 3 коњичког пука, а у саставу десног отсека да буде само једна чета пешадије.[2]

Леви бок. Прошлога дана упућени Шумадиски дивизиски коњички пук за осигурање левог бока и за везу са Грочанским отсеком стигао је око пола ноћи код Суве Чесме и избацио на Крњи До 1. ескадрон који је ухватио везу са Грочанским отсеком на Мађарској Равни, а 2 ескадрон код села Водња. Први ескадрон је упутио патроле правцем: Прогон (к. 222) — с. Сеона и Мађарска Раван—Буковача (к 268), а 2 ескадрон правцем: Вртлог—село Петријево—село Удовице и Врниште—Коса.[3]

Овога јутра на Бресју налазила су се два батаљона Грочанског отсека: 2 батаљон 14 пешадиског пука II позива и 3 батаљон 15 пука III позива, са водом 6 брзометне батерије Дунавског пољског артилериског пука. Али се ове вечери, према извештају команданта Шумадиског коњичког пука од 19.15 часова, све ово повукло на Мађарску Раван, докле је овај коњички пук и даље остао на Крњем Долу.

И поводом овога повлачења командант Шумадиског коњичког пука оправдано вели: „У случају непријатељског на-

[1] У току овога дана нису упућене ове две чете у састав десног отсека.

[2] Ова је (2) чета упућена у току наступајуће ноћи и стигла у састав десног отсека сутрадан у пет часова, где је задржана у отсечној резерви.

[3] Ћувик (кота) између села Сеона и Водња обележен је на старим секцијама као Врниште.

пада на Мађарску Раван, нећу бити у могућности да се одржим на Крњем Долу због Пролома који господари овом котом. Када будем принуђен да се повучем, повући ћу се на Сладун и преко села Живковца, одржавајући везу са левим крилом наших трупа код потока Царевца".[1]

Даље командант овога пука вели: „До мрака непријатељ је био на линији: село Удовице — село Петријево, а како ме патроле сада извештавају, у мрак је почео по деловима да се спушта у село Водањ, док је село Сеона још слободна. Јачина је непријатеља два до три батаљона пешадије и три брдска топа".

б) **Покушај Грочанског отсека да поврати село Петријево.** Услед тешке ситуације командант Одбране Београда наредио је прошлога дана повлачење својих трупа у току наступајуће ноћи на нову линију. По тој заповести су трупе Грочанског отсека имале да заузму и поседну положај: Мађарска Раван —Висока Раван—Циганско Брдо. Али се ова ситуација погоршала истовременим повлачењем Шумадиске дивизије на десну обалу реке Раље, и стога командант Одбране Београда вели да се непријатељ могао „да пробије између Шумадиске дивизије I позива и Београдске Одбране и да се појави у позадини трупа Београдске Одбране".

И када је начелник штаба Шумадиске дивизије прошле вечери обавестио телефоном команданта Одбране Београда да је лево крило Шумадиске дивизије попустило, одмах је наређено команданту Грочанског отсека: „Лево крило Шумадиске дивизије попустило је. Упутите одмах батаљон 14. пука II позива и пољски брзометни вод да изврше напад у бок непријатељев код Петријева. Команданту Велико-Селског отсека наређено је да вам вечерас упути један батаљон 15. пука III позива на Бошњакову Ливаду". Али како се у овоме времену 2 батаљон 14 пука II позива налазио у покрету ка Авали, он је отуд враћен, те зато није стигао да овога дана изврши наређени напад на село Петријево.[2]

По свему изгледа да се по наређењу команданта Одбране Београда није ништа озбиљније ни предузимало. Ко-

[1] Просто напуштање земљишта између Бресја и Мађарске Равни нема оправдања. Командант Грочанског отсека није могао тада знати да ли ће бити нападнут и са те стране. Напротив, за заштиту свога бока требало је на том простору оставити један батаљон с водом артилерије, који би могао благовремено да открије непријатељски покрет и дуже да га задржава, а да не помињемо још и то што би он могао активним дејством да грози непријатељском боку и да олакша положај Шумадиској дивизији.

Ову грешку уочио је и командант Одбране Београда, те је ове вечери наредио команданту Грочанског отсека: „Ви треба са предстражама да држите и Пролом (Прогон к. 222), Сеону, Брестовик и Циганско Брдо, ради благовременог откривања непријатељског кретања, а означена линија: Мађарска Раван—Бадриковац—Умка—безимена кота испред Бошњакове Ливаде назначена вам је за борбу".

[2] *Велики рат Србије*, књига X, стр. 65 и 90.

мандир 1. ескадрона Шумадиског коњичког пука, у 8.20 часова, извештава да га је командант 3 батаљона 15 пука III позива обавестио да се „један батаљон 14. пешадиског пука II позива креће да заузме село Петријево и да је већ пред селом". Тек око подне отворио је ватру вод артилерије са Церја, а у 12.40 часова отпочео је непријатељ да туче Церје од стране Павлице.[1]

в) **Дефинитивна заповест за поседање положаја.** Командант дивизије издао је у 10 часова следећу заповест:

„На основу директиве команданта III армије ОБр. 7530 од 16 т. м., непријатељ јачине два корпуса, 3. и 23. налази се испред фронта ове и Коњичке дивизије до Мораве, са вероватном намером да наступа долином Мораве.

„Шумадиска дивизија I позива, са придатим јој трупама Одбране Смедерева, има задатак да спречава и успорава надирање непријатеља левом обалом Мораве, користећи све теренске отсеке за што упорнију одбрану, као врло важне у односу на десни бок и позадину трупа Одбране Београда.

„Десно од Шумадиске дивизије I позива налази се Коњичка дивизија до Мораве са задатком да својом акцијом на север отежава непријатељу напад на Шумадиску дивизију I позива, штитећи јој десни бок и позадину.

„Лево од Шумадиске дивизије I позива, на Мађарској Равни и даље ка Гроцкој и Дунаву, налазе се трупе Грочанског одсека — десно крило трупа Одбране Београда.

„Пошто су трупе ове дивизије у току прошле ноћи, 16/17 октобра, успешно и неузнемиравано од непријатеља извршиле пребацивање на положаје на десној обали Раље, сходно мојој заповести ОБр. 4438 од 16 овог месеца, то наређујем:

„Да се исти положаји утврде и поседну за што упорнију одбрану на следећи начин:

„1) Дрински коњички пук I позива, који се привремено ставља под команду Коњичке дивизије као и батаљон 12. пешад. пука I позива, који се придаје Коњичкој дивизији за ослонац у њеним операцијама, са Коњичком дивизијом држе фронт од М. Крсне (железничке пруге) до Мораве код моста код Драговца са задатком који има Коњичка дивизија, штитећи у исто време десни бок и позадину ове дивизије.

„2) Шумадиски дивизиски коњички пук I позива — на Мађарској Равни и Крњем Долу има задатак да штити леви бок и позадину трупа ове дивизије, одржава што тешњу везу десно са 12. пешад. пуком на Дивљачком Брду, а лево са трупама Грочанског одсека у правцу Немачких Ливада (Буковача к. 268) и Гроцке, спречавајући непријатељу напредовање правцима ка Камен Долу, Умчарима и Малом Орашју.

[1] Да је било каква покушаја, свакако би га и непријатељска страна забележила. Међутим, она износи само да су се извесна српска одељења налазила код Брестовика на Дунаву, на Врништу код Колара и ништа више,

3) *Десни одсек*:
Командант потпуковник Добросав Миленковић

19. пешад. пук I позива са две чете 6. пука I позива;
1. дивизион Шумад. артилер. пука (2. и 3. батерија);
5. Шумадиска пољ. брзомет. батерија;
6. хаубичка 12 см. брзометна батерија;
9. хаубичка 15 см. брзометна батерија.

3) Поседа и брани одсек од железничке пруге код М. Крсне до Локве к. 174 (Церјак к. 182). Десно да одржава тесну везу са коњицом а лево са 11. пешад. пуком I позива.

Свега: 3 батаљона и 2 чете пешадије, 12 пољских и 7 хаубичких оруђа.

4) *Дремановачки одсек*:
Командант потпуковник Војислав Томић

11. пешад. пук I позива;
2. дивизион Шумад. артилер. пука (4. и 6. батерија);
9. дринска брзометна пољ. батерија.

4) Поседа и брани одсек Дремановац, од Локве к. 174 до Барског потока.[1] Десно да одржава тесну везу са 19. пешад. пуком а лево са 5. пешад. пуком I позива.

Свега: 4 батаљона пешадије и 12 пољских брзометних топова.

5) *Биновачки одсек*:
Командант потпуковник Стеван Милетић

5. пешад. пук I позива;
Комбиновани батаљон III позива;
5. дунавска брзометна пољ. батерија;
5. дунавска позициска батерија (6 оруђа);
3. тимочка позициска батерија (2 оруђа);
1. градска 12 см. батерија (2 оруђа).

5) Поседа и брани одсек од Барског потока па на запад закључно са селом Биновцем. Десно да одржава тесну везу са 11. пешад. пуком а лево са 12. пешад. пуком I позива.

Свега: 5 батаљона пешадије, 4 пољска брзометна, 8 позициска и 2 градска оруђа.

[1] Дремановац је на новој секцији к. 160 западно од села Врбовца.

6) *Леви одсек:* Командант потпуковник Милован Ивановић 12. пешад. пук I позива; 2. дивизион Дринског артилер. пука (4., 5. и. 6. батерија); 1. крупова 12 см. хаубичка батерија.	6) Поседа и брани одсек „Дивљачко брдо", од села Биновца закључно до Царевца потока. Десно да одржава тесну везу са 5. пуком I позива а лево са Шумад. дивиз. коњичким пуком.
Свега: 3 батаљона пешадије, 12 пољских брзометних и 4 хаубичких оруђа.	
7) *Општа резерва:* 10. комбиновани пешад. пук III позива.[1]	7) Да се постави на северној страни с. Друговца и стајаће под мојом командом.

„8) Пионирски полубатаљон остаће и даље распоређен по одсецима садашњег положаја, док се не заврши утврђивање, а потом ће доћи код опште резерве.

„9) Шумадиска болничарска чета и 1. комбинована Српско-Енглеска болница да образују десно завојиште поред друма Смедерево—Паланка, у висини села Добри До, и евакуацију рањеника врши до Паланке помоћу аутомобила и реквирираних кола; 1. шумадиска пољска болница са санитетском колоном да образује лево завојиште у Селевцу код старе основне школе; 4. шумадиска пољска болница остаје и даље код Паланке као и 4. дринска код железничке станице Крњево.

„10) I степен колонске коморе да се постави, и то: по једно одељење за пешадиску и артилериску муницију Шумадиске дивиз. муниције колоне поред друма Смедерево—Паланка, спрам села Влашки До, а 2. и 4. одељење Дринске муниције колоне на јужном излазу из с. Селевца а поред пута за Азању.

„11) II степен колонске коморе остаје код Паланке.

„12) Дивизиско ручно слагалиште и месарска чета да се поставе на Стражевици, у близини раскршћа путева Смедерево—Паланка и Азања—Голобок.

„Пошто је, према мојој заповести ОБр. 4438 од 16. овог месеца, 10. комбиновани пешадиски пук III позива при повлачењу на десну обалу реке Раље посео леви одсек (Дивљачко Брдо), а 12. пешад. пук I позива постављен је у општу резерву, то смену између ова два пука, према овој запове-

[1] Како је овај пук формиран казано је у I књизи на страни 67. Он је добио назив „Комбиновани пук III позива", а пошто је овако комбинован дошао под команду команданта (са целим штабом) 10 пука III позива, то је у преписци и даље употребљаван стари назив са додатком „комбиновани."

сти, извршити споразумно још у току ове ноћи, 17/18 октобра (најдаље до зоре 18 октобра).

„Исто тако све делове других јединица који су се сада затекли у саставу других пукова, у току ове ноћи 17/18 октобра, упутити у састав њихових пукова, како би се груписали према овој заповести и обједињено командовање.

„Положај што боље утврдити и припремити за што упорнију одбрану, а израдити и пасивне заклоне за склањање резерава за време дејства непријатељске артилерије.

„Телефонску везу са дивизиским штабом одржавати што боље у исправности.

„Са суседним трупама одржавати трајну и што тешњу везу и узајамно се помагати.

„Рад између пешадије и артилерије на појединим одсецима да буде у што већој сагласности.

„Комуникациски правац остаје исти, на Паланку.

„На случај напада непријатељског, положај бранити до последње моћи, предузимајући и контра нападе.[1]

„Што већу снагу држати прикупљену код одсечних резерава и неразвлачити трупе дуж положаја, како због бољег и јачег парирања непријатељског напада тако и ради бољег чувања људства од непријатељске артилеријске ватре.

„Извешћа проверавати и слати ми што чешће, а јутрења и вечерња извешћа да буду безусловно до 6.30 часова пре и по подне у дивизиском штабу.

„Ја ћу се налазити са дивизиским штабом, телеграфским одељењем, командом инжињерије и војном поштом у Селевцу, код нове основне школе.

„О пријему ове заповести одговорити".[2]

г) **Рад отсека.** — *Десни отсек* (19 пук). Према заповести команданта дивизије од прошлог дана за повлачење, која је примљена у 24 часа, командант пука издао је овога дана писмену заповест у 0.30 часа, по којој ће: 1. батаљон 11 пука из села Вранова заузети отсек од железничке пруге спрам села Мале Крсне до друма село Рађа—Михајловац „хватајући десно везу са Дринским коњичким пуком, водећи рачуна да га потпомаже у одржању села Мале Крсне", а за батерије наредиће командант дивизиске артилерије. Заштитница овога батаљона запалиће око 4 часа сењак у селу Вранову. 4 батаљон заузеће отсек западно од 1. батаљона 11

[1] У почетку ове заповести наређује да се „положај утврди и поседне за што упорнију одбрану", докле овај став заповести наређује отсудну одбрану. Ова омашка поправљена је 19 октобра ујутру и наређена упорна одбрана.

[2] Ову заповест примили су потчињени команданти тек сутра ујутру те нису могли искористити наступајућу ноћ за њено извршење. Како је недостајало телефонског кабла, то је веза са командантима отсека (пукова) успостављена тек у току наступајуће ноћи. Све је ово умањило време за уређење положаја.

пука, од друма закључно са Церјаком к. 182, и ухватиће везу са 11 пуком. У резерви, позади прве раскрснице на друму Раља—Михајловац са сеоским путем из села Мале Крсне, 2 и 4 са митраљеским одељењем. Превијалиште са бојном комором и кујнама на северној ивици села Михајловца, код к. 105.

„Батаљони прве линије оставиће заштитнице које ће отпочети да се повлаче у три часа. Заштитница 3. батаљона осигураће рад минерског одељења на железничком мосту преко реке Раље.

„При повлачењу оставити осматрачка одељења на сеоском путу село Враново — село Врбовац која ће задржавати и отежавати извиђање и осматрање новога положаја.

„Скрећем пажњу да се повлачење изврши у потпуној тишини и поступно; да се покупи сав телефонски кабл; да се покупи и понесе сав пионирски алат и муниција.

„На положају извршиће детаљан распоред, само забранити сваку откривену појаву војника на положају, те да се исти не изда. Чим командант изабере линију, ако већ није утврђена, одмах да је утврди.

„Пре но што се скине телефонска линија известити ме. Ја ћу бити код резерве".

И пук је отпочео повлачење у један час и стигао на нови положај у четири часа. Сењак у селу Вранову запаљен је око 4.45 часа и разрушен железнички мост на реци Раљи. До шест часова обишао је командант пука положај и пошто је био велики, од врбовачке основне школе до железничке пруге Смедерево—М. Крсна, то је 3 батаљон утурен. Испред фронта, пошто нису раније остављене, упућене су патроле.

Око 7 часова отпочео је непријатељ да се у правилном борбеном поретку (стрељачки стројеви и резерве) спушта са Врановог Брда ка реци Раљи. На отсеку није било ни једне батерије све до 9 часова. Стога је командант у 11 часова послао овај извештај:

„Молим команданта да се питање поделе на одсеке и распоред артилерије регулише. Данас је непријатељ отпочео као на егзерциришту да се спушта са Врановог брда у стрељачким стројевима ка с. Раљи и рокирао делом западно долином а делом наступао ка с. Раљи, као и из села Радинца и Вранова у правцу Церјака. У овом случају, који је трајао око једнога сата, и ја, и моји официри и подофициpи немоћно смо посматрали како непријатељ у јачини око једног пука овако слободно шета. Тек око 9 часова трчи један поднаредник и јавља ми да ме тражи командант 1. дивизиона и командир 5. батерије.

„У 9.07 нашао сам командира 6. хаубичке батерије и наредио му да отвори ватру, јер, нажалост, није сматрао да он треба сам да гађа, само зато што он треба да гађа не-

пријатељску артилерију.[1] Тек после овога, кад су се главни циљеви скрили, долази 5. батерија чији је рад за сваку похвалу.

„Као командант пука и одсека одговоран сам за успех или пораз, али се не ставља под моју команду или употребу ни једна батерија са којом би одржавао везу, већ се батерије упућују у мој састав или скидају а о томе ме нико не извештава. Ја сам случајно сазнао за батерије у с. Вранову и оне су прошле ноћи кренуте, и те батерије нису остале под мојом командом већ долазе неке нове за које не постоји могућност да бих ја то могао знати.

„У прошлом периоду рата имао сам на расположењу батерије и успешно сам потпомагао и суседе, и мишљења сам да је то било веома корисно. Физичка је немогућност да командант артилерије може да распореди батерије на фронту од 10 до 15 км. и више, и да те батерије одговарају својим задатцима, кад сам ја као командант одсека овде и посматрам циљеве који се свакога часа мењају.

„Сматрам за свету дужност да напоменем да су војници поколебани у вери у нашу артилерију. Они виде и осећају непријатељску артилерију свију калибара, и док наша артилерија тражи циљеве који се виде, непријатељска обасипа просторију и стрељачке заклоне. Непријатељски војници шетају по положају а наш не сме ни један да мрдне. Читаво погађање треба да буде око тога ко треба да осматра. У најтежим тренутцима телефонска линија заузима се за споредне ствари, а не да се и батерије везују за дивизиску линију. Ако будемо и даље штедили муницију а артилерија не потпомаже пешадију, и не буде имала напред осматраче, онда ће остати муниције, али ће пропасти морал. Ако ја, као одговорно лице, не знам да ли имам, колико и коју батерију, но ме буду јурили по положају, онда је о успеху тешко говорити".

Тек око 9 часова стигао је командант 1. дивизиона са 2 и 5 шумадиском пољском батеријом.[2] Одмах је 5 батерија отворила ватру једним водом на непријатељску пешадију која

[1] Поводом овога командир тадање 6 хаубичке батерије вели: „Овога јутра долази командант 19 пешад. пука на осматрачницу и пита ме, показујући руком на шумицу у којој се прикупља непријатељска пешадија, зашто не дејствујем кад све то видим. Показао сам му наређење Врховне Команде, примљено тога јутра, да се штеди хаубичка муниција, јер је више нема. У шаржи сам тада имао отприлике свега 300 зрна за батерију. И због тога сам одговорио да су то циљеви за пољску артилерију. Командант ми нареди да бацим неколико зрна и да запишем да је то по његовом наређењу. И ја сам извршио". Наводе овога командира потврђује и операциски дневник овога дивизиона за овај дан, где је забележено да је препоручена штедња муниције, „пошто се иста више не може добити, нарочито за 120 мм.".

[2] 3 шумадиска пољска батерија остала је у саставу 11 пука 17 и 18 октобра, па је упућена у састав 19 пука ноћу 18/19 октобра.

се спуштала од стране села Вучака, са Вранова Брда и из Јелен Дола. У 9.40 постављен је и други вод ове батерије, те је отворио у 10 часова ватру на непријатељску пешадију која је наступала друмом и железничком пругом из села Радинца, и ова се пешадија разбегла и изгубила у земљишним неравнинама. У 11.35 појавила се једна непријатељска батерија у маршевој колони друмом од села Радинца ка селу Вранову, али обасута ватром 5 батерије ишчезла је брзим темпом. Непријатељ је успео, у 11.45, да нађе 5 батерију и да је обаспе унакрсном ватром, нарочито батеријом од 100 мм., и ова је ватра трајала све до 13 часова. 2 шумадиска пољска батерија добила је и реперисала земљиште од звонаре цркве у селу Липама па источно до железничке пруге. У правцу с. Липа уочена је једна непријатељска брдска батерија и гађана.

4 хаубички дивизион (6 и 9 батерија) постављен је позади к. 182 Церјак, југозападно од гробља на Ракинцу.[1] Како је к. 182 Церјак доцније ушла у отсек 11 пука, то је командант дивизиона остао на овом положају и радио по своме нахођењу, потпомажући отсек 19 и 11 пука, дејствујући на непријатељску артилерију и пешадију.

Командант 3 батаљона у 13.45 часова известио је да су патроле 2 чете ушле у село Раљу и сукобиле се са једном непријатељском патролом (три војника). У овој борби погинуо је један непријатељски војник и наша се патрола повукла, јер се позади непријатељске патроле појавио један њихов вод. У 15.25 исти командант телефоном саопштава да је патрола исте чете известила да се у селу Раљи налази непријатељ, да је видела један митраљез код моста где су биле батаљонске кујне и да се непријатељски војници пребацују ка левом крилу.

Командант пука, у 15 часова, обратио се команданту дивизије молбом да се још „вечерас минира зидани оџак на циглани у селу Мала Крсна, пошто ће га коњица тешко моћи одржати", а из разлога „што се са оџака циглане у Малој Крсни може веома корисно осматрати и корегирати артилериска ватра, као што је то било у селу Липама".[2]

Губитци: погинуо један и рањено шест војника; један

[1] Ово је место на секцији обележено као Ракинац, а мештани га зову „Дакинац".

9 хаубичка брзометна батерија 150 мм., под командом командира капетана I класе Милана Ђ. Радовановића, стигла је овога јутра и до 9 часова постављена и утврђена. Са батеријом стигао је и командант 4 хаубичког дивизиона, мајор Војислав Ј. Вуковић. Састав ове батерије: официра 6, војника 158, коња 39, волова 91, хаубица 3, кара 6 и кола 15.

[2] Циглана се тада налазила испред Мале Крсне, североисточно од састава железничке пруге Београд—Мала Крсна и Смедерево—Мала Крсна, отприлике на 400 м., а источно од пруге на 250 метара. Циглана је била својина Ђорђа Давинића трговца из Пожаревца.

коњ убијен. Из 5 пољске батерије рањен један каплар. *Утрошено* 6 850 пушчаних метака и 24 бомбе; 2 батерија утрошила је 54 а 5 батерија 140 шрапнела; 6 хаубичка батерија 10 шрапнела и 11 разорних зрна а 9 хаубичка батерија 4 шрапнела и 102 разорна зрна.

Дремановачки отсек (11 пук). Пук је стигао на нови положај до пет часова и заузео следећи распоред: десно крило, 4 батаљон; центар, 2 батаљон са 2 митраљеза; лево крило, 3 батаљон, а у резерви, позади центра, 2 батаљон 5 пука. У састав су ушле: 3, 4 и 6 шумадиска и 9 дринска пољска батерија. Превијалиште на јужној страни села Врбовца. Штаб пука позади центра у селу. Веза је са суседима ухваћена.

Већ у 7 часова отпочела је непријатељска артилерија да туче трупе на овом отсеку, али је „наша хаубичка батерија својим дејством брзо и успешно ућуткала сваку појаву непријатељске артилерије".

У 8 часова непријатељ је предузео покрет пешадијом, али је био ван домета пешадиске ватре. Командант пука вели да се непријатељ у току пре подне „спустио са извиђачким предњим деловима са положаја Вучак—Враново брдо ка коси Јелен До. Са ове косе покушао је да се спусти ка реци Раљи, али је од мојих извиђачких делова који се налазе у висини железничке пруге — трасе дочекан ватром и враћен назад".

Једна непријатељска патрола коју је водио капетан наишла је на наше извиђачке делове и два су се војника предала. Они су изјавили: да припадају 64 пуку 12 пешадиске бригаде 6 дивизије 3 корпуса. У саставу бригаде је и 24 пешадиски пук. Ова је бригада 14 октобра вршила напад на овај пук. Према њиховој изјави, на фронт ове дивизије креће се и 25 резервна дивизија.

Телефонска веза са дивизиским штабом није била успостављена до 20.20 часова и стога је командант молио „да телефонско одељење подигне линију за коју би се везао пук". У исто време је предложио да приликом повлачења, кад смо у непосредном додиру са непријатељем, телеграфско одељење подигне једну централну линију за коју би се пукови одмах по доласку на новоодређене положаје за најкраће време везали.

Губитци: погинуло 9, рањено 8, нестао 1 и контузован 1 војник. Из 3 батаљона 5 пука рањена 2 војника. *Утрошено:* 3 420 пушчаних зрна; 3 шумадиска пољска батерија 118 шрапнела и 18 разорних зрна.

Биновачки отсек (5 пук). Повлачење са главнином отпочело је у поноћ, у 24 часа, а заштитнице у три часа. Главнина је стигла на одређени положај у 2.30, а заштитница у пет часова. За време повлачења непријатељ није ометао.

Пук је заузео следећи распоред: десно крило, 2 батаљон, од Барског Потока па до пута који води из села Колара за село Суводол. На овом крилу налазиле су се 5 дунавска пољска батерија и 3 и 5 позициска батерија. Центар, 4 батаљон са водом митраљеза, заузео је од 2 батаљона улево до пута који води из села Колара за село Биновац. Овде се налазила, североисточно од с. Биновца, 4 дринска пољска батерија. Лево крило, 1. батаљон са водом митраљеза, од 4 батаљона до потока Драинца. На овом крилу налазила се позади гробља 5 а на 500 м. западно 6 дринска пољска батерија. Резерва, 3 батаљон, је задржана северно од села Суводола, на раскрсници путева Коларе—Другоац и Коларе—Суводол.[1] Превијалиште је смештено у селу Суводолу. Бојна комора код својих батаљона. Штаб пука код резерве. Десно је ухваћена веза са 11 пуком а лево са 10 комбинованим пуком III позива.

Командант пука одмах је наредио командантима батаљона да са 2. четом пионира и својим војницима хитно приступе утврђивању својих положаја, како им је усмено наредио и како им је обележио референт инжињерије Шумадиске дивизије. „Командант 2. батаљона подубиће и проширите израђена утврђења од стране инжињерије, а по потреби и нове ископати. Израдити и потребне пасивне заклоне за резерву". А да се не би положај открио, то је командант забранио дању свако кретање по положају. Како напред није било ни једне наше патроле, то је наређено командантима батаљона да одмах избаце испред отсека „потребан број својих патрола на левој обали реке Раље у циљу извиђања и додира са непријатељем. Ноћу, пак, још и потребан број објавница на самој десној обали Раље".

Да би се пак спречило удаљавање појединаца, наређено је да се употребе „сва средства законом дозвољена. Сваки командир чете имаће патролу позади својих стрељачких заклона која ће хватати оне који би се хтели повлачити из борбе и одмах предавати преком суду који је образован у пуку".

Овога јутра, око 8 часова, наши предњи делови дошли су у додир са непријатељем и зато је артилерија с левог крила отворила ватру и избацила неколико метака. У 10.30 отворила је ватру и непријатељска артилерија, и то: две пољске батерије са Парлога[2] а једна хаубичка батерија, „чије се место није могло тачно утврдити", вероватно северно од Пар-

[1] Овај батаљон није стигао из састава 11 пука ни до 16.50 часова, када се командант пука обратио молбом команданту дивизије да му се батаљон упути у току ноћи. Исто тако није упућен ни Браничевски комбиновани батаљон III позива из састава 10 комбинованог пука III позива.

[2] Командант отсечне артилерије вели да је одавде дејствовала само једна пољска батерија и да је артилериска непријатељска ватра била тачна, те се послуга морала повремено склањати у заклоне.

лога. После 11 часова примећени су слаби непријатељски делови који су се спустили са Парлога у село Ландол, „где су се изгубили и њихово се кретање даље није могло видети". Артилерија са отсека тукла је ове пешадиске делове.

Телефонска веза са дивизиским штабом није била успостављена до 17.30 часова, услед „велике удаљености дивизиског штаба", иако су телефонисти упућени пре подне у 7 часова.

Губитци: рањено 15 војника од артилериске ватре и 4 артилериска коња а један убијен; два топа оштећена. *Утрошено:* 126 шрапнела, 22 обичне и 3 разорне гранате;[1] пешадиске муниције није трошено.

Леви отсек (10 комбиновани пук III позива). Пук је стигао на одређени положај до 6 часова и заузео распоред: 1, 2 и 3 батаљон у I борбеном реду, а 4 у отсечној резерви на Дивљачком Брду. Од артилерије овде се налазила Крупова хаубичка батерија, која је била постављена на 500 м. источно од к. 232, Дивљачко Брдо. И командант пука вели: „Положај сам проучио и вечерас ћу га утврдити, у колико то не сврши Шумадиски пионирски полубатаљон који сада врши утврђивање главне одбранбене линије. Фронт ми је доста велики и била би потребна једна брзометна батерија. Веза са суседима ухваћена је".

д) **Рад артилерије.** Командант Шумадиског артилериског пука, по пријему дужности команданта артилерије 15 октобра, извршио је поделу артилерије у саставу Шумадиске дивизије у четири групе:

I група, у долини Мораве, у чији су састав ушле 4 и 6 шумадиска пољска батерија са задатком да брани приступ од В. Мораве ка положајима на десној обали Раље. Командант потпуковник Петар М. Лазаревић.

II група, десна група, на десној обали реке Раље а на положају од железничке пруге Мала Крсна—Смедерево па до Барског Потока. У састав ове групе су ушле: 2, 3 и 5 шумадиска, 6 дринска пољска батерија и 6 хаубичка брзометна батерија 120 мм. Осматрање и дејство ове групе од железничке пруге Мала Крсна—Смедерево до Парлога. Командант потпуковник Никола Ј. Томашевић.

III група, средња група, на десној обали реке Раље, на положају од Барског Потока до пута Друговац—Колари. У састав ове групе су ушле: Пиротска градска батерија 120 мм., 5 дунавска пољска батерија, 3 дунавска и 5 тимочка позициска батерија. Фронт осматрања и дејства ове групе од Шешковца до села Ландола. Командант мајор Александар И. Срб.

[1] 5 дринска пољска батерија утрошила је 47 шрапнела, 6 дринска 16 шрапнела а 5 дунавска пољска батерија 23 шрапнела и 3 разорна зрна; 3 позициска батерија 40 шрапнела и 12 граната а 5 позициска само 10 граната.

IV група, лева група, на десној обали реке Раље, а на положају од пута Другоовац—Колари па закључно са Дивљачким Брдом. У састав ове групе улазе: 4, 5 и 9 дринска пољска батерија, Крупова хаубичка заплењена батерија и вод дунавске пољске батерије из састава Грочанског отсека. Фронт осматрања и дејство од села Ландола до Врништа. Командант потпуковник Миливоје Ђ. Димитријевић.

Овај распоред претрпео је извесне промене, јер 5 шумадиска пољска батерија остала је и даље у саставу I групе и када је командант дивизије 14 октобра донео решење о повлачењу, тада је командант артилерије издао наређење у 18.10 часова ОБр. 12514 овог садржаја:

„За груписање артилерије наређујем:

„Командант артилерије у долини Мораве, потпуковник Петар М. Лазаревић, са 4 и 6 батеријом Шумадиског артилер. пука I позива садејствоваће са пешадијом или коњицом која буде у долини Мораве и заштићаваће правце који воде од линије Драговац—Скобаљ—Осипаоница—Лугавчина.[1]

„Командант десне групе артилерије, потпуковник Никола J. Томашевић, на одсеку Врбовачке косе, пласираће 2., 3. и 5. пољску батерију Шумад. артилер. пука I позива, 9. дринску пољску батерију и 6. хаубичку брзометну батерију са фронтом осматрања и дејства: село Враново—Враново брдо—село Вучак.

„Командант средње групе артилерије, мајор Александар Срб, на одсеку између Врбовачке и Биновачке косе, пласираће 1. Пиротску опсадну батерију, 3. Дунавску и 5. Тимочку позициску батерију и 5. Дунавску пољску брзометну батерију са фронтом осматрања и дејства: Шешковац—село Водањ.

„Командант леве групе артилерије, потпуковник Миливоје Ђ. Димитријевић, на Биновачкој коси и Дивљачком брду пласираће 4., 5. и 6. Дринску пољску брзометну батерију, 1 крупову хаубичку батерију и вод пољске брзометне артилерије који је код Водња, са фронтом осматрања и дејства Ландол—„Мацарска Раван".

---

[1] Пошто команданту ове групе није било јасно наређење, то је ј 20 часова молио за следеће објашњење:

„1) Да ли ћу ја остати са својим батеријама у саставу 1. батаљон 11. пука или треба да чекам коњицу, те да се гдегод њој придружим.

„2) Да ли треба да останем на свом досадањем положају, јер бата љон који је са мном остаје на својим положајима, међутим по поменуто командантовом наређењу село Враново спада у сверу дејства II групе којом командује потпуковник Томашевић.

„3) У наређењу се вели да треба да штитим правце који воде о линије Драговац—Скобаљ—Осипаоница—Лугавчина, а та линија образује један троугао, те ми није јасно које правце да штитим.

„Молим команданта за хитно објашњење по овој ствари, да би могао благовремено заповест да извршим".

По овоме питању командант ове групе није добио тражено објашњење.

„Суседне групе да омогуће ватрено потпомагање. Фланкирање предтерена извршити што се боље може. Дефиловање батерија извршити са обзиром на тактички задатак — одбрана прелаза преко реке Раље.

„Маскирање свих делова што боље извршити. Проходност по унутрашњости и у позадини положаја што боље проучити и осигурати.

„Груписање артилерије на предњим одсецима има да се изврши у току ноћи 14/15 октобра.

„Ја ћу се налазити код команданта дивизије где ми и извештај послати о извршењу овога наређења 15 тек. месеца до подне, на „Луњевцу“.“

Како је Врховна команда обуставила повлачење Шумадиске дивизије, то су се, по наређењу, повукле на десну обалу реке Раље све батерије са волујском запрегом, а њихова су места заузеле батерије са коњском запрегом.[1]

Када је командант дивизије донео решење о повлачењу 16 октобра по подне, обавестио је команданта артилерије у 18.10 часова и командант артилерије издао је истог дана, у 22.45 часа, ово наређење:

„Пошто је командант Шумадиске дивизије I позива наредио поседање и одбрану положаја на десној обали реке Раље, наређење моје ОБр. 12514 од 14. тек. месеца за груписање артилерије остаје у важности и наређујем тачно извршење истога.

„Трупна комора биће између путева Михајловац—Паланка и Колари—Паланка.

„Муниciска колона биће на правцу Бачинац—Паланка.

„Рањене и оболеле војнике упућивати на најближе пешадиско превијалиште. Оболелу стоку упућивати ветеринару овога пука у штаб пука.

„Да се храњење војника и стоке што боље извршава свакога дана.

„Увек подизати лажне мотриље са мотком на којој бар канап привезати и у колибицу спровести.

„Повлачење почети одмах по пријему овог наређења“.

ђ) **Општа резерва** (12 пук). Остатак пука повукао се на северну страну села Другoвца. У подне приспели су у састав пука 3 и 4 батаљон који су раније били додељени 11 пуку, докле је 1. батаљон и даље остао у долини В. Мораве. Према усменом наређењу команданта дивизије један батаљон овога пука упућен је команданту 10 комбинованог пука III позива ради смене, а постепено су требала стићи и остала два батаљона, како би био смењен цео 10 комбиновани пук III позива.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Ситуација ујутру.** Овога јутра запажено је да се непријатељ повукао испред 3 армиског

[1] *Шумадиска дивизија*, књига I, стр. 238.

корпуса и дивизије су одмах кренуле за непријатељем. Виделе су се многе колоне у повлачењу, а једино пред левим крилом 20 пешадиског пука непријатељ је држао своје положаје југоисточно од села Радинца. По примљеном извештају да је непријатељ отступио, наредио је командант XI армије команданту 3 корпуса да заузме Подунавље, да претстраже спусти до реке Раље и да заузме прелазе низводно од села Колара. За сада није требало даље наступати.

Како су јуче III аустро-угарска армија и Бугари задобили знатнији успех, то се претпостављало да се непријатељ повукао пред 3 корпусом из оперативних разлога. И због тога је командант XI армије, у 8.15 часова, скренуо пажњу команданту 3 корпуса да би било врло корисно да се заузму и гребени јужно од реке Раље, а уколико је то могуће без озбиљније борбе; сем тога да се извиђањем ка западу утврди где се налази непријатељ који се повлачи пред III аустро-угарском армијом. На основу предњег наређења, наредио је командант 3 корпуса командантима дивизија, у 9.45 часова, да заузму прелазе преко реке Раље низводно од Колара, као и да се врши извиђање у смислу наређења команданта армије.

а. *Код 25 резервне дивизије.* Код ове дивизије остао је одред Пфајла углавном на своме досадањем положају.[1] 83 и 118 резервни пешадиски пукови померили су своје линије напред, на падину ка реци Раљи. Извиђањем утврђена су српска одељења код Брестовика на Дунаву, на Врништу, код села Водња и Колара. Видело се како Срби утврђују висове јужно од реке Раље.

б. *Код 6 пешадиске дивизије.* Код ове дивизије примљени су извештаји да се непријатељ повукао са својих положаја. Изгледало је да се непријатељ задржао само југоисточно од села Радинца. Одмах су се кренули 64 и 24 пешадиски пук за непријатељем и стигли су на падине северно од реке Раље, иако су на извесним местима тучени непријатељском артилеријом.

Изгледало је као да има могућности да се непријатељ код села Радинца отсече и да се тако постигне делимичан успех, и зато је наређено команданту 20 пука да непријатеља засад не напада, а одред Јагова упућен је ка селу Вранову. Само у случају ако би непријатељ отпочео да се повлачи, имао је 20 пук (коме је стављен на расположење и његов 2 батаљон) да га нападне и тако задржи, како би одред Јагова имао времена да му зађе иза леђа. Али се непријатељ и овде повукао и делови 20 пука ушли су у село Враново. Изгледало је да се ка југу, код села Мале Крсне, налазе јаче српске снаге.

[1] Састав одреда Пфајла: 168 пешадиски пук, 3 батаљон 83 резервног пешадиског пука, 4 резервни драгонски пук, 2 батерија 13 пољског артилериског пука и 3 батерија 11 аустро-угарског пука. — *Шумадиска дивизија* I *позива,* књига I, стр. 231 последњи став и стр. 263 први став.

Како 11 баварска дивизија није стигла на десну обалу В. Мораве, то је одред Јагова остао на своме месту.

2. **Ситуација увече.** Обе дивизије 3 корпуса наступале су за непријатељем који је отступио, и стигле су северно од реке Раље. Примљени су извештаји да се слабији непријатељски делови налазе на десном боку корпуса. Извиђањем у долини реке Раље утврђено је да се непријатељ налази у селу Коларима и да су његове патроле још на левој обали Раље. О непријатељу код Мале Крсне примљени су у штабу корпуса противуречни извештаји. Изгледало је да река Раља није препрека за пешадију. Непријатељ се утврђивао на висовима јужно од реке Раље.

Код 4 резервног корпуса отпочела је овога дана после подне 11 баварска дивизија да прелази на леву обалу В. Мораве; 107 дивизија борила се око села Малог Црнића, а 10 резервни корпус стигао је на Диван.

Лево крило аустро-угарске III армије стигло је до висова северозападно од Гроцке.

Кошава је још увек ометала превожење преко Дунава, па штавише она је и ојачала. Ипак је командант 3 корпуса успео да пребаци 6 батерију (мерзерску) 7 тешког артилеријског пука. Имало је изгледа да ће убрзо бити на расположењу и мост. Командант III армије саопштио је да је један мост од шлепова под заштитом монитора упућен XI армији и да се око 18 часова налазио на Дунаву више Гроцке.

У 20.30 часова наредио је командант XI армије да цела армија 18 октобра изврши напад. Командант 3 корпуса имао је да настане да непријатеља одбаци ка југозападу.

Иначе о непријатељу нису примљени никакви важнији извештаји.

Поглед на рад овога дана

Бој код Смедерева, који је отпочео бомбардовањем 7 октобра, завршен је 16 октобра и 3 краљевско-пруски армиски корпус успео је да постигне први одређени му операциски циљ, линију Вртлог к. 192—Парлог к. 217—Враново Брдо к. 196. На овај начин он је чврсто стао на десну обалу Дунава, заузевши земљишни отсек између Дунава и Раље, то јест мостобран код Смедерева.

Шумадиска дивизија успела је да се 16 октобра до мрака задржи на заузетом положају и да се следеће ноћи, под заштитом остављених заштитница, повуче неузнемиравано на десну обалу реке Раље. Пред зору повукле су се и заштитнице, тако да је са непријатељем прекинута свака веза, те му је омогућено да слободно и некажњено сиђе у долину Раље.[1] Зашто заштитнице нису остале на својим положајима, пошто

[1] *Шумадиска дивизија* I *позива*, књига 1, страна 261—262.

их непријатељ није нападао, и зашто је кидана веза са непријатељем, тешко је сада рећи.

Непријатељ наводи да су се само на отсеку 19 пука, југоисточно од Радинца, задржали неки наши делови и да је покушао да им пресече отступницу, али без успеха. То су били, према заповести команданта 19 пука, делови 1. батаљона 11 пука на сеоском путу Враново—Врбовац.

Што се тиче повлачења артилерије, командант дивизије је 16 октобра већ у 18.30 часова авизирао повлачење свију батерија са леве на десну страну реке Раље. Према наређењу команданта дивизије, артилерија је имала да се постави „према распореду команданта артилерије коме је зато издато упуство".[1] На основу овога наредио је командант артилерије да се тачно поступи по његовом наређењу од 14 октобра, прелазећи тада ћутке преко раније изјаве команданта I групе артилерије да му је наређење од 14 октобра нејасно.

Заиста је наређење команданта артилерије за повлачење 14 октобра било неодређено, јер се у њему само вели да ће I група артилерије садејствовати „са пешадијом или коњицом" у долини Мораве, али се не каже ни где се налази ова пешадија или коњица, ни где да дође ова група артилерије, ни коме да се јави. Поред тога што је ово наређење било неодређено, оно је било у исто време и неразумљиво у погледу одбране праваца који воде са „линије Драговац—Скобаљ—Осипаоница—Лугавчина". Јер када се вежу ове тачке добија се троугао чије је теме у селу Драговцу, дакле на десној обали Мораве".[2]

Овако није требало оставити. То се види по последицама које су одмах потом наступиле. Не знајући ни куда да иде ни коме да се јави, командант I групе у повлачењу обратио се у току ноћи команданту дивизије у селу Михајловцу, одакле је упућен у село Врбовац. На овај начин је код Врбовца прикупљена и I и II група артилерије. А као последица десило се да овога јутра ни у долини В. Мораве ни на отсеку 19 пука није било ни једне батерије. А шта је даље било види се довољно јасно из тадањег извештаја команданта 19 пука од 11 часова, где се вели: „Молим команданта да се питање поделе на одсеке и распоред артилерије регулише. Данас је непријатељ одпочео као на егзерциришту да се спушта са Врановог брда у стрељачким стројевима ка с. Раљи и рокирао делом западно долином а делом наступао ка с. Раљи, као и из села Радинца и Вранова у правцу Церјака. У овом случају, који је трајао око једнога сата, и ја, и моји официри и подофицири немоћно смо посматрали како непријатељ у јачини око једног пука овако слободно шета...".[3]

[1] *Шумадиска дивизија* I *позива*, књига I, стр. 261.
[2] Страна 18.
[3] Види стр. 12.

По завршеном повлачењу Шумадиска дивизија посела је одређени положај. За њега је у процени земљишта речено да се могао користити само као прихватни а потом као заштитнички положај. Међутим, он се није могао избећи, јер су се трупе Одбране Београда налазиле на линији Мађарска Раван—Циганско Брдо—Крајкова Бара—Ковиона и даље, те би даљим повлачењем Шумадиске дивизије трупе Одбране Београда остале сувише истакнуте а њихов десни бок откривен и изложен удару. И зато се положај морао заузети и на њему водити упорна одбрана.

Али овај положај, дуг око 15 км., био је сувише велики за снагу Шумадиске дивизије и за дату јој улогу отсудне а потом упорне одбране. Ово зато што главни фактори одбране, ватра и активне радње (испади и повратни напади), нису могли бити изражени у потребној мери. Јер слабе снаге у вези са великим фронтовима нису дозвољавале да се сачувају потребне резерве за извођење активних радњи, а уз то опет велики фронт захтевао је растурање ватре на великим ширинама и отежавао концентрацију на осетљивим и важним тачкама и правцима. На тај начин одбрана је била лишена могућности да се води по дубини са узајамним потпомагањем. Дакле, није се имало снаге за локализовање успеха нападача, а још мање за преотимање положаја. Отуд доцније релативно брже потискивање наших трупа са положаја.

Положај је био само делимично утврђен. О томе командант 19 пука вели: „Утврђивање одговара циљу ако га ради трупа која ће га бранити и са довољно и добрим алатом. Оно мора бити и солидно израђено и добро маскирано. Утврђивање код Шапца и ово овде, извршено од стране инжињерских трупа, лепа су за око, али она нити су сигурна нити су маскирана. Утврђења која се виде неупотребљива су, па ма како да су солидна. Такве објекте непријатељска артилерија уништи пре но што се војници могу повући. Зато нису ни коришћени ови заклони већ су рађени други, а како су рађени у непосредној близини непријатеља, са недовољно времена на расположењу, то нису ни могли одговарати циљу".[1]

Иначе положај је, према заповести, подељен на четири скоро подједнака отсека и сви су поседнути са скоро истом снагом (један пук пешадије и отприлике један дивизион артилерије). Према томе, изгледа као да се свима отсецима придавала иста важност. То је без сумње учињено стога што је непријатељ имао иницијативу у својим рукама и могао нападати где хоће. Али за нас би било најопасније а за непријатеља најпогодније кад би продужио напад у правцу села Врбовца, и то што пре да се докопа тактичког кључа положаја, Церјака к. 182. На овај начин он би могао спречити

[1] *Операциски дневник* 19 пука I позива.

организовање одбране положаја, одбацити дивизију назад
загрозити комуникацискоm правцу. Стога на Церјаку ни
требало правити два отсека, десни и Дремановачки, већ
оставити као једну целину. Тиме би се избегло да се об
отсека додирују на тактичком кључу положаја, чиме се сам
одбрана слабила.

Докле овако стоји са десним и Дремановачким отсеком
дотле друкчије стоји са важношћу Биновачког и левог от
сека. Они су подаље од непријатељског места прелаза и глав
ног комуникацискоm правца, без везе са залеђем на Дунаву
изложени могућном бочном нападу са Грочанског отсека,
најзад, они су унеколико заштићени Шумадиским коњички
пуком на левој обали реке Раље. Стога би се непријатељ
без сумње, тешко решио да са главном снагом иде на њих

Са обзиром на овако велики положај, можда би било
згодније да је дивизији дат прикупљенији (маневарски) ра
според са јачом резервом. У томе случају, 10 комбинован
пук могао је посести и бранити Биновачки а коњички пу
леви отсек. На тај начин за резерву остали би 5 и 12 пук

Пада у очи да је место дивизиској резерви још у почетку
одређено код села Другoвца. То значи као да се на том
крилу или боку очекивао главни напад. Како се дошло до
тога, тешко је сада рећи, пошто недостају податци. Вероватно
да је командант рачунао са скорим и брзим одбацивањем
трупа Грочанског отсека. Па је ипак место резерве у по
четку било згодније око средине положаја, нпр. негде ок
засеока Луњевца, јер би се одатле могла, према потреби,
благовремено употребити на једном или другом крилу.

Иначе овога дана владало је затишје. Потчињенима је
достављено наређење команданта дивизије ове садржине: „Ис
питивањем заробљеника сазнало се: да је у току јучерашње
(16) дана у 64 немачкој регименти, која је била према 11. и
19. пуку, избачено из строја 24 официра и 800 војника по
главито од наше артилериске ватре.[1] Тако исто заробљеници
изјављују да наша пешадија гађа одлично — ниско и наноси
им ране већином у трбух.

„Достављајући овај резултат наше ватре, наређујем: да се
саопшти свима официрима, подофицирима и редовима, с тим да
и даље са храброшћу и издржљивошћу удруже и тачну ватру,
чиме ћемо успети да и овога пута сломијемо непријатеља
који се подигао да уништи нашу милу Отаџбину и нашу сло
боду у њој, да поруши наше домове и поубија и пороби
нашу нејач".

[1] Губитци 64 пешадиског пука односе се на борбу вођену на Вра
новом Брду 14 а не 16 октобра. *Шумадиска дивизија* I *позива,* књига I
стр. 218—224.

Б. — Борба код Мале Крсне

18 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** У току прошле ноћи владало је затишје на целокупном фронту и трупе обеју дивизија довршавале су утврђивање. Према извештају команданта Шумадиског коњичког пука, трупе Грочанског отсека налазиле су се на линији: Мађарска Раван—Бадриковац —Умка—Бошњакове Ливаде (безимена кота).

2) **Рад у току дана.** У току дана ситуација се у многоме погоршала. Непријатељ је успео да заузме Малу Крсну и да на тај начин пробије фронт одбране на самом саставу Шумадиске и Коњичке дивизије и да загрози боку и једне и друге.

а. **Коњичка дивизија.** Стање на десном отсеку било је повољно, јер је непријатељ напао само леви отсек. Како је овога јутра отишао Дрински коњички пук, то је одбрана левог отсека јако ослабљена, јер је ту остао само 3 коњички пук са три чете 1. батаљона 12 пука и 2 коњичком батеријом.[1] Зато се нови командант отсека, командант 3 коњичког пука, обратио овога јутра, у 4.20 часа, команданту 19 пука овом молбом: „Начелник штаба Коњичке дивизије јавља, да ће 19. пешад. пук у случају непријатељског напада потпомоћи леви одсек. Ово се доставља томе команданту да би благовремено послао помоћ. Леви одсек је од железничке пруге до села Драговца".

Међутим, око 7 часова непријатељ је отпочео да туче хаубичком артилеријом Малу Крсну, па се око 9 часова ова ватра и појачала. У ово време отпочео је непријатељ да наступа десном обалом Језаве, у јачини једног батаљона, са сеоског пута Вранова—Бадрика, и ускоро се чула пешадиска ватра у правцу моста на Језави. Источно од Вранова, у шуми, чуло се клопарање тешких кола, док су у долини Мораве уочена у покрету ка селу Вранову два до три ескадрона (копљаника), а један десном обалом Бадрике у правцу моста на Бадрици.

У ово време, око 9 часова примио је командант отсека одговор команданта 19 пука од 7.30 часова ове садржине: „Извештавам да немам никакво наређење за потпомагање

---

[1] Леви отсек био је подељен на два подотсека: десни, од Драговачког моста закључно са мостом на реци Бадрици, командант пешадиски мајор Чедомир С. Милосављевић; леви, даље улево до железничке пруге код с. Мале Крсне закључно, командант коњички мајор Војислав У. Илић.

Командант отсека са резервом (4 ескадрон и један митраљез) био је на десној обали Бадрике, отприлике на 1500 м. од друма, а позади резерве постављена је 2 коњичка батерија.

На овоме је отсеку био и 1. батаљон 12 пука, који се 13 овог месеца повукао са северне ивице Нове Мртваје. У I књизи стр. 212 речено је да се повукао без стварне потребе. Међутим за напуштање овога положаја командант је добио потребно одобрење, које му је предао капетан I кл. Александар Ј. Вучковић.

пешадијом до артилериском ватром. Али, без обзира на ово, бићете за данас потпомогнути, докле не оде из састава 1. батаљон 11. пука".[1]

Бомбардовање левог подотсека, нарочито Мале Крсне, продужило се и око 11 часова једна чета покушала је напад на Малу Крсну и источно, али је дочекана јаком ватром и повукла се. И према десном подотсеку непријатељ је наступао и ово његово наступање потпомагала је и брдска артилерија са десне обале В. Мораве.

Све до 13 часова стање је код нас било повољно. Али после овога непријатељ је напао свом жестином леви подотсек, и то Малу Крсну и мост на Језави, и стигао је на 300 м. до ивице села где је, око 14 часова, задржан нашом ватром, нарочито митраљеском. Онај непријатељски батаљон који се око 9 часова кретао из Вранова десном обалом Језаве сада скреће ка Малој Крсни. Због свега овога командант отсека био је приморан да појача леви подотсек својом резервом,[2] и за то му је командант дивизије накнадно упутио, у 15.10 часова, из дивизиске резерве један ескадрон са два митраљеза за отсечну резерву, који је стигао у 17.30 часова.

Борба се код Мале Крсне развијала све јаче. И нападач стиже, око 16 часова, на 30 м. до ивице села, докле се према десном подотсеку задржао на 500 м., не предузимајући ништа озбиљније. Убрзо је непријатељ извршио јуриш на Малу Крсну и заузео северну ивицу, а потом је настала очајна борба у самом селу. Чета која је бранила село била је приморана, после тешких губитака, да се повуче ка селу Скобаљу.[3]

[1] Командант 19 пука у 15.45 предложио је телефоном своме команданту дивизије да се појача посада у Малој Крсни. Командант дивизије наредио је да командант учини писмену претставку а батаљон 11 пука, ако је развијен, да задржи до даљег наређења.

[2] Овом је резервом командовао мајор Михаило Ђ. Жујевић, који је био старији од мајора Илића, па је стога по доласку примио команду над левим подотсеком.

[3] Малу Крсну бранила је 4 чета 1. батаљона 12 пука са једним митраљезом 3 коњичког пука. О овој борби наредник ђак Александар П. Кидишевић, учитељ, вели: „Ја сам заступао водника 1. вода и налазио се са водом у резерви на 50—60 м. позади десног крила 4 вода резервног потпоручника Милоша С. Благојевића, који је посео и бранио северну ивицу села са митраљезом. У току борбе упућен сам са водом да продужим лево крило 3 вода на Језави и само су ми две десетине биле до 4 вода, фронтом ка Вранову. Десно од 3 вода, до самог моста на Језави, посео је 2 вод.

„Јуриш је извршен на северну ивицу села. Истина је кад кажем да су наши војници — иако није било више у десетини од једног до два ножа на пушци — дочекали Немце у рову и гушали се. Тада су се чуле српске речи: *„Србине, не гини лудо!"* и немачка команда *„Напред!"*.

„Ми који смо били окренути Језави изненадили смо се кад смо позади нас видели немачке војнике. И ми и они били смо пренераженi и нама је једини пут био да се повучемо поред Језаве, дакле између реке и Немаца, ма да Немци нису били даље од нас од 20 м. Тако сам и наредио.

„Када смо искочили из рова, Немци су држали пушке на „готовс",

Борба је престала у 19.15 часова али је губитком Мале Крсне остао откривен леви бок главне линије одбране и зато је 4 ескадрон код моста на Језави заломио своје лево крило уназад и посео саму обалу Језаве. Како је правац преко Скобаља остао отворен а веза са Шумадиском дивизијом прекинута, то је у 18.30 упућен из дивизиске резерве један (3) ескадрон 2 коњичког пука. И он је са остатцима чете из Мале Крсне посео до 20 часова леву обалу Коњске Реке у висини мостова на друму и железничкој прузи и северну ивицу Скобаља, али није успео да ухвати везу са Шумадиском дивизијом (19 пук).

Јачина непријатеља који је нападао леви отсек Коњичке дивизије износила је, према оцени команданта отсека, отприлике четири батаљона, два до три ескадрона и два митраљеска одељења, од којих су два батаљона са једним митраљеским одељењем напали и заузели Малу Крсну.

Тежина борбе пала је на 4 чету 1. батаљона 12 пука и она је имала, уколико се зна, рањених: резервног потпоручника Светислава Ј. Миодраговића и 40 војника; заробљен је заступник командира чете, потпоручник Сретен М. Пенезић са 30 војника. 3 коњички пук имао је свега два погинула и два рањена војника и једног коња.

За утрошак муниције чете у Малој Крсни нема података, али је 3 коњички пук утрошио 12 500 метака за карабин (и митраљезе) и 153 шрапнела.

б. **Шумадиска дивизија.** Командант дивизије је уочио тежњу непријатеља у правцу Мале Крсне и зато је у 9 часова наредио, ради појачања одбране десног отсека, да командант 10 комбинованог пука III позива упути вечерас свој 4 батаљон команданту 19 пука за резерву, а овај да врати батаљон 11 пука у његов састав. У исто време је командант дивизије наредио да командант 11 пука поседне и к. 182, Церјак.

Тек у 13.45 часова примио је командант дивизије од команданта Коњичке дивизије два извештаја његовог команданта левог отсека од 10 и 10.20 часова, у којима командант отсека износи стање на своме отсеку и напомиње да је мо-

---

али нису пуцали, те смо се тако повукли на сеоски пут који води кроз село за мост на Језави. Овде смо затекли 2 и 3 вод, који су посели пут у намери да даду даљи отпор, који нас је скупо стао. Поред неколико мртвих и рањених војника, тешко је рањен водник 2 вода, резервни потпоручник Светислав Ј. Миодраговић, а потпоручник Пенезић, заступник командира, заробљен је скоро са целим 2 водом и нешто војника 3 вода. Водник 3 вода, резервни наредник Мина М. Спасојевић, такође је заробљен, али је успео да побегне. Ово се десило зато што нам је леви бок, повлачењем 4 вода са предње на задњу ивицу села, остао откривен, те нам је непријатељ зашао иза леђа.

„Заиста је држање потпоручника Пенезића као и војника било херојско".

лио команданта Шумадиске дивизије и команданта 19 пука да га потпомогне.

Али ову молбу за помоћ о којој говори командант левог отсека Коњичке дивизије[1] примио је командант Шумадиске дивизије тек у 14.40 часова, и она је изазвала јаку забринутост код команданта дивизије за сигурност десног бока и позадине Шумадиске дивизије. Стога се командант Шумадиске дивизије обратио телефоном у 14.48 начелнику штаба III армије и обавестио га је да је фронт Драговац—Мала Крсна слабо поседнут и да непријатељ јако надире на Малу Крсну, те му је положај дивизије несигуран. Зато моли команданта армије да нареди команданту Коњичке дивизије да јаче обезбеди овај фронт.

Обавештен о горњој претставци команданта Шумадиске дивизије, командант Коњичке дивизије објаснио је начелнику штаба у 15.10 часова да је његова снага сувише слаба за одржавање левога отсека и да је неопходно потребно да га појача командант Шумадиске дивизије. Са обзиром на ово обавештење, начелник штаба је захтевао од команданта Шумадиске дивизије да потпомогне Коњичку дивизију својом резервом, на што му је командант дивизије одговорио да је то немогуће, јер би дивизија остала на положају без резерве. Зато је командант армије и наредио команданту Коњичке дивизије да својом резервом појача отсек према Малој Крсни, а да ће га и Шумадиска дивизија потпомоћи.

Командант дивизије је, у 15.15 часова, обавестио и писмено команданта армије о тешкој ситуацији код левог отсека Коњичке дивизије, напомињући да је он раније долину В. Мораве бранио са два коњичка пука. Стога је молио за наређење да командант Коњичке дивизије појача свој 3 коњички пук а он ће га потпомоћи артилериском ватром. Јер, вели командант дивизије, услед великог „одбранбеног положаја, који износи око 15 км., нисам у могућности да је [Коњичку дивизију] потпомогнем и пешадијом, јер бих тиме ослабио одбрану положаја ове дивизије". О томе је обавестио у 16 часова и команданта Коњичке дивизије додајући да је наредио своме команданту 19 пука да потпомогне његов леви отсек артилеријом.

У исто време командант дивизије наредио је команданту свога десног отсека (19 пук):

„Потпомогните лево крило 3. коњичког пука артилеријом са вашег одсека и будите у вези са левим крилом 3. коњичког пука и од њега се обавештавајте о стању на одсеку 3. коњичког пука и обратите пажњу на ваше десно крило да не буде изненађено и обухваћено.

„Наређено је команданту Коњичке дивизије да појача 3. коњички пук са још једним пуком, што је већ и извршено".

[1] 3 коњички пук ОБр. 679 без датума и времена.

Но докле су се они споразумевали, Мала Крсна је пала. Непријатељ је, после веома јаке припреме артилериском ватром, успео да продре у Малу Крсну и да избије на јужну ивицу села, докле се њена посада повукла. Због овога повлачења остао је десни бок Шумадиске дивизије откривен, те га је непријатељ и напао, и зато се десно крило десног отсека (19 пук) и повило уназад преко Церјака па југозападно од Мале Крсне.

Сем тога, падом Мале Крсне прекинута је веза између Шумадиске и Коњичке дивизије и она није успостављена ни до 20.50 часова, те је због тога командант десног отсека (19 пук) и молио да 3 коњички пук крене напред, источном страном железничке пруге и ухвати везу. О овоме је командант дивизије обавестио телефоном у 21.24 час команданта Коњичке дивизије и потом саопштио команданту десног отсека (19 пук) да ће се наредити команданту 3 коњичког пука да ухвати везу са 19 пуком и чим се ухвати да га командант 19 пука извести.

Како веза није ухваћена ни до 22 часа, то је командант десног отсека упутио два вода уназад дуж железничке пруге да виде докле је непријатељ стигао и да ухвате везу са коњицом. А да услед тога не би наступила забуна код коњице, то је командант десног отсека (19 пук) известио у 22 (22.30) часа команданта дивизије и молио да о овоме обавести команданта Коњичке дивизије, што је овај одмах и учинио.

Са падом Мале Крсне не само да је остао откривен десни бок и позадина дивизије но је откривен и правац за Паланку. Стога се командант дивизије решио да још у току ноћи појача десни отсек, те да он покуша сутра рано да поврати Малу Крсну, или бар да спречи непријатељу даље надирање. Зато је у 22.50 часа послао команданту 10 комбинованог пука III позива ово наређење:

„Непријатељ је са пуком пешадије и два до три ескадрона коњице успео, после 16 часова, да овлада Малом Крсном. Посада наша из Мале Крсне, од пешадије и коњице, повукла се на село Скобаљ, а десно крило 19. пука повило се преко Церјака па југозападно од Мале Крсне.

„Да би се спречило даље надирање непријатеља који грози десном боку и позадини ове дивизије, наређујем: да се са остала три батаљона одмах кренете у село Горњи Врбовац и да се ставите под команду команданта 19. пешадиског пука на десном отсеку, одакле ће се покушати да се противнападом непријатељ истера из Мале Крсне.[1]

„Чим стигнете код 19. пука, известите ме“

Ово је исто поновио и телефоном лично команданту овога пука, који му се у то време јавио да га извести да је

[1] На новој секцији није обележен Горњи Врбовац, а то је, према предратној, јужни део села Врбовца.

у 14.40 упутио свој 4 батаљон команданту 19 пука, како му је овога јутра било и наређено. Али ова намера команданта дивизије није извршена. Овај 4 батаљон стигао је тек сутрадан у пет часова, а командант пука са остала три батаљона није уопште ни дошао, него је стигао тек око 10 часова до Михајловца. На овај начин пропао је сваки покушај да се поврати Мала Крсна.

На левом крилу, код Грочанског отсека, непријатељ је искрцавао пешадиске и коњичке делове и наступао.

Иначе се у току целога дана водила артилериска борба. Све наше батерије биле су у дејству како противу непријатељске пешадије тако и против његове артилерије. Батерије десног отсека потпомагале су и одбрану левог отсека Коњичке дивизије. Али су наше батерије трпеле веома јаку ватру од непријатељске артилерије, много јаче и по броју и по калибрима.

У погледу коректуре гађања непријатељској артилерији велике су услуге чинили аероплани који су летели врло ниско и били у могућности да добро изviде и да дају тачне податке о нашем положају, распореду и месту батерија.

Рад отсека. — *Десни отсек* (19 пук). Овога јутра су се појавиле према десном подотсеку, 1. батаљону 11 пука, само патроле, докле се код Вранова и железничке карауле прикупио непријатељ у јачини отприлике до три чете и ту се утврђивао. Он је попео своје војнике на куће и са кровова је гађао наша извиђачка одељења.

Непријатељска пешадија, користећи јаруге и покривено земљиште, отпочела је да се пребацује на саму ивицу леве обале реке Раље и зато је 2 шумадиска пољска батерија у 6 часова отворила ватру и успела да је заустави. Убрзо је затим, у 6.55, отворила ватру и непријатељска артилерија. Како се у то време почела спуштати непријатељска пешадија са Шешковца ка источној ивици Колара, то је један вод 2 батерије пренео ватру на њу. Иначе је ова батерија у току целога дана тукла непријатељску пешадију која је наступала од стране села Вранова.

Докле је пољска артилерија тукла непријатељску пешадију, дотле су се хаубичке батерије биле са непријатељском артилеријом. И то: 9 хаубичка батерија отворила је ватру у 7 часова на једну непријатељску батерију већег калибра у шуми код с. Радинца, која се открила блеском. У 9 часова батерија је пренела ватру на нову артилериску групу јачега калибра која се појавила у самом Радинцу, а од 10 часова тукла је и трећу групу, опет великог калибра, на самом друму источно од Врановог Брда. 6 хаубичка батерија дејствовала је „врло успешно на исте артилериске групе као и 9. хаубичка батерија. Ова је батерија у 13 часова створила експлозију у непријатељској батерији на смедеревском друму, исто-

но од Врановог Брда". Како се, у 16 часова, непријатељска пешадија спуштала са Шешковца и прикупљала на друму с. Коларе—с. Раља, то ју је успешно тукла једна хаубица 9 хаубичке батерије.

И докле је на осталом делу отсека артилериска ватра била слабија, дотле је непријатељ сконцентрисао веома јаку артилериску ватру на Малу Крсну и на десни подотсек. А како је командант левог отсека Коњичке дивизије известио овога јутра да му је снага са којом је посео отсек веома слаба, то је стање код Мале Крсне и даље задавало озбиљне бриге. Зато је командант отсека у 10.30 часова послао команданту дивизије овај извештај:

„Непријатељ обасипа хаубичком ватром двеју батерија наше стрељачке заклоне код села Мале Крсне, а једном пољском батеријом друм с. Раља—с. Михајловац. Молим како је код Коњичке дивизије".

Око 11 часова видело се како наступа непријатељска пешадија у стрељачким стројевима од села Вранова са обе стране железничке пруге ка Малој Крсни. Стога је 5 пољска батерија, која се тада налазила на центру отсека, на источној ивици шуме на Церјаку, одмах на њу отворила ватру. Услед ове бочне ватре непријатељски стрељачки стројеви поколебали су се и разбегли по увалама и заклонима. Али је убрзо затим, у 11.50, нађена ова батерија и засута зрнима непријатељске хаубичке артилерије. Но батерија је и даље продужила дејство. Код ове батерије долазио је тада командант отсека (пука), па је потом стигао и командант 1. дивизиона, потпуковник Никола Ј. Томашевић, који је наскоро рањен парчетом гранате.

Како се у ово време јасно оцртавало надирање непријатеља у правцу Мале Крсне, то је у 12.25 послат команданту дивизије извештај да непријатељ „наступа ка селу Мала Крсна са тежњом да га заузме, пошто га припрема веома јаком артилериском ватром", да је 5 пољска батерија нађена у шуми и да је тешко рањен потпуковник Никола Ј. Томашевић.

Са обзиром на изнету ситуацију код Мале Крсне, а бојећи се за свој десни подотсек, командант отсека (пука) упутио је из резерве у 12.35 часова команданту десног подотсека (1. батаљон 11 пука) два митраљеза и једну чету.[1] А командиру 2 батерије наредио је: „Обаспите ватром циглану (где је разрушен димњак), па косите источно, пошто је 5. пољска батерија нађена и мења положај, јер је непријатељ тамо управио главни напад". И 5 батерија је успела да прво постави један топ у 13.40, а затим и други на јужној ивици Церјака и да отвори ватру на пешадију која је наступала и груписала се западно од Мале Крсне, те грозила нашем десном крилу.

[1] Упућена је из отсечне резерве 1. чета 2 батаљона 19 пука и она се кренула у 13 и стигла код команданта 1. батаљона 11 пука у 14 часова.

На осталом делу отсека до овога времена није било ничег нарочитог. Али одмах затим, од 13 до 15 часова, непријатељ је појачао своју артилериску ватру и на центар и на десно крило отсека, тако да је центар тукао са три батерије, и то хаубичком стрељачке заклоне и 5 пољску батерију, једном пољском шуму а другом пољском батеријом позади шуме, нарочито око штаба отсека. „Јасно се циљ испољавао", како је тада записао командант пука, „да овај део неутралише и да онемогући потпомагање десног крила, куда је управио напад".

Око 15 часова непријатељ поново појачава артилериску ватру и рафалима хаубичких батерија туче десни подотсек. О овоме моменту командант је записао: „Из прикупљања и концетрисања пешадије и ужасне артилериске ватре све се јаче испољава непријатељска тежња да изврши напад на десни бок овога пука. Ватра је рафална и без прекида".[1]

После пола часа, око 15.30, непријатељ је напао десно-крилну чету 1. батаљона 11 пука, отприлике са једном четом и два митраљеза.[2] Али је дочекан јаком ватром и одбијен, тако да је оставио оба митраљеза. Но ове митраљезе ми нисмо могли узети, пошто су били брањени ватром осталих митраљеза, и остали су све до повлачења, али их нису могли ни они узети због наше ватре.

Око 16 часова непријатељ је извршио јуриш на Малу Крсну и бранилац се повукао. Услед овога десно крило десног отсека (1. батаљона 11 пука) остало је откривено и непријатељ га је ставио под пешадиску и митраљеску ватру с фронта и бочно из села. Стога је десно крило овог батаљона отпочело да отступа у нереду. Зато је командант батаљона хитно наредио командиру чете у резерви да задржи десно крило и да га појача, али је све било узалуд, јер су отступајући делови повукли и ову чету до иза села.[3]

„За све време бомбардовања десног крила командант ме је", како је тада записао командант 19 пука, „обавештавао да је ситуација повољна. Али када је бомбардовање достигло

[1] *Оперативски дневник 19 пука I позива.*

[2]) Распоред 1. батаљона 11 пука на десном подотсеку био је следећи: у I борбеном реду, на десном крилу, 1. чета; на центру 2 а на левом 4 чета. У резерви позади десног крила, 3 чета где се налазио и командант батаљона са штабом. Када је стигла 1. чета 2 батаљона 19 пука, она је задржани у резерви, а 3 чета је појачала десно крило. Положај је био утврђен стрељачким заклонима са натстрешницама.

[3] Командир 1. чете 2 батаљона 19 пука, резервни капетан I класе Тихомир П. Николић, који је био са четом у резерви, тада је забележио у свом личном дневнику ово: „У 13 часова наређено ми је да са четом идем 1. батаљону 11. пука где сам стигао у 14 часова. У 16 часова извршен је јуриш од стране непријатеља и пробили су између 11. и 12. пука, те сам са четом морао да одем и вршим задржавање. Задржавање је вршено без успеха, јер су Немци провалили у село, те смо се повукли позади села".

врхунац, телефон је престао да ради и видео сам како 1. батаљон 11. пука у мањим и већим групама одступа право ка селу Михаиловцу". Зато командант пука одмах нареди команданту 2 батаљона 19 пука у резерви да се хитно крене са батаљоном на десни подотсек, изврши противнапад и поврати положај.

Резерва се кренула у 17.40 часова под најачом непријатељском ватром трчећим кораком у еволуционом поретку (четама у колонама простих редова) на десни подотсек, користећи се заклонима (кукурузима), уколико их је било. И она је стигла пред положај до 18 часова. Непријатељ је већ био заузео наше стрељачке заклоне до Мале Крсне и одмах их је отпочео преправљати, окрећући натстрешнице према нама. Резерва је извршила противнапад, али није потпуно успела, „пошто је и непријатељ извршио противнапад са свежим батаљоном, те се батаљон није ни упуштао у озбиљнију борбу, а како је пао сумрак и без телефонске везе, то наступање напред није се ни могло услед наше артилерије која је створила бараж".[1] Један део стрељачких заклона повраћен је и поселе су га 2 и 4 чета.

Око 20.30 часова стигао је на десни подотсек и командант отсека (пука), па је према писменом извештају команданта 1. батаљона 11 пука од 18.30 и нађене ситуације послао команданту дивизије у 22 часа овај извештај: „И поред два контрајуриша од стране 1. батаљона 11. пука непријатељ је успео, услед много јаче снаге, да заузме село Малу Крсну и део стрељачких заклона 1. батаљона 11. пука, а остатак стрељачких заклона у нашим је рукама.[2] Сада се овај одсек пружа од Локве преко Церјака па југозападно од села Мале Крсне.

„Овога тренутка упућена су два вода дуж железничке пруге да наступају ка Малој Крсни, те да се види докле је доспео непријатељ, а у исто време да се ухвати веза десно са коњицом. Молим да се о овоме обавести коњица, те да не наступи забуна.

Батаљон 11. пука прикупља се и остаће у резерви".

Овај (1.) батаљон 11 пука занећио је у пасивним заклонима резерве. Његово морално стање било је „јако поколебано, јер се до 22 часа прикупило 450—500 војника са 9 официра".

Како је заповест команданта дивизије од 10 часова прошлога дана примљена тек данас у 6 часова, то се по дану није могла ни извршити. Зато је командант пука у 14.45 издао ову заповест:

[1] Извештај команданта 2 батаљона 19 пука од 18 часова.

[2] О овим противјуришима непријатељ ништа не говори, нити има и помена у личном дневнику командира 1. чете 2 батаљона 19 пука (види примедбу 3, стр. 32, па о њима сада ништа не зна ни тадањи ађутант овог батаљона, резервни потпоручник Александар П. Гајгер.

„На основу заповести команданта дивизије ОБр. 4460 о
јуче, а у вези наређења ОБр. 4471 од данас, наређујем:

„1) 2. батаљон смениће 1. батаљон 11. пешад. пука ко
вечерас одлази у састав свога пука. 2. батаљону придају
два митраљеза, а командант 3. батаљона даће му једну о
својих чета.[1] Ово је десни подотсек.

„2) Центар заузима 3. батаљон који има у своме састав
три чете.

„3) Леви подотсек образује 4. батаљон, с тим да
Локву к. 174 (Церјак к. 182) посести 11. пук I позива
према овоме помериће се удесно.

„4.) Десно ухватити везу са Коњичком дивизијом а ле
са 11. пешадиским пуком.

„5.) У састав овог десног одсека улази 2., 3. и 5. батери
Шумадиског артилериског пука, 6. хаубичка брзометна ба
рија од 120 мм. и 9. хаубичка брзометна батерија од 150 м

„6.) У резерви остају две чете 6. пука I позива и к
дође 4. батаљон 10. комбинованог пука III позива.

„7.) Положај што боље утврдити и припремити за ш
упорнију одбрану, а израдити и пасивне заклоне за скла
ње резерава за време дејства непријатељске артилерије.

„8.) Положај бранити до последње моћи, предузимају
контра-нападе.

„Извешћа проверавати и слати их што чешће, а јута
ња извешћа да буду у штабу отсека — пука до 5.30 и 17.
часова без икаквог изговора. Извешћа да обухватају ток д
вног и ноћног рада, као што је и раније подношено.

„О извршењу известити".

У току следеће ноћи упућено је 1. чети 3 батаљона
војника као попуна. Исто тако издате су маске противу
гушљивих гасова, и то: сваком батаљону по 160 комада,
траљеском одељењу и за носиоце рањеника по 30, а за о
ље штаба пука 20 комада.

Губитци: Код 1. батаљона 11 пука рањен и заробље
резервни капетан II класе Божидар А. Обрадовић, рањен
резервни потпоручници Милан Н. Миљковић и Милутин Ж
Радојковић. За војнике нема података. Код 19 пука погину
један наредник и два војника, рањено 9 и нестало једног
један коњ убијен и 9 рањено. Код артилерије је рањен по
пуковник Никола Ј. Томашевић и пет војника. *Муниције*
трошено код 19 пука 2000 метака за пушку, а код артил
рије 580 шрапнела и 268 разорних зрна.[2] Колико је утроши
1. батаљон 11 пука нема података.

---

[1] Упућена је 4 чета.

[2] 2 шумадиска пољска батерија утрошила је 156 шрапнела и 9 р
зорних зрна, 3 шумадиска 182 шрапнела и 32 разорна зрна, 5 шумадис
146 шрапнела и 12 разорних зрна, 6 хаубичка батерија 4 шрапнела и 1
разорних зрна и 9 хаубичка батерија 92 шрапнела и 77 разорних зрна.

Дремановачки отсек (11 пук). Непријатељ је овога јутра отпочео да спушта своје извиђачке делове са косе Јелен Дола и они су до 10.20 часова стигли до железничког насипа, т. ј. на 1000 м. испред нашег положаја. Његови јачи делови задржали су се на 1500 м. испред нашег положаја, али се нису могле видети његове резерве. Наша пољска артилерија отежавала је наступање непријатељске пешадије, чим се појавила на линији Враново Брдо—Вучак. Иначе није било пешадиске борбе до само пушкарања код претстражних делова.

Непријатељска артилерија отпочела је од 9 часова да туче овај отсек, потпомажући наступање своје пешадије. Наша 6 хаубичка батерија „својим дејством много је парирала дејство непријатељске тешке артилерије која у свакој прилици тежи да туче нашу пољску артилерију".[1] Исто тако је целога дана дејствовала и 9 дринска пољска батерија и утрошила 279 шрапнела и 6 разорних зрна. Командант артилерије у своме извештају о данашњем раду вели: „9. батерија Дринског артилериског пука I позива дејствује цео дан и трпи паклену ватру од једне непријатељске хаубичке батерије. Али командир 9. батерије, капетан I класе Добривоје Нешић, неустрашиво дејствује цео дан. Достојан је сваке похвале за његово данашње дејство".

Јачина непријатеља износила је, према оцени команданта отсека, најмање један пук пешадије са већим бројем митраљеза, докле је у артилерији био два пута јачи. Са обзиром на груписање непријатеља и земљиште, командант је ове вечери написао у своме извештају и ово: „Мишљења сам да ће непријатељ од сутра у зору предузети напад противу мога десног крила, пошто је земљиште покривено".

Биновачки отсек (5 пук). Непријатељска артилерија отворила је ватру у 8 часова, и то из оруђа мањег калибра са Парлога и Шешковца, а већег са Царине, и ова је ватра трајала све до 17.30 часова. Његови пешадиски делови отпочели су се спуштати са Парлога ка селу Коларима и реци Раљи, а тако су се исто спуштали и из села Ландола. До пред мрак спустило се у Коларе отприлике до једног батаљона. За све време спуштања тукла их је наша артилерија, али је она морала чешће да прекида ватру, јер је била нађена од непријатељске артилерије тежег калибра. Сем тога, она их није могла тући јужно од села Колара, јер пољска артилерија нема тако стрму путању. Али да је артилерија била бројно јача свакојако би се могла употребити коса и уздужна ватра.[2]

Због тога се командант отсека обратио телефоном команданту дивизије у 10.40 часова, са молбом да ову непри-

[1] Релација команданта 11 пука од 21 октобра 1915.

[2] Око 10 часова командант 3 дивизиона Дринског артилериског пука примио је наређење да дивизион иде на леви отсек. И 5 батерија упућена је одмах и постављена је западно од к. 232, а 4 и 6 сачекале су долазак позициских батерија па су се потом и оне кренуле.

јатељску пешадију гађа наша артилерија са отсека 11 пука
Па је ову молбу командант поновио и писмено у 14.30 (15
часова, додајући овом приликом да му се упути једно оде
љење минера за рушење моста на Раљи код с. Колара. Н
то је командант дивизије у 15.30 часова наредио командант
11 пука да га потпомогне и да туче непријатеља у правц
с. Колара, а команданту инжињерије да се овај мост поруши

Иначе није било пешадиске борбе, сем пушкарања ко
наших патрола на левој обали Раље. И зато је пук има
свега шест рањених војника и утрошио 300 метака за пушк
докле је артилерија имала једног убијеног и четири рањен
вола од артилериске ватре и утрошила 71 шрапнел, 5 гр
ната и 1 разорно зрно.[2]

Леви отсек (12). У току прошле ноћи смењо је 1
пук све делове 10 комбинованог пука III позива, који су упућен
у свој састав. У исто време избачена су преко Раље изви
ђачка одељења ка Крњем Долу, Сувој Чесми, с. Водњу и
Ландолу, а у долину Раље спуштен је „низ стражара".

Како до 7.30 часова нису стигле на положај одређен
батерије, то је одмах обавештен командант дивизије. Једн
од ових батерија, 5 дринска пољска батерија, налазила се
покрету у подне, докле су остале имале стићи тек у ток
идуће ноћи. И тако је овај отсек био без пољске артилери
и прошлог и овог дана.

Пешадиске борбе није било. У току дана дејствовал
су на овај отсек две непријатељске батерије северозападн
од села Ландола. У 12.20 часова непријатељ је отпочео д
туче артилериском ватром северну и североисточну стран
— ивицу села Водња и ускоро су две његове чете ушле
село. Како су око 15.30 часова била у Водњу два батаљон
са једним митраљеским одељењем, то је на ово село отво
рила ватру наша Крупова хаубичка батерија. У исто врем
дејствовала је наша артилерија код Грочанског отсека,
Мађарске Равни у правцу Врништа.

Шумадиски коњички пук. Командант пука увиде
је да је незгодно да се задржи само на Крњем Долу, који је до
миниран, и зато је упутио на к. 222 (Прогон) један ескадро
Иначе се непријатељ до подне задржао на линији Удовице—Пе
тријево—Вртлог—Водањ, докле су се од јутрос неки његови д
лови утврђивали на делу Вртлог—Водањ, а вршио је и изви
ђање коњичким патролама у правцу Сеона—Церје и Врниште.

[1] Командант 1. пионирске чете упутио је за рушење моста једно
поднаредника са 5 редова. Сутрадан је командант 5 пука известио да
ово минерско одељење разбегло, услед јаке непријатељске ватре, и да
војници 5 пука скинули само један део дрвеног построја, те је наређен
да се минери понова врате ради извршења задатка.

[2] 5 дунавска пољска батерија утрошила је 44 шрапнела и 1 разорн
зрно, 5 позициска 2 шрапнела и 3 позициска батерија 25 шрапнела и
граната.

По подне уочена је једна чета пешадије са 15—20 коњаника да се пребацује стрељачким стројевима ка Липском Потоку у правцу Брестовика, а и да су код Сеоне постављена отприлике два топа који су и отворили ватру на Мађарску Раван, одакле им је и одговорено.

Јачина непријатеља према овоме пуку изгледа да је као и прошлога дана, т. ј. два до три батаљона пешадије, два брдска топа и нешто мало коњице.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1) **Директива команданта корпуса.** На основу инструкције команданта армије, командант корпуса издао је прошлога дана у 21.45 часа наређење за напад овога дана. Намера му је била да напад отпочне левим крилом, како би у смислу наређења команданта армије одбацио непријатеља ка југозападу. Према овоме, требало је да 6 дивизија заузме Малу Крсну, тако да би се око подне могло приступити обухватном пешадиском нападу на положаје код села Врбовца и на Церјаку. Наређено је 25 резервној дивизији да се до подне припреми за напад на к. 160 (Дремановац), како би могла, према резултату напада 6 дивизије, и сама да учествује у нападу. А иначе 25 резервна дивизија имала је да артилеријом потпомаже напад 6 дивизије и да обезбеди бок корпуса на линији: Југово—с. Петријево—с. Ландол.

2) **Рад дивизија:** — а) *25 резервна дивизија.* На основу наређења команданта корпуса, командант ове дивизије наредио је команданту 50 резервне пешадиске бригаде да 18 октобра ујутру прије што ближе реци Раљи, уколико то земљиште дозвољава, и да се бригада припреми за напад. Према извештајима који су примљени рано овога јутра, Срби су посели села Ландол и Колари.

У току ноћи размишљало се о удару у правцу запада, јер је командант армиске групе (Макензен) обавештен да непријатељ држи испред III аустроугарске армије положај на висовима југоисточно од Гроцке, и нападом делова 25 резервне дивизије у позадину овог положаја могао би се непријатељ приморати да напусти обалу Дунава, а тиме би била успостављена непосредна веза са III армијом и обезбеђен десни бок XI армије. Али командант армије и командант корпуса сматрали су да би напад јачим снагама захтевао потпуну измену намера и наређења, а и да би пре овога напада требало прво протерати непријатеља код Врништа и села Водња. И командант групе армија реши да се према оваквој ситуацији упути само једно слабије одељење поред Дунава ка селу Брестовику.

На основу овога решења, наређено је у 8 часова мајору Вејергангу да са 3 батаљоном и 5 четом 168 пука, 4 резервним драгонским пуком и аустроугарском 3 батеријом 11 брд-

ског артилеријског пука крене ка селу Сеони, заузме источно од овога села вис Раван и потражи везу са аустроугарском III армијом. И кад је овај одред стигао близу Сеоне, непријатељ се повукао и одред је посео Раван, а 3 батерија 13 пољског артилеријског пука постављена је јужно од села У довица ради потпомагања овог одреда.

Једна патрола 4 резервног драгонског пука, под коман дом поручника Бартелсе, успела је да код Гроцке успостави везу са III аустроугарском армијом. Непријатељ је напустио висове код Брестовика, али се задржао на Буковачи к. 268 После подне стигла је у штаб 3 корпуса у Смедерево једна патрола аустроугарског 8 корпуса, а у исто време успоставио је везу са суседном армијом и један авијатичар 30 одељења.

У зору известиле су патроле да је непријатељ пред фронтом корпуса напустио село Коларе и Ландол, а изгледало је као да је село Водањ још поседнуто. Али је непријатељ напустио и ово село чим се око подне кренуо 2 батаљон 168 пука, под заштитом 1 и 2 батерије 13 пољског артилеријског пука.

Пукови (83 и 118 резервни), под командом команданта 50 резервне пешадиске бригаде, спустили су се после подне до железничког насипа у долину реке Раље. Српска артилерија тукла је јачом ватром леву обалу реке Раље, али трупе нису трпеле јаче губитке, јер су на овом земљишту нашле добре заклоне.

б) *6 дивизија*. Командант дивизије, заповешћу од 0.45 часа, наредио је све што је потребно за заузимање Мале Крсне и за напад преко реке Раље. Требало је да артилерија припрема напад на Малу Крсну од 9 до 10 часова и да туче непријатеља на положајима североисточно од села Врбовца. Напад 20 пука на Малу Крсну имао је да почне у 10 часова. Пошто буде заузето село и висови јужно од села, пук је имао да поседне заузети положај само са најпотребнијом снагом, а остало одмах да упути за обухватни напад на Церјак. И тек тада намеравао је командант дивизије да изда наређење за напад на висове источно од Врбовца, на Церјак.

Командант 20 пука примио је наређење команданта дивизије за напад на село Малу Крсну овога јутра, а у исто време саопштено му је да ће одред Јагова бити у 7 часова источно од села Вранова. Стога је у 6.15 издао наређење за напад, и распоред пука у 9 часова требало је да буде овакав:

1. батаљон са 241 брдским митраљеским одељењем на простору између железничке пруге и сеоског пута Врановo —Мала Крсна, с тим да једна чета остане западно од железничке пруге, да одржава везу са 24 пешадиским пуком и

да при продужењу напада у правцу Церјака служи као ослонац.

3 батаљон са 243 брдским митраљеским одељењем између сеоског пута Вранова—Мала Крсна и реке Језаве, с тим да извесне делове упути источно од Језаве да доцније нападну са истока Малу Крсну.

2 батаљон са 14 четом 20 пука у пуковској резерви на јужном излазу из села Вранова.[1]

У 10 часова требало је да отпочне напад који би припремала артилерија један час пре почетка.

Батаљони су предузели одмах све припреме за напад. Командант 1. батаљона (мајор Даман) задржао је 2 чету између реке Раље и железничке пруге, а 1. и 3 чета добиле су по један вод митраљеза и заузеле борбени распоред за напад. Позади средине батаљона задржана је у резерви 4 чета са водом митраљеза. Напад је имала да отпочне 3 чета, у вези са 3 батаљоном, и да наступа дуж пута Враново —Мала Крсна. У вези са 3 четом биће 1. чета, а 2 чета има да служи као ослонац.

Командант 3 батаљона (мајор Вилде) наредио је да 9 чета нападне северну, а 10 и 11 чета са четири митраљеза источну ивицу села Мале Крсне. У батаљонској резерви задржана је 12 чета са два митраљеза на југоисточној ивици села Вранова. Вод Александра, из 1. батерије 3 пољског артилериског пука, постављен је на јужној ивици Вранова и стављен на расположење команданту батаљона ради потпомагања напада.

У 9 часова отпочела је артилериска припрема противу Мале Крсне и суседних непријатељских положаја. За ову припрему употребљени су, под командом команданта 39 пољског артилериског пука: 1. дивизион 3 пољског артилериског пука, 2 дивизион 39 пољског артилериског пука, 5 батерија 6 резервног тешког артилериског пука и 6 батерија 7 тешког артилериског пука. Један вод 109 тешке батерије 100 мм. тукао је друмове који воде ка југу, а други вод исте батерије употребљен је за фланкирање источно од села Врбовца. За неутралисање непријатељске артилерије источно од села Врбовца одређен је, под командом команданта 3 пољског артилериског пука: 2 дивизион 3 пољског артилериског пука, 1. дивизион 39 пољског артилериског пука, 5 батерија 7 и 7 батерија 9 тешког артилериског пука.

Српска артилерија је овога јутра рано отпочела да дејствује и у ово време управила је ватру на село Враново. Са артилериске осматрачнице уочен је један нов српски положај јужно од Мале Крсне. И командант 12 пешадиске бригаде, по одобрењу команданта дивизије, известио је коман-

[1] Ова је чета придата пуку из састава расформираног 2 батаљона пука Квицова.

данта 20 пука, у 9.30 часова, да ће тешка артилерија својом ватром припремити и овај нови положај, а да командант пука сам одреди почетак напада. Али је ово наређење стигло команданту кад је већ отпочео покрет.

У 9 часова биле су готове 10 и 11 чета за напад на источну ивицу Мале Крсне, с тим да непријатеља на фронту задржава својом ватром 9 чета и артилерија. Наступање 10 и 11 чете отежавало је мочарно земљиште и мали поточићи, а са левог бока непријатељске патроле. Одред пак Јагова нигде се није могао уочити. Једна јача бочна патрола протерала је непријатеља. Кад су чете стигле до обале Језаве, дочекане су јаком пешадиском и митраљеском ватром. Добро регулисаном ватром вода топова Александра непријатељ је, после четврт часа, био приморан да се повуче на источну ивицу села. Око 11.30 могле су 10 и 11 чета без икакве сметње да пређу преко Језаве и да се припреме за напад фронтом ка западу.

У 11 часова кренуле су се за напад 1 и 3 чета 1. батаљона. Ове чете наишле су на 500 м. северно од Мале Крсне на једну циглану која је била јако поседнута. Изгледало је да је због јаке митраљеске и пешадиске ватре свако даље наступање немогуће. Поред осталих батерија, управила је тамо своју ватру и 7 батерија 9 тешког артилериског пука. Артилериски осматрачи видели су да је непријатељ одмах после 10 часова почео да напушта циглану, али трупе за ово нису сазнале.

Како је сада пук заузео распоред за обухват, то је командант пука сматрао да је дошао моменат за енергичан напад са севера и истока на Малу Крсну и, у 11.30, издао је батаљонима потребна наређења. 3 чета успела је да у 12.25 часова заузме циглану, али је одмах затим напад поново застао.

Командант 3 батаљона упутио је у 11.30 своју 12 чету да попуни празнину између 9 и 11 чете, надајући се да ће на овај начин кренути батаљон. Али се непријатељ који је био заклоњен од ока кукурузима и баштама утврдио на источној ивици Мале Крсне и јаком митраљеском ватром спречавао сваки покрет. Сем тога, непријатељ је бочном ватром ометао наступање 10 и 11 чете. Према извештајима пешадије, артилеријска зрна вода топова Александра падала су једно за другим у непријатељски положај на источној ивици села, али без успеха.

Командант 1. батаљона, у 12.35 часова, појачао је I борбени ред утурањем 4 чете између 1 и 3 чете. У 13.25 командант пука ставио је 2 батаљон на расположење команданту 3 батаљона, са наређењем да се крене на јуриш. Позади 11 чете стигла је 5 чета, али и поред тога напад није имао успеха. Само код 1. батаљона су успели 4 и 3 чета да у 14 часова продру у прве куће села, али одмах позади ових

кућа непријатељ се понова утврдио и задржавао даље наступање. Како су 2 и делови 1. чете остали, у смислу ранијег наређења, на ранијем положају, а у вези са 24 пуком, то је непријатељ имао могућности да са запада бочном ватром озбиљно угрожава 4 и 3 чету.

Из штаба 6 дивизије и 12 пешадиске бригаде, које су се налазиле западно од састава друмова који воде из села Раље и Мале Крсне у Смедерево, гледало се на овако спор ток борбе за заузимање Мале Крсне не без бриге. Јер, ако село не буде убрзо заузето, онда ће доћи у питање и напад дивизије на висове јужно од реке Раље.

У овом времену, у 14.20, известила је артилерија да ставља под своју ватру наступање српских стрељачких стројева са висова према железничкој постаји западно од Мале Крсне. Изгледало је да непријатељ појачава своје предње линије, а можда спрема и противнапад. Командант дивизије наредио је да се из дивизиске резерве у селу Радинцу привуче 3 батаљон 24 пешадиског пука месту где се командант дивизије налази, а командант батаљона одмах да упути две чете са четири митраљеза у I борбени ред између 20 и 24 пука.

И док је ово наређење послато батаљону, у штабу дивизије се размишљало на који би начин било могуће да се олакша тешка ситуација 20 пука и да се убрза напад. У први мах се помишљало да се изврши далеко са истока обухватни напад од стране одреда Јагова или делова 11 баварске дивизије, али је командант дивизије знао ситуацију код ових трупа, било из њихових извештаја било од команданта 20 пука, који је био у сталној вези са одредом Јагова. Прошле вечери су прешла два батаљона 11 баварске дивизије с десне стране В. Мораве и сменила у зору одред Јагова.

Одред Јагова, према добивеном наређењу, кренуо се ка Малој Крсни и у једној шумици југоисточно од моста преко Бадрике наишао је на јаке непријатељске патроле, а код Вирањца уочено је и једно оруђе са 40 до 50 војника.[1] Мајор фон Јагов сматрао је да према оваквој ситуацији не може да учини по молби команданта 20 пука, т. ј. да продре до јужних ивица шумице, јер је његова снага била мала, а баварска пешадија остала је северно од друма, те је бок његовог одреда остао откривен. Одмах после 13 часова сазнао је командант 6 дивизије да је баварска снага према Катаревцу појачана на четири батаљона и да се спрема да се крене преко Требежине ка Лугу, југозападно од Катаревца. И командант дивизије обратио се радиограмом команданту 11 баварске дивизије с молбом да се ова трупа упути ка

[1] Вирањце није обележено на новој секцији. На предратној секцији обележено је земљиште јужно до друма, на средокраћи између Бадрике и Језаве.

селу Скобаљу, а исту молбу упутио је овој трупи непосредно и командант 20 пука.

Командант дивизије знао је да би до доласка и дејства Баваpаца морало протећи неколико часова, те је било потребно да се 20 пук помогне на други начин, ако се брзо борба око Мале Крсне не би завршила са успехом. А за ово је било изгледа ако би се одустало од намераваног обухватног напада противу висова јужно од Раље и извршио фронтални напад са 24 и 64 пешадиским пуком. Стога су у 14.45 упитани ови команданти да ли сматрају да је досадање дејство артилерије противу непријатељских положаја на њиховом фронту довољно па да одмах крену на напад. Оба су команданта одговорила негативно, а сем тога командант 64 пука имао је на расположењу само један батаљон позади свог десног крила, а 24 пук био је и без резерве.

Према овом једина је нада била поновно дејство артилерије, те да се олакша напад на Малу Крсну. И у 15.30 часова 2 дивизион 39 и 1. дивизион 3 пољског артилериског пука отворили су ватру на јужни део Мале Крсне. Према источном фронту села појачане су 11 и 10 чета деловима 5 чете. У 16 часова кренуло се лево крило 3 батаљона на јуриш и, под командом резервног потпоручника Густава Шмита, продрли су (прво 11 а потом и делови 3 чете) у Малу Крсну. Сада полазе на напад и са северне ивице села 4, 3, 9 и 12 чета. Срби су се бранили крајње жилаво и повлачили се само корак по корак. Свака се појединa кућа морала да заузме на јуриш. Са истока улази и 6 чета која је досада била задржавана. Напослетку, у 18 часова, цело је село било у рукама пука. Артилерија, пешадија и митраљези пренели су своју ватру на непријатеља који отступа, све док ноћ није прекинула борбу. Одмах је предузето да се јединице уреде. Обе чете 24 пука које су после подне упућене у помоћ употребљене су на десном крилу, а 14 чета 20 пука (из састава 2 батаљона пука Квицова) ушла је у састав 1. батаљона.

У 17 часова видели су се српски стрељачки стројеви у наступању на линију село Раља—Мала Крсна. Гађала их је 5 батерија 6 пољског артилериског пука док се нису изгубили на земљишту. Изгледало је да није искључена могућност непријатељског противнапада и командант 12 пешадиске бригаде одмах је упутио три чете 2 батаљона 64 пука ка селу Раљи. 3 јегерски батаљон, из корпусне резерве, стигао је на састав друмова који из Раље и Мале Крсне воде за Смедерево.

24 и 64 пешадиски пук приближили су се у току дана ближе реци Раљи, али сем сукоба патрола и узајамне артилериске ватре на овом отсеку није било борбе.

Већ одмах после подне увидело се у штабу 3 армиског корпуса да се главни напад преко р. Раље неће моћи данас да изведе. Командант 25 резервне дивизије известио је већ у 14.40 часова да је неутралисано дејство непријатељске артилерије која је пронађена на три места, али да је напад дивизије могућ само у случају ако у исто време нападне и 6 дивизија, те онемогући непријатељско дејство у његов бок од стране села Врбовца. А командант 6 дивизије, по претходно прикупљеним извештајима од команданта 24 и 64 пука, известио је у 15.30 часова да је дивизија код Мале Крсне толико ангажована да би напад на висове јужно од реке Раље био скопчан са тешким губитцима. И стога је, у 17.30, командант корпуса издао наређење да се напад преко реке Раље одлаже за 19 октобар.

3) **Ситуација XI армије увече и наређења за 19 октобар.** Према извештајима које је командант армије примио до мрака, 4 резервни корпус доспео је источно од В. Мораве до јако поседнутих непријатељских положаја, а са нападом противу села Лучице само се лагано успевало, и тек пред мрак ушле су трупе у западни део села. У концентричном нападу 105 и 107 дивизије противу висова југоисточно од Пожаревца, заузето је само неколико предњих положаја. Наступање левог крила 107 дивизије од села Малог Црнића преко реке Брвенице (Орловаче) задржали су Срби извршеним противнападима.

Код 10 резервног корпуса потиснула је 103 дивизија непријатеља са појединих положаја северно од села Куле преко отсека реке Витовнице. 101 дивизија протерала је непријатеља са јужних падина Дивана, као и из села Кобиља, и наступала противу отсека Витовнице. Једна побочница посела је састав друмова источно од села Мишљеновца, а извесни делови држали су село Мрчковац.

За III армију знало се да се 8 корпус налази на линији: железничка постаја Рипањски тунел — јужно од Заклопаче, а непријатељ да се задржао на новом положају три километра јужније. Крајње лево крило ове армије заузело је Циганско Брдо јужно од Гроцке.

На молбу команданта 6 дивизије за помоћ 11 баварска дивизија упутила је само две чете, а осталу снагу која се налазила на левој обали В. Мораве командант дивизије намеравао је да упути ка југоистоку. Кад је за ово, отприлике око подне, сазнао командант 3 армиског корпуса, обратио се команданту армије и нагласио да према оваквој намери команданта 11 баварске дивизије не треба од исте очекивати никакву помоћ за 3 армиски корпус, као и узајамни рад. Али ако командант армије такав узајамни рад очекује то би се морали делови 11 баварске дивизије ставити под команду команданта 3 армиског корпуса.

Са обзиром на тешке борбе 4 резервног корпуса, командант армије није се могао одлучити на учињени предлог, већ је, напротив, у 20 часова скренуо пажњу команданту 3 корпуса да лево крило свог корпуса појача сопственом снагом, како би са јачом снагом извршио напад на линију Раља —Мала Крсна. Уосталом, командант XI армије наредио је за 19 октобар продужење напада на целом фронту.

Кад је примљена предња одлука команданта армије, по којој тежиште напада има да буде на лево крило, у штабу корпуса већ се знало да командант 6 дивизије цени ситуацију сасвим друкчије. И командант 6 дивизије известио је у 19.50 да се према оцени команданта 20 пешадиског пука, према његовом левом крилу јаче непријатељске снаге налазе јужно од Мале Крсне. У прилог овога ишла је и та околност што је непријатељ онамо упутио појачања (стр. 42). И командант дивизије био је мишљења да 20 пук, после данашње борбе, неће моћи да изврши напад на ојачаног непријатеља, који је, како је изгледало, посео неколико реди стрељачких заклона. Зато је командант дивизије и намеравао да напад изврши на други начин, а не као данас. Командант је одустао од идеје обухвата, па је мислио да изврши пробој непријатељског фронта са обе стране друма Раља—Михајловац. Како је данас дивизија вршила напад на левом крилу и непријатељ тамо упутио појачања, то се могло претпоставити да ће Срби и сутра очекивати напад на истом месту. Утолико је више било изгледа за пробој.

Командант корпуса није могао а да не увиди оправданост овог расматрања и одустао је од појачања левог крила. Наређење команданта корпуса од 21.10 часа углавном се ограничило на почетак напада 19 октобра. Артилериска припрема имала је да отпочне у 8.30 а напад пешадије у 9.30 часова.

Поглед на рад овога дана.

Према непријатељском плану, Малу Крсну је напао 20 пешадиски пук потпомогнут ватром десет батерија (4 пољске, 3 хаубичке и 3 пољске тешке). У исто време требало је да овај напад потпомогне и одред Јагова. Али је мајор Јагов ово одбио, сматрајући да је снага његовог одреда и сувише слаба.[1] Међутим, то је била грешка, јер само у заједничком напору лежи успех. Од овога се одреда могло захтевати само онолико колика је била његова снага, а његов напад на 1. ескадрон 3 коњичког пука на десној обали Језаве био је и лак и могућ. Ово утолико пре што код овога

[1] Јачина одреда Јагова: 1 чета, 4 митраљеза, 3 ескадрона и 1. батерија 39 пољског артилериског пука. Ова је батерија била постављена на 1000 м. источно од с. Вранова, како би „могла овога јутра да садејствује у нападу 20 пешадиског пука на Малу Крсну".

ескадрона није било ни једног митраљеза све до пада Мале Крсне. Зато је напад 20 пука на Малу Крсну трајао много дуже, те су се и губитци повећали. А као последица десило се и то да је командант 3 корпуса био принуђен да овога дана одустане од напада на Церјак и на к. 160 (Дремановац).

Међутим, наша одбрана у долини Мораве била је слаба. Зато се командант 3 коњичког пука рано овога јутра и обратио команданту 19 пука за помоћ. Потом се обратио и команданту Шумадиске дивизије, па је тек доцније о томе, у 10.20 часова, обавестио свога команданта дивизије. Правилније је било а и брже да се командант отсека за све ово обраћао редовним путем преко свога команданта дивизије, пошто и иначе није био у телефонској вези са Шумадиском дивизијом. А када је командант Шумадиске дивизије примио ову молбу, у 14.40 часова, настало је питање (стр. 28) ко треба да појача посаду код Мале Крсне: командант Шумадиске или Коњичке дивизије.

Ван сумње је да је питање појачања левог отсека у долини В. Мораве спадало у делокруг рада команданта Коњичке дивизије, па га је он имао и да реши. А уколико би му снаге недостајало да се обрати команданту армије за помоћ. То је било најправилније, најсигурније, а што је за ову ситуацију било нарочито важно, и најбрже. Јер командант Коњичке дивизије имао је у резерви код Осипаонице цео 2 коњички пук, докле је командант Шумадиске дивизије имао у резерви само један пук III позива, који је био два и по пута даље и који тешко да би стигао пре сутрашњег дана.

Докле су се водили ови разговори, ситуација се код Мале Крсне погоршавала. Стога је командант левог отсека Коњичке дивизије упутио око 15 часова команданту левог подотсека своју резерву, а њему је командант дивизије у 15.10 часова упутио из резерве један ескадрон са два митраљеза.[1] Како командант левог подотсека са добивеном резервом није појачао посаду у Малој Крсни, то је она убрзо и пала. Зашто није појачана, тешко је сада рећи. У сваком случају то је грешка која се могла избећи, јер је непријатељ нападао само Малу Крсну.

Нема података о томе где се у то време налазио командант Коњичке дивизије и да ли је и уколико утицао на сам ток борбе. Али да је био на осматрачници, као што је сутрадан био са командантом Шумадиске дивизије на Осовљу, несумњиво би тачно видео ситуацију, па би не само потпомагао но и утицао на свога команданта левог отсека, који није могао ни да види ни да прати ситуацију само услед покривеног земљишта. У томе случају не би било потребно да се наређује команданту Коњичке дивизије да појача свој леви

[1] Упућен је 2 ескадрон 2 коњичког пука са два митраљеза и он се јавио команданту левог отсека у 17.30 часова.

отсек. Па и тада је упућен у 18.30 часова само 3 ескадрон 2 коњичког пука, иако је ситуација захтевала да се хитно баци цела резерва и да се на њено место образује нова, извлачењем трупа са десног отсека где није ни било борбе.

Јако пада у очи да је једном (2) ескадрону 2 коњичког пука из дивизиске резерве требало више од два часа да пређе 5 до 6 км. — из Осипаонице до команданта левог отсека, а другом (3) ескадрону истог пука скоро један час и по па да пређе 3—4 км. — из Осипаонице у Скобаљ. Међутим, зна се да за време борбе резерва мора бити сваког тренутка спремна за покрет, што би значило да у овом случају организација везе није била добра.

Тако је тежина одбране Мале Крсне пала само на 4 чету 1. батаљона 12 пука са једним митраљезом 3 коњичког пука. Зато је храброст и пожртвовање свију старешина и војника ове чете и митраљеза за похвалу, а нарочито заступника командира ове чете, потпоручника Сретена Н. Пенезића. Али овако упорна одбрана била је омогућена свесрдним залагањем суседних трупа, које су им штитили крила и бокове као и у енергичном потпомагању од стране артилерије са десног отсека Шумадиске дивизије.

Десни бок Мале Крсне штитио је 1. ескадрон 3 коњичког пука на десној обали Језаве. Он је посео друм Мала Крсна—Драговац, на 500 м. позади северне ивице села. Ватра овог ескадрона са ватром посаде источне ивице села образовала је унакрсну ватру, те је зато утолико била јача. Лево крило бранио је 1. батаљон 11 пука. И докле је положај ескадрона на десном боку био заклоњен селом и заштићен самим друмом, дотле је положај овог батаљона био видан и доминиран и зато тучен веома јаком артилериском ватром. Па ипак је овај батаљон издржао ову ватру све док непријатељ није ушао у Малу Крсну и напао га у десни бок.[1] Тек тада се батаљон повукао после тешких губитака. Заиста су губитци 4 чете 1. батаљона 12 пука и овога батаљона били врло тешки, као што је напред речено. Али ни губитци немачког 20 пешадиског пука нису били мали. Он је имао рањених и погинулих 271 војника.[2]

[1] Командант 3 коњичког пука известио је да је непријатељ „успео да потисне десно крило батаљона 11. пука који је био западно од железничке пруге и веза је са овим батаљоном изгубљена", па је на основу овога и начелник штаба Коњичке дивизије у 17 часова известио команданта Шумадиске дивизије. Према томе могло би се узети као да је прво отступио 1. батаљон 11 пука па тек 4 чета 1. батаљона 12 пука из Мале Крсне. Много је вероватније да је било обратно, као што је тада забележио командир 1. чете 2 батаљона 19 пука (стр. 32, примедба 3). Јер северну ивицу Мале Крсне бранио је свега један вод; непријатељ је јуриш извршио прво на село, а горњи извештај могао је послати командант 3 коњичког пука само зато што је могао видети повлачење овога батаљона на падини Церјака, а повлачење чете кроз само село није могао видети.

[2] Губитци 20 пука износили су по батаљонима: 1. батаљон 16 поги-

В. — Решење боја и повлачење

19 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** На фронту обеју дивизија ноћ је прошла на миру. Једино је непријатељ избио на јужну ивицу с. Колара, према Биновачком отсеку, где се отпочео утврђивати, али му је ово ометано ватром од стране наших обезбеђујућих делова са саме обале Раље.

Како је веза између Шумадиске и Коњичке дивизије одржавана само помоћу патрола, то је командант Шумадиске дивизије, на преставку команданта 19 пука од 1.15 часа, замолио команданта Коњичке дивизије да се његови делови код Скобаља крену напред и ухвате непосредну везу са Шумадиском дивизијом. По овој молби командант Коњичке дивизије наредио је у 1.40 командиру 3 ескадрона 2 коњичког пука да се крене напред и да дође у висину 19 пука. Ескадрон се кренуо напред, али је задржан непријатељском ватром на 600 м. северно од моста на Коњској Реци.

И тако непосредна веза између ових двеју дивизија није успостављена у току целе ноћи, него се и даље одржавала само помоћу патрола.

2. **Рад у току дана**. — а) **Коњичка дивизија.** Услед повлачења Дринске дивизије I позива на десној обали В. Мораве командант Коњичке дивизије наредио је у 8.45 часова да се десни отсек, сада под командом команданта 1. коњичког пука, повуче и поседне нов положај од Љубичевског моста до наспрам с. Влашког Дола, а леви отсек, сада под командом команданта 1. коњичке бригаде, потпуковника Николе С. Цоловића, да се повуче на линију Љубичевски мост—Скобаљски мост на Коњској Реци. Али како је ово наређење до команданта левог отсека стигло тек у 10 часова, кад је већ борба била у велико ангажована, то се ни ова ни следеће заповести нису могле извршити.

На десном отсеку, поред В. Мораве, владало је затишје све до повлачења. Али на левом отсеку, још од 5.30 часова отпочео је непријатељ да туче јаком артилериском ватром у правцу села Скобаља, а од 6 часова и да наступа између Бадрике и В. Мораве. Командант левог подотсека упутио је оба синоћ приспела митраљеза из 2 коњичког пука на своје десно крило, код 2 ескадрона.

Тек око 9 часова кренули су се слабији непријатељски делови, под заштитом јаке артилериске ватре, из Мале Крсне у правцу Скобаља. Како су они могли да загрозе позадини наших трупа на десној обали Језаве, то је командант левог отсека онај митраљез који је прошлога дана бранио Малу Крсну упутио код железничког моста на Језави.

У ово време непријатељ почиње да напада и на десној

нулих и 99 рањених, 2 батаљон 4 погинула и 17 рањених и 3 батаљон 22 погинула и 113 рањених. Свега 271.

обали Језаве у правцу моста, и тај се напад око 10 часова појачавао са очигледном тежњом да заузме мост. А како непријатељ у томе у први мах није успео, то је борба постајала све упорнија.

На десном подотсеку све до 10 часова није било борбе. Тек у ово време непријатељ је отпочео да туче наш положај и тешком пољском артилеријом, нарочито код моста на В. Морави. Ова се ватра продужавала све до подне и под њеном заштитом наступала је његова пешадија.

За време овога боја командант дивизије налазио се на својој осматрачници на Осовљу, између села Михајловца и Добродола, и пратио ток боја. Када га је начелник штаба Шумадиске дивизије обавестио, у 11.30 часова, да се Шумадиска дивизија повлачи на десну обалу Коњске Реке, он је хитно упутио свога начелника штаба аутомобилом команданту 1. коњичке бригаде да му саопшти наређење да прими команду и над трупама десног отсека и да одмах нареди повлачење на линију Пијавиће (В. Морава)—Сараорци.

Командант 1. бригаде, као командант левог отсека, налазио се тада са својим штабом на путу Осипаоница—Љубичево, отприлике на три километра од Осипаонице. Он је ово наређење примио преко телефона тек у 13.15 часова, дакле после скоро два часа од времена кад је издато, и зато је у 13.25 послао наређење команданту 3 коњичког пука за повлачење.

Међутим, ситуација се код левог отсека још око подне нагло погоршала. На левом подотсеку непријатељ је одмах после подне отпочео напад у правцу села Скобаља и успео да одбаци деснокрилни вод 3 ескадрона 2 коњичког пука, наневши му јаче губитке. Али је ипак командир успео да се задржи на предњој ивици Скобаља, јер непријатељски притисак у овом правцу није био нарочито јак, вероватно стога што је непријатељ и сам увидео да је истакнут и обухваћен.

Али борба око моста на Језави, почета у 10 часова, све се јаче развијала и непријатељ је тек после 12 часова успео да одбаци са моста вод 4 ескадрона са митраљезом, где је дошло скоро до гушања. Овај се вод повукао источно, у висину прве окуке на Језави. Али је непријатељ и даље у овом правцу све јаче надирао, вероватно да би ослободио мост од наше ватре и да би ухватио везу са Малом Крсном. Његова је ватра са источне ивице села и са моста, нарочито митраљеска, око 13 часова била необично јака, и зато се вод 4 ескадрона са митраљезом отпочео да повлачи. Али је командант подотсека успео не само да га задржи но и да га врати.[1]

[1] До 11 часова рањен је командант левог подотсека, мајор Михаило Ђ. Жујевић, и команду је поново примио Војислав У. Илић, али је после 12 часова и он рањен и команду је примио мајор Јован Н. Швабић.

Са обзиром на догађаје код моста, командант левог подотсека очекивао је напад и источно, на центру, у правцу к. 77 и зато је повукао један митраљез са свога десног крила и поставио га до 13 часова код к. 77, у средини распореда 1. ескадрона. Заиста је непријатељ после заузећа моста отпочео да се шири и источно и да се пребацује преко друма. Он је напао са фронта ову коту отприлике са једном четом, али дочекан ватром овог нашег митраљеза повукао се. Но убрзо се појавила источно од моста и два непријатељска митраљеза и отворила ватру, услед чега се повукло лево крило 1. ескадрона и зато су успели ови митраљези да се приближе к. 77 до на 400 м. Како наш митраљез није могао да дејствује дуж друма, то је изнет на сам друм, где је његова послуга претрпела тешке губитке.[1]

Према свему изнетом, ситуација на центру, код 1. ескадрона, постала је очајна. Било је много рањених, многи су и напустили положај, па је ускоро рањен и заступник командира.[2] Убрзо је стигло наређење за повлачење, те су се тако и остатци повукли. Непријатељ је гонио само ватром, али не и покретом.

На десном подотсеку је непријатељска пешадија већ око подне стигла на ближе отстојање те се водила јака пешадиска и митраљеска борба, а до 13 часова успела је да се приближи на јуришно отстојање.[3] Како је главни напад био управљен на центар овог подотсека где се налазила 3 чета 1. батаљона 12 пука, то је командант нашег подотсека наредио да резерва (свега један вод 3 чете) крене напред и да га појача. Резерва је имала да пређе преко равног и отвореног земљишта, те је дочекана најачом непријатељском ватром и

[1] Водник овог митраљеза, тада коњички поручник Велимир П. Раносовић, на основу сачуваног извештаја о овој борби вели: „Поднаредник Симић Радован, нишанџија на митраљезу бр. 44, после непуног минута дејства од тренутка када је митраљез изнет на друм рањен је у главу и десну ногу. Њега аутоматски смењује редов Мартиновић Бодин. Узалуд смо покушавали, вођа митраљеза и ја, да наместимо штитове у времену док су ови људи гађали; и једва сам успео у тренутку када је пао мртав Мартиновић, погођен усред чела. У том времену послужилац, редов из кадра Ђорђевић Цветан, притрчава митраљезу са свежњем шаше у намери да га овим колико толико прикрије и пада мртав на пет корака од митраљеза, погођен у слепоочницу".

[2] Поручник Раносовић вели: „Кад је даља одбрана постала илузорна, наређујем да се повуче митраљез. У том тренутку рањен је редов Марковић Димитрије. На митраљезу не остаје довољно људи да га изнесу из борбе. Један се заузима око рањеног друга, други је носио оруђе, редов Софронић Душан постоље, вођа митраљеза, наредник ђак Јездић Бошко, понесе две кутије и штит, а ја једну кутију и баквицу и други штит. Једва смо прешли два до три корака када редов Софронић паде погођен у леђа и испусти постоље, које подигох а бацих штит, кутије и баквицу".

[3] У ово време рањен је и командант 1. батаљона 12 пука, те је команду над батаљоном примио командир 3 чете, резервни капетан I кл. Душан С. Матејић—Стаменковић.

растројена пре но што је и стигла до првог борбеног реда. У 13 часова непријатељ је пошао на јуриш, пробио наше сла- бе делове и том је приликом отео и један митраљез. Наш су се трупе повукле у нереду, али за срећу непријатељ ни није гонио ни ватром ни покретом.

Пошто се ова борба завршила са неуспехом и пошто с трупе овога отсека претрпеле велике губитке и повукле с под јаким притиском на нову линију одбране, на железничку пругу М. Крсна—Пожаревац, тек у 14.30 часова стиже наре ђење за повлачење. Повлачење је отпочело у 15 часова трупе су стигле у Лозовик у 18.20 часова.

Јачина непријатеља који је данас нападао леви отсек износила је, према оцени команданта 3 коњичког пука, дв батаљона и један ескадрон према десном а један и по пу према левом подотсеку.

По извршеном повлачењу Коњичка дивизија је заузел овај распоред: ојачана 1. бригада посела је линију Пијавић (В. Морава)—Сараорци—железничка пруга, и то: у I борбено реду 1. коњички пук са 1. коњичком батеријом и једном че том пешадије, а у бригадној резерви 3 коњички пук, три чет и 2 коњичка батерија, између Сараораца и Лозовика. За вез и осматрање просторије између железничке пруге и Шума диске дивизије упућен је у 19 часова 2 ескадрон 3 коњич ког пука. Штаб дивизије са општом резервом (2 коњички пук код села Трновча.

Губитци. Код 3 коњичког пука: рањени мајори Ми хаило Ђ. Жујевић и Војислав У. Илић и рез. капетан II к Милош М. Сретеновић; погинуло 22, рањено 50 и нестал 6 војника; убијена 2 и рањено 6 коња; изгубљен један ми траљез.[1] Код 1. батаљона 12 пука: рањен мајор Чедомир Милосављевић, рез. поручник Миодраг М. Витковић, резер вни потпоручник Светислав Ј. Миодраговић и Јездимир Милосављевић; погинуло 21, рањено 33, контузовано 4 и не стало (заробљено) 277 војника.[2]

Утрошак муниције. 3 коњички пук утрошио је 57 26 метака и 15 бомби, а 1. батаљон 12 пука 133 000 метака 131 бомбу. Артилерија је утрошила 132 шрапнела и 60 р зорних зрна.

---

[1] Изгубљени митраљез био је из вода поручника Боривоја Ф. Ва деровића. Он је био постављен између 1. и 3 чете и дејствовао је све до непријатељ није стигао до митраљеза. Тада је на митраљезу сав исеч вођа овог митраљеза, резервни наредник Михаило Оташевић, а леш по моћника нишанџије, каплара Љубисава Русалића, откопан је после рата с пресеченом руком више главе. А други митраљез био је постављен у сре дини 1. чете, у воду поручника Витковића, професора и једног од најхр бријих официра тога батаљона, који је већ био одликован Карађорђево звездом са мачевима.

[2] 3 чета 1. батаљона имала је ове губитке: погинуло 7, рањено 1 и нестало (заробљено) 108 војника.

б) **Шумадиска дивизија.** Командант дивизије кренуо се овог јутра из Селевца на своју осматрачницу на Осовље, а у 7.15 примљено је наређење команданта III армије од 6.40 часова да је Дунавска дивизија I позива изгубила к. 293 (Врањевац), јужно и изнад с. Куле, и да се услед тога повлачи Дринска дивизија I позива са главнином на к. 250 (Шестра), источно и изнад Александровца, а са заштитницом на к. 237 (Рајкова Вода); Коњичка дивизија са два пука остаје са истим задатком и са једним обезбеђује В. Мораву од Љубичевског моста до према с. Влашком Долу, а Шумадиска дивизија остаје „на садашњим положајима и ако буде приморана на повлачење, тада је главни положај Азања—Голобок, а заштитнички Селевац—Добродо. Дивизиски коњички пук одржаваће везу са Београдском Одбраном".

Већ од 6 часова отпочела је непријатељска артилерија са изналажењем елемената за гађање (реперисање) наших положаја, нарочито Церјака, а затим су његове батерије од 8.30 до 9.15 прешле на припрему напада, да би до 9.30 часова извршиле концентрацију ватре.[1] Према концентрацији ове ватре видело се да ће непријатељ управити свој главни напад на Церјак к. 182, дакле на тактички кључ положаја, и то преко северног испадног дела села Врбовца, пошто је тај правац био и најудобнији.

Тако је и било. Непријатељ је на овоме правцу прикупио највећи број артилериских и сва рововска оруђа, као и највећи број митраљеза. Артилериска ватра била је таква, како је тада записао командант 19 пука, да се „око 9.15 часова, услед експлозије граната, шрапнела и прашине (услед изривене земље), није могао човек распознати". И ова ужасна артилериска ватра је уништила све телефонске везе код 19 пука.

До овога времена, т. ј. до 9.30 часова, непријатељска пешадија већ се била прикупила позади железничког насипа Београд—Мала Крсна и у 9.30 кренула у напад. После веома јаке артилериске припреме напад успева. Командант 11 пука телефоном у 10.10 часова извештава да му је попустило десно крило и моли за помоћ.[2] Одмах је наређено команданту 5 пука и он му је упутио Браничевски комбиновани батаљон III позива. У 10.30 часова командант 11 пука понова извештава да се и 19 пук повлачи и да се због тога постепено и под борбом повлачи и његово десно крило.

Како је наша артилерија била слаба, снага недовољна, то се и поред свију напора команданта 11 и 19 пука непри-

[1] Erinnerungsblätter deutche Regimenter: Kurmärkisches Feldartilerie — Regiment No 39, Олденбург и Берлин 1923, стр. 78.

[2] На ово му је начелник штаба скренуо пажњу да би било корисније да се задржи до мрака. Како је то било искључено, то му је авизиран прихватни положај.

јатељски успех није могао спречити или бар ограничити. И зато су се оба пука отпочела повлачити. Али како позади положаја 19 пука није било прихватног положаја све до села Михајловца, то се 19 пук тамо и повукао, докле се 11 пук тешко извлачио из села Врбовца.

Отступање. Услед тешке ситуације код 11 и 19 пука, ко мандант дивизије авизирао је телефоном командантима от сека (пукова) да у случају потребе заузму ове прихватне по ложаје: 19 пук Осипаоничко Брдо—Осовље (како је била прекинута телефонска веза, то му се ово наређење није могло ни саопштити); 11 пук Осовље искључно — ушће потока Бу бањца у Коњску Реку закључно; 5 пук ушће потока Бу бањца—поток Кошарна;[1] 12 пук В. Витаче—Пландиште—М Десимача; 10 комбиновани пук III позива Голаћ, јужно од сел Добродола; Шумадиски коњички пук Равни Гај—Слатина. У исто време наређено је повлачење и позадњим установама

Обавештен о повлачењу 11 и 19 пука командант диви зије наредио је у 11 часова команданту 5 и 12 пука да с поступно повлаче на одређене прихватне положаје, а коман дант 12 пука да извести о томе и команданта Шумадиског коњичког пука.

Непријатељ није гонио. Он се по избијању на наш по ложај задржао и само су неке његове батерије које су убрз избиле на положај, отвориле ватру. 19 пук се повукао к селу Михајловцу, где се прикупио и задржао све до 16 ча сова, док се 11 пук прикупио до 14 часова на Врбовачки Њивама, западно од Михајловца, а потом се повукао на десн обалу Коњске Реке, на Маслење, где је остао све до 17 ча сова. У 15.30 стигли су 5 и 12 пук на одређене прихват положаје, докле се Шумадиски коњички пук, пошто је ње гов командант обавестио команданта Грочанског отсека повлачењу, повукао у вези са 12 пуком на положај село Бад љевица—Равни Гај.

О повлачењу дивизије обавештен је телефоном у 11.3 часова командант Коњичке дивизије, а у 11.50 командант армије. Писмени извештај послат команданту армије и сусе дима од 20.15 часова гласи: „Услед веома јаке непријатељ ске артилериске ватре и обухватног напада према моме дес ном крилу, био сам принуђен да се са трупама ове дивизије под борбом повучем на положаје на десноје обали р. Коњске

„У циљи јаче одбране праваца ка Паланци наредио са да се у току ове ноћи главнине пешадиских пукова и арти лерија повуку на главну линију одбране — утврђене поло жаје код Азање—Голобока, а на десној обали Коњске реке од Поточића до Мале Десимаче, да остану јаке заштитниц

[1] Команданту 5 пука авизиран је овај прихватни положај у 10.2 часова. Поток Кошарна је према предратној секцији безимени поток од мах источно до В. Витаче.

од пешадије, митраљеза и батерија са коњском запрегом, те да непријатеља борбом натерају на развијање и успоравају му наступање.

„Десно у долини Мораве наређено је да се одржава веза са Коњичком дивизијом, а лево са трупама Грочанског одсека преко Шумадиског коњичког пука код с. Бадљевице.

„Са дивизиским штабом налазим се вечерас у Азању, а 20. овог месеца биће у Паланци".

Накнадно, у 23 часа, послат је команданту III армије и други извештај: „Услед веома јаке непријатељске артилериске ватре и обухватног напада према десном крилу ове дивизије, био сам принуђен да се под борбом повучем на положаје на десној обали Коњске реке. Како сам лично рекогносцирао све положаје од реке Раље до Паланке и нашао да до утврђеног положаја Азања—Голобок нема ни једног јачег положаја на коме би се трупе могле задржати ради јачег отпора, то сам се решио да следећу борбу примим на линији: Азања—Голобок, коју би благовремено посео из бојазни да јачом борбом на десној обали Коњске реке, која је доминирана непријатељским положајем, не доведем у питање уопште одбрану утврђеног положаја Азања—Голобок. Сем тога, овај утврђени положај ужи је од осталих предњих и према њему непријатељ нема јаке и доминирајуће положаје за своју артилерију, да би могао убрзати пад овог положаја.

„Како сам пак на десној обали Коњске реке оставио јаке заштитнице да непријатеља борбом натерују на развијање и борбу и тиме му успорим надирање, а при томе сам на овај начин главну снагу сачувао да се пре времена не растроји од силне непријатељске ватре, нарочито тешке артилерије, то молим команданта за одобрење овог мог поступка".

Заповест за поседање новог положаја. Командант дивизије издао је у 20.15 ову заповест:

„После непријатељске веома јаке и концентричне артилериске ватре, као и нападом јачом снагом пешадије од М. Крсне, непријатељ је успео да нас обухватним нападом десног крила принуди да положаје на десној обали р. Раље напустимо и под борбом да се повучемо на положаје на десној обали Коњске.

„У циљу јаче одбране правца ка Паланци, наређујем:

„1. — Да команданти одсека на садашњим својим положајима на десној обали Коњске оставе на додељеним им одсецима довољно јаке заштитнице од пешадије са потребним бројем митраљеза и по једном пољском батеријом са коњском запрегом, које ће издаље непријатеља задржавати и натеривати на развијање и борбу. Ове ће се заштитнице, на случај јачег непријатељског напада, постепено под борбом повлачити на прихватне положаје, одржавајући што тешњу

међусобну везу до предњих положаја главне линије одбране, када ће ући у састав својих јединица. За све време одржавати тесну везу десно са Коњичком дивизијом у долини Мораве, а лево са Шумадиским дивизиским коњичким пуком I позива, који се сада налази код. с. Бадљевице.

„2. — Да утврђене паланачке положаје својим главнинама поседну, и то:

„19. пешад. пук са две чете 6. пука I позива (без батаљона 11. пука, који одмах упутити у састав свога пука) — одсек од Кленовца до Влаова (Клис к. 216) искључно, са затвореним утврђењима Бр. 2, 3, 4. и 5.;

„11. пешад. пук I позива (Комбиновани батаљон III позива да врати 5. пуку I позива) — одсек од Влаова закључно до Стражевице са друмом Смедерево—Паланка закључно, са утврђењима на главној линији одбране Бр. 6, 7 и 8;

„5. пешад. пук I позива са Комбинованим батаљоном III позива — одсек од Стражевице искључно до реке Трстенице к. 140 (североисточни крај Азање), са затвореним утврђењима на главној линији одбране Бр. 9 и 10;

„12. пешад. пук I позива — одсек од реке Трстенице к. 140 до потока Коњовац са затвореним утврђењима на главној линији одбране Бр. 11, 12, 13 и 14;

„10. комбиновани пук III позива — у општој резерви код Парлога.[1]

„Артилерију задржати и даље по одсецима (код пукова), како је било на положајима на десној обали Раље, са следећом променом: опсадна 120 мм. Пиротска батерија као и 150 хаубичка батерија да дођу на одсек 11. пешад. пука и пласирају се код Стражевице; 3. шумадиска пољ. брзометна батерија да оде на леви одсек код 12. пешад. пука и 4. дринска пољ. брзометна батерија да оде на десни одсек код 19 пешад. пука.

„Ово померање артилерије, као и повлачење главнина на главну линију одбране, извршити још у току ове ноћи, 19/20. октобра.

„3. — Шумадиски коњички пук I позива остаће у прво време код с. Бадљевице са задатком: да штити леви бок ове дивизије и одржава што тешњу везу са 12. пешадиским пуком и трупама Грочанског одсека на Слатини, с тим да се приликом повлачења заштитница повлачи правцем с. Бадљевица —Перине њиве—Дебљаци (Дебљак к. 253) — с. Велика Крсна —Бељавина.

„4. — Пионирски полубатаљон прикупиће се одмах код групе утврђења главне линије одбране на левом одсеку (северозападно од Азање) где да довrши започето утврђивање.

„5. — Главна линија одбране простире се: од Кленовца к.

[1] Парлози нису обележени на новој секцији, а према предратној то је јужни део Оскоруше.

158 (к. 167) на Подрумине — северна ивица с. Голобока—Влаово (Клис к. 216)—Стражевица—Гуцек—к. 140—к. 176 (северно од Азање)—Виноградска Бара—к. 172 (раскрсница на јужном делу Тробаре). Испред ове главне линије одбране израђени су и стрељачки заклони на предњим положајима.

„6. — Болничарска чета са 1. комбинованом Српско-енглеском пољском болницом — да образује десно завојиште поред друма Смедерево-Паланка на Сврачковцу код к. 144, а 1. шумадиска пољска болница са санитетском колоном да образује лево завојиште поред пута Азања—Паланка код к. 160 (к. 137).

„4. шумадиска пољска болница остаје и даље у Паланци, а 4. дринска да се премести у В. Плану.

„7. — I степен колонске коморе (по једно одељење за пешадиску и артилериску муницију из Шумадиске и Дринске муниционе колоне, под командом команданта Шумадиске муниционе колоне) — северно од Паланке, на простору Чубра—Логориште.[1]

„8. — II степен колонске коморе — да се премести на Вировo Поља (3 км. јужно од Паланке).

„9. — Шумадиска пољска марвена болница као и део Дринске пољске марвене болнице да се поставе у Рачи.

„10. — Дивизиско ручно слагалиште са месарском четом остаје у Паланци.

„11. — Слагалиште хране, фуражи и муниције у Марковцу.

„12. — Комуникациски правци појединих одсека да буду:

19. пука: Голобок—Паучине—Комаревац—Мемедове Ливаде—Паланка;

11. пука: друм Стражевица—Паланка;

5. пука: Азања—к. 160—Ћуприца—Паланка;[2]

12. пука: Азања—Глибовац—Паланка;

10. пука: Парлози к. 225—Паланка.

„13. — По доласку на главну линију одбране допунити утврђивање положаја.

„14. — Телефонску везу са дивизиским штабом подићи што пре.

„15. — Са дивизиским штабом, командантом инжињерије, телеграфским одељењем и војном поштом бићу у Паланци, а за време борбе налазиће се на Оскоруши.

„16. О пријему ове заповести одговорити одмах".

Рад отсека. — *Десни отсек* (19 пук). После пада Мале Крсне ситуација се код 19 пука нагло погоршала. Јер не само што је положај унеколико проширен и износио око четири километра но је био и обухваћен и изложен бочној ватри од

[1] Простор Чубра—Логориште на новој секцији је простор између Паланке, Сврачковца и Брда.

[2] Ћуприца је обележена на предратним секцијама на самом саставу Рицког и Новачког Потока.

стране Мале Крсне. Само је овај тежак положај на десном боку, код 2 батаљона, био унеколико ублажен тим што је земљиште било чисто, равно и благо се спуштало, те је у спешно брањено нашом артилериском ватром.

На центру положаја налазила се велика, ређа и млађа храстова шума, која је давала заклона само од ока. Десно крило ове шуме поклапало се са војничком ивицом, а лево је крило било повучено за 200—300 м. Само пак земљиште испред шуме било је чисто, равно и благо се спуштало све до реке Раље.

На левом подотсеку, од ове шуме па до 11 пука било је само неколико винограда и њива засејаних кукурузом, докле је земљиште све до к. 182 (Церјак) било равно и чисто. На војничкој ивици, куда пролази пут из села за шуму, подигла је наша инжињерија стрељачке заклоне. Они нису били маскирани и јасно су се видели са непријатељског положаја. Одатле се земљиште стрмо спушта за 200—300 м., а потом се благо продужава све до реке Раље. И то земљиште било је покривено зградама, воћњацима и шумарцима и зато је било мало прегледно и са незнатним брисаним простором. Сем тога, ово је земљиште било за пољску артилерију у мртвом углу и могле су га бранити само хаубичке батерије.

Испред положаја тече река Раља са плитким коритом и благим обалама, те није чинила никакву препреку, али је њена обала обрасла врбама и давала заклона непријатељу.

Иначе, положај је био много нижи од непријатељског, те је непријатељ могао да прати сваки наш рад и покрет. А ово утолико пре што је унутрашњост положаја била готово потпуно чиста, сем нешто багремара око гробља и поред сеоског пута позади к. 182, где су и постављене све три пољске батерије.

Што се тиче самог рада, непријатељ је на десном подотсеку, код 2 батаљона, пришао до 400 м. и посео саму железничку пругу, те се у току прошле ноћи водила јака борба. Стога је овај подотсек морао бити појачан са једном (4) четом 3 батаљона, док се у селу Раљи непријатељ утврђивао.

Како командант 2 батаљона није ни до поноћи могао да ухвати непосредну везу са Коњичком дивизијом, то је о овоме обавештен командант дивизије телефоном у 1.30 а у два часа послат му је овај извештај: „Три коњичке патроле из 3. ескадрона 2. коњичког пука, који је посео дрвени мост на Коњској реци и гвоздени мост на прузи, извештавају ме да је 3. ескадрон добио наређење да се задржи на линији ових мостова и брани. На овај начин десно крило овог одсека, које се налази на јужној страни Мале Крсне на 600—700 м., не може да ухвати непосредну везу са коњицом.

„Молим команданта за наређење: да или коњица крене напред и дође у висину мога десног крила овог одсека, или

да се десно крило повуче на северну ивицу Скобаља, а на линију поменутих мостова".

После горњег извештаја ситуација се знатно поправила, јер је 2 батаљон ухватио везу са коњицом. Али замало. Јер већ у 7.30 (8.15) командант пука известио је команданта дивизије да је овога часа обавештен од стране команданта 2 батаљона да је веза са Коњичком дивизијом „ослабљена, јер се коњица повукла" и молио за хитан корак да се ова веза по сваку цену одржи и да се извесним знацима (паљењем сламе ит.д.) или слањем патрола тачно извести где се налази лево крило коњице.

Ова несигурност десног бока нагнала је команданта пука да 4 батаљон 10 комбинованог пука, који му је стигао у 5 часова, упути команданту 2 батаљона за резерву, а врати чету (4) 3 батаљона. Исто је тако наредио команданту пољског дивизиона да потпомаже 2 батаљон, пошто је отсечна резерва много удаљена и „више за левим крилом због веће тактичне важности и малог брисаног простора".[1] Али услед сталне тежње 2 батаљона да ухвати непосредну везу са Коњичком дивизијом, он се више груписао у ту страну и зато је ослабљена његова веза са 3 батаљоном. Зато су овога јутра и утурене обе чете 6 пука између 2 и 3 батаљона.

У 7.30 часова командант 3 батаљона са центра известио је да је непријатељ отпочео да рокира своју пешадију преко села Раље на железничку пругу, а да се пребацује и на отсек 4 батаљона. Тако исто и командант 4 батаљона у 7.15 извештава да је непријатељ „под заклоном мрака пребацио своје стрељачке стројеве и посео железнички насип Београд—Мала Крсна", и да је према његовом левом крилу поставио у стрељачки строј и један брдски топ са којим гађа његове стрељачке заклоне.[2] Како је непријатељска пешадија и даље продужавала рокирање из села Раље у правцу левог подотсека, то је наређено команданту пољског дивизиона да бар једним водом гађа ову пешадију.

Још око 6 часова летела су над положајем три непријатељска аероплана, на висини до 1000 м., извијали и отварали митраљеску ватру. Тек око 7 часова отворила је непријатељска артилерија ватру на лево крило и центар, и „интензивно" засипала „топове 2. и 3. батерије, пошто се нису могли сакрити од његових високо уздигнутих балона који су први пут овога јутра примећени на брду Вучјаку, а нарочито од његових аероплана који су непрекидно летели изнад батерија".[3]

[1] Овога је јутра отсечна резерва премештена из пасивних заклона, са југоисточне ивице шуме, у близину пољских батерија.

[2] Вероватно да је ово било рововско оруђе које до тада нисмо ни познавали.

[3] *Релација* команданта 1. дивизиона Шумадиског пољског артилериског пука.

После 7.15 часова непријатељ је појачао своју артиљериску ватру на леви подотсек и северозападни део шуме. Стога је командант отсека (пука), да би имао одрешене руке за акцију на левом крилу, послао у 8 часова наређење команданту 10 комбинованог пука III позива да чим стигне прими десни подотсек где и даље остаје 2 батаљон 19 пука, да утврди „неколико линија и село Скобаљ" и да води упорну одбрану. Али овај пук уопште није ни стигао на положај, те је тако на десном крилу остао само 2 батаљон 19 пука са једним батаљоном III позива према непријатељском 20 пешадиском пуку.

Непријатељ је и даље појачавао своју иначе јаку артилериску ватру, и она је на левом крилу у 9.15 часова достигла врхунац. Стога је командант пука, пишући извештај команданту дивизије у 9.20 (9.30) часова о ситуацији тога момента, могао само да каже: „Непријатељ непрестано обасипа шуму и стрељачке заклоне артилеријом свију калибара". А командант 4 батаљона молио је да наша артилерија отвори што јачу ватру на непријатеља испред његовог подотсека, докле је извештај својих командира из првог борбеног реда упутио непосредно команднру 2 шумадиске пољске батерије. Али је ситуација постала очајна када је у 9.35 часова начелник штаба известио телефоном команданта пука да непријатељ наступа и ка селу Скобаљу.[1]

Под заштитом ове ужасне артилериске ватре, која је сипала из оруђа свију калибара, кренула се око 9.30 часова непријатељска пешадија у напад са железничког насипа Београд—Мала Крсна. Она је прешла реку Раљу и продужила стрељачким стројевима у више таласа са почесним резервама позади, управљена преко северног испадног дела Врбовца на фронт 4 батаљона и на лево крило 3 батаљона. Тако се артилериском нападу придружио и пешадиски напад.

Услед овога притиска, први борбени ред почео се нагло повлачити, како због недовољне снаге тако и због малог брисаног простора. И када је 4 батаљону помоћ била најпотребнија, тада је 2 шумадиска пољска батерија отступила. Узалудни су били сви напори команданата 4 и 3 батаљона и њихових резерава, као и команданта отсека, да их зауставе на војничкој ивици. Даљи отпор у овоме моменту био је немогућ. То су најлепше изнели командант отсечне артилерије код 11 пука, потпуковник Петар М. Лазаревић, и заступник команданта пољског дивизиона на овоме отсеку, мајор Пан-

[1] Командант дивизије обавештен је о наступању непријатеља ка Скобаљу телефоном у 9.15 а писмено у 9.40 часова. На основу тих извештаја командант Шумадиске дивизије известио је команданта 19 пука: „Подофицирска патрола која је ишла до половине пута Скобаљ—Мала Крсна јавља да непријатељ наступа ка с. Скобаљу, хватајући југозападни крај Мале Крсне".

телија В. Ђукић. Први је у своме личном дневнику у 10 часова записао: „Већ читав сат траје страховита борба на десном одсеку. Једна од најјачих досадашњих борби. Макензенове трупе ударају на наш 19. пук". Други у својој релацији о овој борби вели да „велики губитци у официрима и војницима, страховита ураганска ватра великих калибара непријатељске артилерије, која је поред убијања производила страховит прасак и ужасну детонацију — заглушујући уши, кидајући нерве, избацујући читаве вулкане са деловима човечијег тела, коме је следовао један силан налет несравњено надмоћнијих непријатељских пукова, који су пробили између левог крила 19. пука и десног крила 11. пука, док је артилериска ватра, тога момента пренета сва на батерије, изазвала одједаред, моментално и нагло одступање оба ова пука".

За ово време ево шта се дешавало на појединим подотсецима:

Леви подотсек. 4 батаљон имао је у првом борбеном реду, у висини североисточне ивице Врбовца, 3 а лево до 11 пука 2 чету. У батаљонској резерви задржане су 1. и 4 чета у пасивним заклонима у неком кукурузу, позади војничке ивице. Али рано овога јутра спуштена је 1. чета испред штаба батаљона и задржана прикривено у једној удољици. Штаб батаљона био се сместио у стрељачком заклону на војничкој ивици близу шуме.

Овога јутра непријатељ је готово сву артилериску ватру сконцентрисао на положај овог батаљона и суседни део шуме, па ју је тек доцније делом пренео и на суседни део 11 пука. Овако јака артилериска ватра дала је повода команданту батаљона да се нада скором нападу и да нареди у 8.30 часова да резерва буде спремна за покрет.

Како је командир 3 чете известио да је заузети положај велики за његову чету, то му је у 9.30 (9.37) часова послато ово наређење: „Наређено је командиру 1. чете да ту чету на десном крилу помогне, на случај пешадиске борбе, једним водом, зашто се обратите непосредно командиру чете. Поднесите извештај: да ли се 3. батаљон налази на своме месту". И када се командир 3 чете обратио командиру 1. чете за помоћ, тада му је овај одговорио да ће га у случају потребе потпомоћи целом четом.

Као што је напред изнето, непријатељска артилериска ватра све се више појачавала и она је око 9.30 часова била тако „страховита и тако ужасна", како је тада записао потпоручник Славко Л. Јоксимовић, „да су се наши заклони у резерви тресли, а пуцње нисмо ни чули. Наши су нерви скоро уништени".

Под заштитом ове ужасне ватре, непријатељ се кренуо напред. Испред пешадије кретале су се бојне патроле које су сигналним метцима означавале докле су стигле, а позади

њих наступала је пешадија без задржавања, користећи североисточни део села.

Непријатељ је прешао преко реке Раље код воденице, и прво напао 2 чету на сеоском путу који води са западне ивице села Раље, одбацио је и продужио за с. Врбовац. Ова чета није била утврђена, а имала је сва четири вода у стрељачком строју. То је била грешка. Зато она и није могла дати какав јачи отпор, те се убрзо повукла. Успела је само толико да се делом и за кратко време задржи у стрељачким заклонима на војничкој ивици. Како командир 3 чете није био обавештен о повлачењу 2 чете, то је његово лево крило остало откривено и када се убрзо непријатељ појавио позади њега, тада се командир повукао са два вода и посео стрељачке заклоне на војничкој ивици.[1] Доцније се повукао и трећи вод, али је деснокрилни (4) са водником, поручником Милосавом М. Спасенићем, заробљен.[2]

Шта се све напред одигравало, то није могао да види командант батаљона услед покривеног земљишта и обавештен је тек у последњем тренутку. Он одмах нареди да се резерва крене напред.[3] Тек што је 1. чета прешла 30—40 м. у правцу 3 чете наишао је на њу водник 3 чете, резервни наредник Михаило Ж. Трифуновић, обавестио га о ситуацији и предложио му да се са четом повуче и поседне стрељачке заклоне на војничкој ивици. Али командир није усвојио овај предлог, него је продужио напред, а њему се придружио и овај водник са остацима свога вода.

Готово у исти мах избио је непријатељ у више таласа. Обе су стране биле изненађене и стале. Нико не гађа. Одје-

---

[1] Када је командир 3 чете стигао са 1 и 2 водом до стрмог нагиба, да би се дохватио стрељачких заклона на војничкој ивици, одједном се непријатељ појавио на левом боку, код великог пласта сламе Лазара Величковића. Обе су стране биле изненађене, застале и немо се посматрале. Изгледа да су Немци очекивали предају. Овај тренутак искористио је водник 2 вода, резервни потпоручник Миљко М. Ђодић, и бацио једну за другом две бомбе, докле су резерни поднаредник Љубомир (Љубиша) М. Мијаиловић из села Загрђа и редов Стеван Нестопољац јурнули са неколико другова у непријатељске редове и отпочело је кундачење и гушење. Изненађен овим, како даље износи командир ове чете, непријатељ се повукао ка 11 пуку, те су ова два вода успела да се дохвате стрељачких заклона на војничкој ивици.

[2] Водник 3 вода, резервни наредник Михаило Ж. Трифуновић, када је обавештен да су лево отступила оба вода, нареди повлачење. И Трифуновић сада вели: „Кад сам се отпочео повлачити са оно војника што сам могао извући и прикупити, одједном наиђем позади мога левог крила на непријатеља. Кад ме је угледао, стао је и не пуца. Остало нам је једино да га обиђемо источно, што смо и учинили".

[3] Пошто командант батаљона стицајем прилика није био благовремено обавештен о ситуацији, нити је могао лично да је прати услед покривеног земљишта, то је правилније било да је са једном четом посео заклоне и прихватио отступајуће, а другу чету да је привукао и држао у резерви, па да се тек после тога определи за даљи рад. Овако је командант остао без резерве, а тиме и без утицаја.

дном командир ове чете, резервни капетан I кл. Лазар Љ. Ћурчиновић, учитељ, истрчи напред испред чете с револвером у руци и са узвиком *„Напред јунаци!“* полети ка непријатељу. Али је убрзо пао смртно погођен, а поред њега и његов ордонанс Милинко Прасконић из Гараша, који му је притрчао да га прихвати и изнесе, као и поднаредник Душан Митровић. После овога чета се повукла у нереду.

Исто се тако кроз најачу артилериску ватру кренула напред и 4 чета у правцу 2 чете, пошто је оставила један вод у пасивним заклонима. Кад је чета стигла до стрељачких заклона на војничкој ивици, непријатељ је већ избио својим стрељачким стројевима на 250—300 м. и настављена је пешадиска борба. Чета је убрзо претрпела јаке губитке, нарочито од митраљеске ватре. Поред осталих тешко је рањен и изнесен из борбе командир чете, капетан II кл. Милан А. Мијушковић, али је при преносу у позадини понова смртно погођен. Остатци и ове чете повукли су се у нереду. Али водник 4 вода на левом крилу, услед силног треска артилериских зрна, није чуо наређење да се задржи код стрељачких заклона, већ је продужио даље и избио код првих сеоских кућа на путу који води за воденицу на реци Раљи. Али је убрзо био приморан да се и одатле повуче, јер су се непријатељске патроле појавиле у близини к. 182, Церјак.

На овај начин од 4 батаљона остали су само остатци и командант батаљона са командиром 3 чете покушао је да их прикупи и задржи у стрељачким заклонима. „Пошто смо прикупили делове батаљона уколико је то било могуће“, вели командир 3 чете, „видело се на фронту, не даље од 300—400 м., како наступају више непријатељских стрељачких стројева. Његова артилерија пренела је сву ватру позади нас, на одступајуће делове, те је 3 батерија ослобођена ове ватре избацила сву муницију на његове стрељачке стројеве и задржала их. И тако смо се, после кратког бављења, повукли ка селу Михајловцу“.[1]

Центар. Њега је посео 3 батаљон са двема четама (2 и 4) 3 батаљона 6 пука. И то: друм, две чете 6 пука, лево 2 чета а саму шуму 3 и 1. чета. У резерви, позади десног крила шуме, задржана је 4 чета, али је и она убрзо упућена у први борбени ред, да би се јаче обезбедио друм, те је у батаљонској резерви остао само један вод. Несумњиво је да за ово није било потребе и грешка је, јер се тада још није знало где ће непријатељ управити напад. Али је зато коман-

[1] Приликом повлачења десио се овај случај: Када су остатци батаљона стигли у висину к. 182, враћен је поднаредник 3 чете Љубомир (Љубиша) М. Мијаиловић са патролом, да види докле су стигли Немци. Избијајући из неког кукуруза, Љубиша наиђе на непријатељску патролу и један му довикне српски: „Бежи, лудаче, ухватићу те! Нећеш ми побећи!“. Двосмислено речено, и Љубиша се врати са патролом без губитака.

дант батаљона брзо остао без резерве, те доцније није могао да утиче на сам ток борбе.

Овога јутра непријатељ је отпочео да туче артилериском ватром 1. чету на левом крилу, као и саму шуму. Како су заклони били подигнути испред шуме, а нису били ни маскирани ни везани са шумом да би се посада могла склонити за време бомбардовања, то је чета претрпела тешке губитке пре но што је и отпочео непријатељски напад.[1] Зато се она и повукла у нереду, делом и код суседне 3 чете.[2]

Чим је командант батаљона обавештен о повлачењу 1. чете, одмах се кренуо са резервом (свега један вод) у правцу 1. чете, али је убрзо ова резерва дохваћена артилериском ватром и командант буде тешко контузован и једва изнет из борбе.

Докле се командир 3 чете обавештавао од војника 1. чете о ситуацији њихове чете, видео је како немачки стрељачки строј улази у шуму. Кад су Немци већ ушли отприлике за 50 м., отворена је плотунска паљба по водовима и Немци су се, после кратког времена, повукли, те је продужена брза паљба. У то време стигао је и један митраљез на десно крило ове чете и отворио ватру.

---

[1] Командир ове чете био је болестан, а заступао га поручник Јован П. Милошевић. Када је ову чету обишао командир суседне 3 чете, скренуо је пажњу Милошевићу да овако подигнути заклони на чистини не могу опстати ако не буду маскирани и везани са шумом. Међутим, ова другарска напомена није прихваћена.

[2] Код ове (1.) чете налазио се „као осматрач бојног поља и дејства метака" водник 3 батерије, артилериски потпоручник Александар Д. Станојевић, за кога је његов командир тада написао да је „осматрање вршио из самог пешачког рова и успео да одржи везу, и ако су ровови били обасути пакленом ватром тежих калибара". Благодарећи њему, батерија је „могла тући непријатељску пешадију до самих наших ровова".

Станојевић вели: „Овога јутра наиђе један непријатељски аероплан сасвим ниско, дуж наших стрељачких заклона, пуштајући бео дим. Одмах затим непријатељ је отворио артилериску ватру која је појачавана тако да је постала паклена и да смо сви били као избезумљени од треска и експлозије, докле нас не поклопише натстрешнице и не затрпаше. На све стране само лешеви и јаук рањеника, да смо помислили да је дошао смак света. Не обраћах пажњу на ово, но продужих да извештавам батерију која обасу ватром немачке пешаке који беху стигли недалеко од нас. Наша пешадија поче да отступа и ја се уплаших да је Немци сада не униште и остадох у рову. Моја батерија отвори најјачу ватру и кад видох да се наша пешадија примакла селу и губи, викнух нареднику Лазару Томовићу да бежимо.

„Тек тада видох да се од рушевина не можемо да извучемо до једино кроз отвор пушкарница. И навалисмо више главама и леђима но рукама, те једва уклонисмо неколико проштаца и извукосмо се. Али, на наше огромно запрепашћење, угледасмо недалеко од нас немачки стрељачки строј у савршеном реду. Згранути, гледасмо неколико тренутака у њих. Нико не пуца. Извадих револвер и викнух нареднику „за мном!" и потрчах у правцу села. Прескачући рупе начињене од експлозије граната, дохватих се првих пластова сена и продужих даље до села, те доцније успех да дођем у батерију".

Како је командир убрзо обавештен да се повукао и 4 батаљон, то се лично упути команданту батаљона да га обавести о ситуацији.[1] Пошто га није нашао, јер је већ био контузован и однесен, упутио се даље ка команданту пука кога је нашао, како вели, позади левог крила „у тренутку када је стигао и командант 1. батаљона 11 пука, мајор Тира Даскаловић". Командант му нареди да се са четом повлачи.

Рад отсечне артилерије. Овога јутра налазиле су се обе пољске батерије, 2 и 5, позади к. 182 (Церјак) код гробља, докле је 3 батерија истога пука постављена између њих. 2 шумадиска пољска батерија и даље је остала у улози пешачке батерије са рејоном дејства испред левог подотсека (4 батаљон), „са нарочитом напоменом да се може село Раља евентуално обасути са сва четири топа до његове западне и јужне ивице". 3 шумадиска пољска батерија добила је рејон дејства испред центра (3 батаљон), с. Липе — с. Враново, и она је припрему извршила тако да је евентуално могла да обаспе и просторију испред десног подотсека у правцу Мале Крсне. 5 шумадиска пољска батерија задржала је рејон дејства испред десног подотсека (2 батаљон) у правцу Мала Крсна—Скобаљ, а улево могла је да туче до циглане Давинића.

Међутим ове батерије нису могле довољно да одговоре потребама пешадије, једно због тога што је простор за њихово постављање био ограничен због отворености земљишта, друго стога што је рејон дејства сваке батерије био сувише велики (преко 1000 м.) и треће што је њихово дејство према селу Врбовцу било ограничено услед мртвих углова. Зато је и њихов рад био веома тежак, а овога јутра утолико тежи што су изнад батерија непрестано кружили непријатељски аероплани, те су се морали открити.

У 7.30 часова отворила је ватру 2 шумадиска пољска батерија на непријатељску пешадију која је на рејону ове батерије извршила пробој и „натерала нашу пешадију на повлачење", а 3 шумадиска пољска батерија на ону пешадију која је наступала испред центра. „Али како је непријатељско надирање било нарочито силно од стране села Раље, које је било пуно непријатељске пешадије", како вели командант дивизиона, „то су два топа ове батерије одмах пренела ватру тамо, пошто је то захтевао командант 19. пука". 5 шумадиска пољска батерија отворила је ватру у 8 часова на непри-

[2] Несумњиво је да би командир чете најбоље обавестио свога претпостављенога о ситуацији, али се не сме уопште допустити да чета остане и најкраће време без командира. А сем тога овакав поступак руши углед старешине. Сличан случај се десио и 17 августа 1914 код Шумадиске дивизије, кад је командант дивизије отишао да лично обавести команданта армије о ситуацији. Да тога није било, можда би Шабац још наступајуће ноћи био у нашим рукама.

јатељску пешадију која је припремала напад од железничке пруге, западно од Мале Крсне, „али, засута прецизном артилериском ватром ове батерије, није се могла кренути напред све док није отпочело одступање на нашем левом крилу".

Обе хаубичке батерије које су и раније биле у изворном делу Ракинца (Дакинца) на отсеку 11 пука отвориле су ватру. И то 6 хаубичка батерија с једним водом гађала је непријатељску пешадију која се прикупљала код Мале Крсне, а другим две групе тешке пољске артилерије код села Радинца. Али је и непријатељ обасуо ову батерију јаком артилериском ватром и покидао јој телефонску везу. 9 хаубичка батерија отворила је ватру у 7.30 часова на непријатељску батерију на Врановом Брду и на једну батерију уочену прошлога дана по диму, постављену на дубоко усеченом путу Коларе—Раља. Затим је ватра преношена час на пешадију, а час на артилерију. „Нарочито је тражено да се туче непријатељска пешадија на самој реци Раљи", вели командир ове батерије, „које пољске батерије нису могле да туку, делом због мртвих углова а делом што су биле нађене и јако обасуте артилериском ватром. Овако честа промена циљева за овако тешку батерију (150 мм.) у многоме је ометала успешно тучење циљева".

Рад отсечне артилерије. Командант пука није био у тренутку кризе обавештен о ситуацији код 4 батаљона, пошто је телефонска линија била прекинута, а није се чула ни пушчана ватра услед ужасног треска и распрскавања граната и шрапнела. Али се командант обавестио од војника који су отступали да ситуација није повољна, и зато је наредио да му се упути једна (4) чета из отсечне резерве. Међутим ова се чета разбегла још у покрету.

Убрзо за овим стигао је ордонанс команданта 4 батаљона са усменим извештајем о ситуацији и командант пука хитно нареди да се тамо крене цела отсечна резерва, а ордонанса врати да о томе извести свога команданта. Командант пука је покушао да ово и лично саопшти команданту 4 батаљона, али је телефонска линија била прекинута. Међутим, ово је чуо командант 2 батаљона на десном крилу, умешао се и рекао: *„Господине потпуковниче, не идите! Одмах одступајте, јер вас напада цела дивизија"*. У томе тренутку прекинута је и ова веза и командант се упутио у сусрет резерви. Али од ове резерве стигао је само командант батаљона са ордонансима, а остало се све разбегло. Командант пука одмах му нареди да иде и прикупи батаљон.[1]

[1] Како је било стање код овога батаљона види се из релације команданта 1. дивизиона Шумадиског артилериског пука у којој вели: „Још око 9 часова непријатељ је силном ураганском ватром формално запалио цео овај положај и још тада је почело изненадно одступање 1. батаљона 11. пука, чији су војници у малим групицама бежали кроз саме топове, тако да се ни револверском ватром нису могли зауставити". А командант

Према овој ситуацији командант је одмах наредио повлачење пољском дивизиону и бојној комори.

Отступање. 4 и 3 батаљон повукли су се ка Михајловцу. Непријатељ је гонио само ватром а не и покретом. Тамо се био упутио и 2 батаљон, који је отступао дуж железничке пруге и одржавао везу са коњицом. Он се у подне налазио на путу Скобаљ—Михајловац и тамо се задржао све до 15.50 часова.

Услед повлачења пешадије повукла се и артилерија, и то: најпре се повукла 2 шумадиска пољска батерија без наређења, а потом и 5, „по добивеном наређењу непосредно од команданта 19. пука".[1] Чим је 5 батерија стигла на први „следећи праг између Врбовачке косе и села Михајловца" заустављена је и постављена „ради заштите наше пешадије која је на десном крилу у реду одступала". Ова се батерија даље зауставила још на четири прихватна положаја, и то: на предњој (североисточној) и задњој (западној) ивици села Михајловца, на левој обали Коњске Реке и на Осовљу.

Последња се повукла 3 батерија. Командир ове батерије, видећи тешку ситуацију код пешадије, прво је упутио вод резервног капетана II класе Бранка Ђ. Богосављевића да заузме прихватни положај на источној ивици Врбовца, поред пута, у висини изворног дела потока Ракинца (Дакинца), и да штити повлачење, докле је командир са другим водом остао, па се потом сам повукао под заштитом једног свог топа.[2] Исто су се тако повукле и хаубичке батерије, и то прво 6 а потом, у 9.45 часова, и 9 хаубичка батерија.

Докле је командант пука стигао у Михајловац, дотле је 4 батаљон са 3 четом 3 батаљона већ био заузео положај и развио се на једној голој рудини на северозападној

овога батаљона у 11.15 часова извештава: „Прикупљам батаљон и поседам положај на северној ивици Михајловца. До сада сам прикупио око 100 војника. Старешина нема. Један командир погинуо, два рањена а са четвртим незнам шта је". Погинуо је командир 3 чете, резервни капетан II класе Коста Л. Станковић.

[1] О повлачењу 2 батерије командант 1. дивизиона у својој релацији вели: „Ова је батерија сама одступила са положаја по наређењу командира, капетана Свет. Мирчића, без добивеног мог наређења и ако сам до самог одступања био у њеној непосредној близини — код топова 3. батерије... Целога дана, до око 16 часова, нисам знао где је 2. батерија".

[2] Пошто је све било отступило са положаја, кренуо се и командант 19 пука са неколико ординанаса ка Михајловцу. На путу је на њ наишао командир 3 батерије са једним топом. Овде је командант пука прегледао и уверио се да није било више ни једног метка.

У заштити остао је топ са водником, резервним капетаном II класе Данилом С. Атанасковићем, за кога његов командант дивизиона у своме извештају о овој борби вели да је остао „усред паклене непријатељске артилериске ватре да заштити одступање како пешадије тако и осталих топова засипајући брзом ватром непријатељску пешадију која је надирала од стране села Раље уз Врбовачку косу". И ово је Атанасковић извршио „са примерном храброшћу и јединственим самопрегоревањем да заслужује признање и одликовање".

ивици Михајловца, а 2 и 4 чета 3 батаљона прикупиле су се на источној ивици Михајловца, код 1. батаљона 10 комбинованог пука, и ту су се развиле за борбу. У то време је стигао и командант 4 батаљона 11 пука и замолио да се пук (19) што дуже задржи, како би прикупио свој батаљон, који је био јако растројен.

Тек овде је командант пука примио извештај команданта 10 комбинованог пука III позива од 10.30 часова у коме вели да је у 10 часова стигао у Михајловац и да је, чим је изашао на северну ивицу села у циљу рекогносцирања, видео отступање и да је зато одмах посео једним (2) батаљоном северну ивицу а другим (1.) источну ивицу Михајловца.

Како командант 19 пука није примио никакво наређење за даљи рад, то се решио да се повуче на десну обалу Коњске Реке, на Осовље, и да ту сачека даље наређење а код Михајловца би остао 10 комбиновани пук. И тек што је командант отпочео да издаје наређења, обавештен је од команданта свога 4 батаљона да се са батаљоном креће на Осовље и да ће тамо командант пука примити даље наређење од ордонанс официра команданта дивизије.

Пошто је командант пука прикупио све трупе на јужном излазу из Михајловца, вратио је 11 пуку његов 1. батаљон и продужио преко Бачинца на Осовље. Овде је затекао свој 4 батаљон, али без ордонанс официра. Командант овог батаљона могао је само толико рећи да треба заштитницу оставити на Осовљу и да је главна линија одбране Кленовац—село Голобок—Клис—Стражевица.

На основу горњег саопштења, наређено је у 16.15 часова команданту 2 батаљона да са батаљоном заноћи јужно од Осипаонице и ухвати везу са Коњичком дивизијом, а да сутра ујутру дође у састав пука. Како се у то време командант 10 комбинованог пука III позива није налазио код свога пука, то је командант 19 пука у 16.20 часова морао издати наређење команданту 1. батаљона 10 комбинованог пука непосредно:

„Са батаљоном задржите се на заштитничком положају на Поточићу и Осоју (Осовљу), т. ј. задржите се на десној обали Коњске Реке а десно од вас биће 2. батаљон 19. пука позади села Осипаонице. За сутра добићете наређење. Лево ухватите везу са 11. пуком I позива. Осигурајте се и извиђајте напред.“[1]

Исто тако издао је наређења и осталим командантима батаљона а команданту тога пука упутио је у 16.40 час. ово наређење: „Са једним батаљоном заузмите заштитнички положај Поточић—Осоје и ухватите десно везу са 2. батаљоном 19. пука I позива. Са осталим батаљонима доћи ћете у резерву северно

[1] Североисточни крај Осовља означен је на предратној секцији као Поточић

од села Голобока, на Равнице. Наредио сам 1. батаљону да буде у заштитници а 2. и 3. да дођу у село Голобок".

Са Осовља 19 пук продужио је преко села Добродола за Голобок. Како командант ни доцније у покрету није примио заповест за поседање положаја, то је оставио свој 3 батаљон да заноћи позади Брдњака к. 221 и да га обезбеди, а у 20 часова послао је команданту дивизије овај кратак извештај:

„По изјави команданта 4. батаљона, непријатељ се данас приближио стрељачким заклонима под заштитом ужасне артилериске ватре и извршио јуриш са четири стрељачка строја на фронт 4. батаљона 11. и 4. батаљона 19. пука. Батаљон 11. пука попустио је, командант је остао сам и дошао мајору Васићу те му ово саопштио.

„Командант 4. батаљона кренуо је две чете из резерве да попуни празнину код 11. пука, али је дотле непријатељ прошао и појавио се у позадини батаљона, те је настало гушање и убијање, а бомбе су покосиле прве непријатељске редове. Пала су мртва два командира и неколико официра у овом батаљону. Па како су још нападнути и из позадине и кад се томе дода да војници из ровова после тако страшне канонаде претстављају скоро бесвесна створења — онда су отпочели да одступају.

„1. батаљон 11. пука I позива, који је био у пуковској резерви, после ужасне депресије у борби јуче, разбегао се.

„У моменту када је командант 3. батаљона повео батаљонску резерву на јуриш, оборен је, јако контузован, те је ван строја.

„Упућени батаљон из 10. комбинованог пука није стигао за јуриш.

„Пук се повукао из борбе, тако да је 2. батаљон остао за заштиту бока до 14 часова. Један батаљон 10. комбинованог пука задржан је на североисточној страни села Михајловца са четама 3. батаљона.

„Пошто је пропуштена сва комора, пук је одступио на десну обалу Коњске Реке где је, по наређењу, оставио заштитне делове, а остатак је вечерас стигао да заузме за одбрану линију Голобок—Влаово (Клис)—Стражевицу.

„Молим заповест за поседање".[1]

Губитци. У току прошле ноћи пук је имао ове губитке: погинулих 17, рањених 66, контузована 3 и нестало 26 војника. А у току дана: контузован мајор Милутин Ј. Симић, погинуо резервни капетан I класе Лазар Љ. Ђурчиновић и

[1] У овом извештају постоје извесне грешке. Тако, на крају првог става написано је: „4. батаљон 11. пука попустио је...". Заиста је командант овог батаљона долазио код команданта 4 батаљона 19 пука, али не тада код Врбовца, већ доцније код села Михајловца. Исто тако је грешка и у следећем ставу као да су две чете упућене 11 пуку место 19 пуку.

капетан II класе Милан М. Мијушковић, нестали поручни
Милосав М. Спасенић и резервни коњички поручник Бошк
М. Панић.[1] Погинуло 65, рањено 159 и нестало 246 војник
Код пољског дивизиона: рањено 6 војника, убијено 5 ко
и 1 во а рањено 6 коња и 3 вола; код хаубичког дивизио
рањена 2 војника, 1 во убијен и 3 рањена.

Што се тиче губитака у материјалу нема податак
Зна се да је из 3 шумадиске пољске батерије остала једа
кара са целокупном спремом само са три зрна и једн
француским темпирником, пошто је једно хаубичко зрно
било све (5) коње. Из 9 хаубичке батерије „остала је пр
ликом одступања хаубица № 2 на положају у блату, јер
није могла а није се ни имало времена да извуче, пошто
пут био пресечен од стране непријатеља".[2]

Утрошак муниције. У току прошле ноћи: 27.570 мета
за пушку и 3 бомбе; 5 пољска батерија утрошила је 33 шра
нела и 26 разорних зрна. У току дана: 134 570 метака
пушку, а за бомбе нема података; пољски дивизион 580 шра
нела и 114 разорних граната а хаубички 214 шрапнела и
разорна зрна.[3]

Дреновачки отсек (11 пук). Положај овог пу
од к. 182 Церјак до Скендеровца (Барског Потока), износио
отприлике три и по километра. Десно крило и центар
клапало се са северном ивицом села Врбовца, докле се та
тички кључ положаја, к. 182 Церјак, налазио на крајње
десном крилу. Земљиште испред овог крила било је покр
вено шумом а и већом гором, докле је према центру и лево
крилу било отворено и зато се непријатељ могао туђи пеш
диском ватром до највећих даљина.

Испред самог положаја текла је река Раља. Она је би
широка 5—10 м., дубока испод једног метра, докле је д
корита било „муљевито и могла се прећи, може се рећи
је ипак препона нападачу".[4]) Сви су мостови на њој би
порушени.

---

[1] За поручника Спасенића не зна се сигурно да ли се предао и
је заробљен. У томе су подељена мишљења учесника у овој борби. Ред
2 чете 4 батаљона, Драгољуб Огњановић из села Пајсијевића, одакле
и Спасенић, вели да је и он заробљен истога дана и да је видео код се
Раље Спасенића као заробљеника здравог. Али кад су их повели даље
зад, вели Огњановић, пала је случајно једна наша гранати и разнела С
сенића.

[2] *Операциски дневник* ове батерије. А у операциском дневнику
хаубичког дивизиона забележено је да се ова хаубица није могла изву
„услед уласка (непријатељске) пешадије готово у батерију".

[3] 2 шумадиска пољска батерија утрошила је 210 шрапнела и 4 р
зорна зрна, 3 шумадиска 254 шрапнела и 68 разорних зрна и 5 шума
ска пољска батерија 154 шрапнела и 42 разорна зрна; 6 хаубичка 6 шра
нела и 89 разорних зрна а 9 хаубичка батерија 30 шрапнела и 44 р
зорна зрна.

[4] Командант 1. батаљона 64 немачког пука известио је овога јутра,
6.30 часова, да је према извештајима патрола река Раља широка $1^1/_2$—2

Унутрашњост положаја била је делом покривена селом Врбовцем а већим делом откривена и чиста као и позадина.

Иначе је положај био утврђен стрељачким заклонима за стојећи став, са пушкарницама испод натстрешница. А испред заклона биле су подигнуте препреке од жице.

Распоред пука остао је углавном исти као и приликом доласка на положај, само је командант пука извукао са свога десног крила 4 чету 4 батаљона за своју резерву а вратио 3 батаљон 5 пука. Овом је приликом остала 9 дринска пољска батерија за одбрану десног крила, 6 шумадиска пољска батерија за одбрану центра а 4 шумадиска пољска батерија за одбрану левог крила.

О развоју догађаја командант 11 пука у својој релацији вели да је овога јутра, у 7 часова, непријатељ покушао „по деловима да крене своју пешадију од железничког насипа ка реци Раљи. Дочекан је јаком пешадиском, митраљеском и артилериском ватром и враћен назад.[1] Одмах затим његова је артилерија отворила јаку артилериску ватру противу мојих батерија, нарочито његова тешка артилерија. Један део његове артилерије отворио је јаку ватру противу мојих стрељачких заклона. Његова пешадија под заштитом јаке артилериске и митраљеске ватре кренула се по деловима од железничког насипа ка реци Раљи, и ако је била тучена јаком ватром.

„У 9 часова непријатељ је отворио необичну јаку артилериску ватру противу стрељачких заклона. Његова пешадија успела је да са предњим деловима подиђе моме десном крилу и центру, али још није почела прелазити реку Раљу. Према мом левом крилу подишла је до на 600 м. По јачем кретању и груписању његове пешадије према моме десном крилу могло се закључити да ће главни напад управити на моје десно крило, јер је предтерен према моме десном крилу био јаче покривен шумом и тукао га је веома јаком артилериском и пешадиском ватром.

„У ово време непријатељ је веома јако тукао артилериском ватром положаје 19. пука десно од мене, а чула се и јака пешадиска ватра. У 9.40 часова била је прекинута телефонска веза са 19. пуком а у 10 часова извештен сам да 19. пук одступа ка Михајловцу.[2] Одмах после овога командант 4. батаљона известио ме да се његова деснокрилна чета повукла услед тога што је непријатељ покушао да обухвати

[1] „Један непријатељски аероплан прелетео је преко положаја у циљу извиђања". — 11 пук ОБр. 1549 од 7.45 часова.

[2] У ово време 19 пук није отступао ка Михајловцу. Како је било и шта се у ово време дешавало код 19 пука изнето је напред. То унеколико потврђује и командант отсечне артилерије са овога отсека, потпуковник Петар М. Лазаревић, који се у то време налазио у штабу 11 пука и у 10 часова забележио: „У ово доба јављено је да је попустило лево крило 19. пука", што не значи да 19 пук већ отступа.

његово десно крило, пошто је 19. пук (левокрилни батаљо
одступио.

„Командант 4. батаљона, видевши да су обе хаубичк
батерије које су припадале 19. пуку (од 150 и 120 мм.)
опасности, извршио је са својом батаљонском резервом испа
противу непријатељске пешадије која је загрозила његово
десном крилу и запретила да заплени обе хаубичке батерије
Видевши ову опасну ситуацију за моје десно крило, о свем
овоме известио сам команданта дивизије преко начелник
штаба и тражио да ми се пошаље један батаљон у помоћ,
по могућству мој 1. батаљон.

„Начелник штаба одговорио ми је да је мој батаљо
ангажован и да ће ми послати један батаљон III позива. Ч
сам видео да се непријатељ све јаче шири на моме десно
крилу и обухвата ме а и да је делом већ ушао у село, мој
одсечну реверву у јачини 1 чете послао сам — моју једин
чету из одсечне резерве да задржи тај део непријатеља који
највише истиче и продире кроз село. Команданту артилери
наредио сам да батерије отворе што јачу ватру, нарочит
противу делова који су се кренули противу мога десно
крила и центра. Начелнику штаба изнео сам усмено прек
телефона целу ситуацију са напоменом да је 19. пук нап
стио положај (делови десно од мене), да су обе хаубичк
батерије одступиле и како је тиме моје десно крило бил
потпуно одголићено и изложено обухвату и удару у бок, т
сам се решио да благовремено и у реду одступим".[1]

Десни подотсек. 4 батаљон посео је раније израђене зе
клоне на предњој вици Врбовца и заузео овај распоред: Н
десном крилу 3 чета, у средини два вода 2 чете, а на лево
крилу 1 чета, докле су у резерви задржана два вода 2 чет
позади левог крила, на самом сеоском путу.

Испред самих стрељачких заклона, како вели командан
батаљона, били су подигнути лажни заклони, докле су испре
њих отпочели у току прошле ноћи да подижу препреке о
жица и успело се да се подигне само један ред кола и д
се веже само једна жица.

Када се непријатељ пребацио преко реке Раље и пр
ближио нашим стрељачким заклонима, дочекан је најачо
ватром и враћен. Но убрзо се прикупио и кренуо напре
Отпочела је јака борба. 3 чета на десном крилу, као и дв
вода 2 чете на центру, нису могле да издрже удар и пов
кле су се. Обавештен о овоме, командант батаљона наред
да резерва изврши испад у правцу десног крила. Међутим
једино се кренуо на јуриш са водом наредник ђак Драгом
Р. Ђорђевић, који је јуначки погинуо. И 3 и 2 чета отсту
пиле су сеоским путем поред основне школе ка јужном и

[1] *Релација* команданта 11 пука I позива ОБр. 1564 од 21 октоб
1915 године.

лазу из села Врбовца а 1. чета је на левом крилу и даље остала, заломила десно крило и продужила борбу. Како су овим путем поред села отступали и делови 19 пука, то је пут био закрчен, а како је био и видан, то је и тучен јаком непријатељском артилериском ватром, те је ту било и многих губитака. Командант батаљона, који се такође повлачио овим путем, затекао је наспрам гробља команданта отсечне артилерије са нешто војника. Са овим војницима, водом резервног потпоручника Драгољуба И. Петровића из 2 чете и са два вода пуковске резерве организовао је одбрану и покушао да спасе заосталу хаубицу од 150 мм., али без успеха. Како је убрзо непријатељ почео да избија на к. 182, то се и командант батаљона са овим остатцима повукао ка селу Михајловцу.

Центар је посео 3 батаљон, и то на десном крилу 3 чета, закључно са великом јаругом на западној ивици села, а преко јаруге 2 па 4 чета. Командант батаљона са резервом (1. чета) задржао се позади десног крила, испод основне школе, отприлике на 300 м.[1] Оба митраљеза постављена су на десном крилу 2 чете, у почетном делу јаруге.

Овога јутра отпочела је непријатељска артилерија да реперише земљиште и прво је зрно пало код 3 чете у 7.05 часова. После неколико избачених метака владало је затишје све до 8.30 часова. Тада је непријатељ отпочео артилериску припрему противу стрељачких заклона на северној ивици села, која је трајала отприлике до 10 часова. Но командир 3 чете био је још раније напустио ове уочљиве заклоне и посео саму обалу Раље, те је на тај начин избегао јаку непријатељску артилериску ватру.

После овога времена непријатељ је успео да се пребаци на десну обалу реке Раље и да се прикупи.[2] Одавде се кренуо на јуриш у два густа таласа, један позади другога на 20—30 м., и стигао на 30—40 м. до стрељачких заклона 1. чете 4 батаљона и десног крила 3 чете. Али дочекан нашом најачом ватром, као и митраљеском и косом ватром суседне 2 чете, непријатељ је претрпео тешке губитке и повукао се у североисточном правцу, на десну обалу Раље, у неке врбаке.[3] И тек што је непријатељ одбијен, стигао је из бата-

[1] Команданта батаљона заступао је командир 1. чете 1. батаљона, капетан I кл. Данило М. Ненадовић, пошто је мајор Душан М. Лукић раније премештен.

[2] Водник 2 чете, потпоручник Војислав Д. Маслаћ, вели да су Немци прешли Раљу преко „живог моста" на тај начин што су раније одредили 10—15 јачих војника који су први ушли у реку и савили леђа. Остали су војници у трку стали једном ногом на њихова леђа и пребацили се на другу обалу.

[3] О овоме командант 64 немачког пешадиског пука, који је нападао, вели у своме операциском дневнику: „Губитци су углавном настали отуда што су наше трупе морале без заклона да прелазе делом преко мочварних и тешко проходних ливада, док је непријатељ сакривен у жбуњу отворио врло успешну бочну ватру".

љонске резерве отприлике један вод и појачао деснокрилни вод 3 чете. Како за ово није било потребе, то га је командир упутио 1. чети 4 батаљона.

Непријатељ је отворио артилериску ватру и према средини. Како су стрељачки заклони 2 чете били подигнути на војничкој ивици у самом винограду и одлично маскирани, то их је артилерија пребацивала и тукла шумицу која је била позади на 300—400 м. где се налазила четна резерва. Ускоро се појавило 4—5 митраљеза и отворили ватру, али су и сада стрељачки заклони остали поштеђени. Тек од 10 часова пронашла их је једна непријатељска батерија од стране Колара и засула их разорним гранатама. Од непријатељске пешадије уочени су на фронту само осматрачи заклоњени иза врба на самој обали Раље.

Непријатељ је у исто време тукао доста јаком артилериском ватром и лево крило — 4 чету. Ватра је углавном била управљена на деснокрилни (3) вод, чији су заклони били подигнути на голој, оштрој војничкој ивици. Западно од овог вода и није било напада. Око 10 часова појавили су се изнад ове чете непријатељски аероплани и отворили митраљеску ватру. „Дејство ових митраљеза", вели водник 3 вода, наредник ђак Душан А. Пантић,[1] „имало је поражавајућег моралног ефекта на војнике. Тешком муком успео сам да одржим присебност њиховог духа и да им повратим борбеност. Убрзо се појавише према моме воду стрељачки стројеви непријатељске пешадије са железничког насипа, докле су се резерве у колонама двојних редова спуштале са падина у правцу железничког насипа.

„Непријатељ је успео да се пребаци преко реке Раље, да се прикупи по групама у подножју и да се крене на напад. Али дочекан најачом пешадиском ватром, он се повукао у нереду ка реци Раљи и овде склонио. Убрзо је положај понова стављен под артилериску и митраљеску ватру, докле његова пешадија понова предузима напад. Успео је да пређе преко засека од посечених багремова и повезаних жицом, али дочекан бомбама повукао се. Настаје затишје. Како већ нестаје муниције, то сам у 11 часова послао командиру овај извештај: „Молим да ми одмах пошаљете 2—3 сандука муниције, јер непријатељ нагло наступа ка нашем десном крилу и већ смо при крају да останемо без муниције.

„Наше десно крило врло рђаво стоји и већ су га заломили; Влајићева чета у опасности да буде сва заробљена, што потом и нас чека. Јавите одмах шта да радимо".[2]

Заиста у ово време ситуација на десном крилу није била

[1] Сада генерални конзул у Немачкој.

[2] Влајићева чета јесте 2 чета, чији је командир био резервни капетан I кл. Живојин М. Влајић.

повољна, јер је непријатељ понова предузео напад, али без успеха. Код 3 чете повукао се деснокрилни вод, али га је командир чете, резервни капетан I кл. Милош Л. Зечевић, са револвером у руци понова вратио у стрељачке заклоне. Овај неуспех приморао је команданта 64 пука да се користи успехом 24 пука и зато је унеколико појачао свој први борбени ред а резерву (2 батаљон) упутио источно да напада из позадине. Стога се борба на фронту понова развила.

Докле се водила ова борба на фронту, дотле је 2 батаљон 64 пука избио на сеоски пут позади села и скренуо западно ка основној школи. Већ долећу код штаба батаљона непријатељска пушчана зрна. Командант је о овоме обавестио команданта пука као и да ће наредити повлачење. У току разговора једно хаубичко зрно пресекло је телефонску везу. Командант батаљона одмах нареди командирима преко ординанаса повлачење а своју резерву упути на десно крило да би му омогућио извлачење из борбе. Резерва је стигла код 1. чете 4 батаљона у тренутку када се водила очајна борба. Непријатељ је успео да обухвати десно крило ове чете и настала је опасност да је нападне и из позадине и да је заробри. И заиста, командир је успео да извуче само два вода, а остала су му два заробљена. У овом окршају погинуо је водник ове чете, резервни потпоручник Богић М. Ђорђевић.

Када је командир 3 чете примио наређење за повлачење, одмах је упутио четну резерву на десно крило, да би га извукао из борбе. Међутим ова је резерва продужила и стигла код 1. чете 4 батаљона.[1] Командир је успео да извуче остале водове, али му је заробљен деснокрилни (1.) вод са водником, резервним поручником Радомиром П. Тодоровићем, па је једва успео да се и сам спасе, јер док је он очекивао свој деснокрилни вод, непријатељ се већ појавио и из позадине. И тако је ова чета претрпела тешке губитке. Она је изгубила 138 војника.

Услед повлачења 3 чете, положај 2 чете на центру постао је веома тежак. Непријатељ је искористио јаругу на десном боку и напао ју је, али у томе није успео, јер је командир кренуо резерву напред, развио и успео да пушчаном ватром и бомбама одбије напад. После тога резерва се повукла у шуму.

Убрзо је непријатељ понова предузео напад и ситуација

[1] Командир четне резерве био је тада резервни поручник Милутин А. Петровић. Он вели да је у покрету са резервом на десно крило чете примио писмено наређење од команданта батаљонске резерве, капетана II кл. Саве И. Витомировића, да му хитно дође у помоћ. Петровић продужи са водом и стигне код батаљонске резерве у тренутку када се водила очајна борба и ту је убрзо рањен. Потребно је напоменути да у извештају команданта 11 пука, ОБр. 1809 од 20 децембра 1915, погрешно је записано као да је Петровић рањен 25 октобра на Старом Брду код Лапова.

код првог борбеног реда постаје очајна. О томе водник дес
нокрилног вода, потпоручник Војислав Д. Маслаћ, вели: „С
командиром везе нема, муниције нестаје, Немци прилазе ближе
докле немачки митраљези са одстојања 400—500 м. туку нај
јачом ватром, тако да су многи војници погођени кроз пу
шкарнице и многе пушке оштећене. Покушавао сам неко
лико пута да пошаљем ордонанса до командира, али је сваки
од ових погођен после неколико корака и пао.

„У овим тешким тренутцима одједном на фронту прест
немачка ватра а позади нас, из шуме где је био командир
са резервом, истрчаше око две непријатељске чете са пу
шкама на „готовс". И тако смо заробљени".[1]

Даље, западно од 2 чете, непријатељ је напао само де
снокрилни (3) вод 4 чете. И водник, наредник ђак Душан А
Пантић вели: „Било је тешко подићи и главу из заклона,
јер су заклони били без натстрешница. У питању је била де
сетина на крајњем десном крилу, где је мало пре ударило
једно артилериско зрно и избацило целу десетину, од којих
је пет погинуло и неколико рањено". Док је водник Пантић
тамо стигао био је и сам лако рањен, али је и даље остао
код вода. Видећи безизлазну ситуацију, он се реши да се
повуче и зато се са водом крене командиру.

О даљем развоју догађаја Пантић вели: „Кад сам стигао
западно код шумице, командир се већ био повукао са ре
зервом, а остао је само у стрељачком заклону водник 2 вода
резервни потпоручник Радоје Љ. Дамњановић са својим во
дом. Он ми је саопштио да је добио наређење да се не сме
повући пре 2 чете. Ја сам га обавестио о ситуацији код 2
чете и додао да је сада последњи тренутак да спасемо о
статак чете, али узалуд. Са двадесет и неколико војника,
колико ми је остало, понова се вратим у стрељачки заклон.
Непријатељ је већ стигао до заклона, али пешадиском ватром
и бомбама успели смо да га одбијемо. У томе будем тешко
рањен, једно ми митраљеско зрно пробило десну ногу кроз
цеваницу и остах на положају, а наредих да се вод одмах
повлачи".[2]

Леви подоштсек. Њега је посео 3 батаљон и то: почев са

---

[1] Из ове чете су заробљени командир чете, резервни капетан I кл.
Живојин М. Влајић, као тешко рањен у трбух и у ноге, потпоручник Во
јислав Д. Маслаћ, резервни потпоручници Драгољуб М. Стефановић и Ко
јадин Р. Ђорђевић, и око 70 војника.

[2] По званичној дужности вршена је истрага о заробљењу наредника
Пантића. Лекарска комисија је утврдила „да са оваквим повредама Пантић
није могао сам се уклонити са положаја где је рањен". А каплар Живан
Милановић из села Жировнице изјавио је на саслушању 23 децембра 1917
да је „наредник Пантић узео две бомбе, одшрафио их и казао: „Ја ћу да
сачекам Немце и да поделим мегдан, па шта ми Бог да. Да одступим нећу".
— Тако је и урадио".

десног крила, 4, 3, 2 па половина 1. чете, докле је друга половина задржана у батаљонској резерви позади левог крила.

Непријатељ није нападао овај подотсек и батаљон је отступио око 12 часова по наређењу. Чете су прешле преко отвореног земљишта трчећим кораком у стрељачким стројевима. И чим је отпочело отступање, непријатељ је отворио најачу артилериску ватру, али батаљон није претрпео какве осетније губитке.

Отступање. Командант пука вели да је у 11 часова издао „наређење да превијалиште одступи назад ка Тургајевцу, даље, да прво одступи 9. дринска батерија запрегнута воловима, затим 6. па 4. батерија. Чим су батерије одступиле наредио сам да мој левокрилни батаљон (3. батаљон) са водом митраљеза одступи, пошто нису били изложени никаквој опасности и заузму коту 183 (к. 186), јужно од села Врбовца, ради прихвата.[1] Четврти батаљон, као најистакнутији и изложен опасности, добио је наређење да окрене фронт ка Чекерцу (Ракинац) и спречи даљи обухват непријатељске пешадије са те стране.

„За то време 2. батаљон се повукао и заузео положај јужно од с. Врбовца а северно од к. 183, како би спречио непријатељу дебушовање из села. За ово време 3. батаљон, вод митраљеза и пољска батерија већ су заузели положај к. 183, ради прихвата 2. батаљона и делова 4. батаљона у одступању".

Колико је била тешка и опасна ситуација у овоме времену лепо се види из следећег казивања команданта отсечне артилерије, потпуковника Петра М. Лазаревића, који се тада налазио у штабу отсека (пука). Он вели да чим је примљен извештај о тешкој ситуацији на десном крилу, одмах су се кренули у томе правцу и он и командант пука. Раздвојили су се и он је упутио ађутанта са наређењем да се повуче 6 шумадиска пољска батерија.

Лазаревић је избио на сеоски пут где је затекао вод 3 шумадиске пољске батерије, резервног капетана II кл. Бранка Ђ. Богосављевића, и једну хаубицу од 150 мм. око које се послуга трудила да је извуче. Са десног крила наилазили су појединн војници од којих је Лазаревић прикупио 50—60 људи и посео положај, да би омогућио извлачење хаубице. У том се вратио његов ађутант и известио га да је командант отсека (пука) обуставио његово наређење за повлачење батерија, стога што „његови батаљони не одступају".

Баш у тај мах, како је тада забележио Лазаревић, наишла су на њега два команданта батаљона 11 пука, мајор Ћира К. Даскаловић и Тодор Ђ. Тодоровић, и то оба без

[1] 11 пук имао је у овоме боју само два митраљеза, јер је два изгубио у борби на Врановом Брду. Али нису били код 3 батаљона већ на центру код 2 батаљона.

батаљона. Лазаревић је предао мајору Тодоровићу прикупљене војнике, кренуо се напред и обавестио команданта отсека (пука) о свему овоме. Командант је одобрио повлачење батерија. Лазаревић је понова упутио ађутанта 6 батерији а сам је отишао ка 4 батерији. Стигао је баш у тренутку кад се једна непријатељска граната распрсла поред каре и ранила резервног поручника Јанка А. Јовановића и неколико војника. Одмах је наређено повлачење. 6 батерија, иако је била тучена, успела је да се повуче са свега два убијена коња и задржала се позади Врбовца на 1500 м., на једном пропланку и отворила ватру. Али је једва успела да избаци двеста метака, па је нађена и морала се повући. Код ове батерије рањен је водник, резервни потпоручник Војин Т. Тодоровић.

„До 14 часова", продужава командант пука у својој релацији, „груписао сам цео пук на коси Луци,[1] западно од с. Михајловца, и о овоме известио команданта 19. пука I позива, да ћу са овога положаја одступити на десну обалу реке Коњске и задржати се на положају Маслеви (Маслење), према наређењу команданта Шумадиске дивизије I позива.

„Извештен у 14 часова од команданта 3. батаљона да се непријатељ креће из села Врбовца преко к. 183 ка мени и да су његови предњи делови на 800 м., повукао сам се у борбеном поретку са положаја Луци на десну обалу Коњске реке и заузео положај Маслеви до 17 часова.

„Моје одступање од села Врбовца до положаја Луци извршено је под борбом, јер ме је непријатељ стално гонио артилериском ватром до крајњих граница; његова пешадија задржана је на пристојном одстојању. Примећено је да се нерадо креће напред, чим је артилерија не потпомаже ватром, ма да је непријатељ био два пута јачи.

„У овој борби сви су топови спасени, као и остали возови".

Губитци. Погинуло 2, рањено 3 и нестало 6 официра; погинуло 152, рањено 245 и нестало 484 подофицира и војника, свега 892.[2] *Муниције* утрошено: 378 000 метака за пушку и 240 бомби. Односно артилериске муниције, 4 шумадиска пољска батерија утрошила је 168 шрапнела и 6 разорних зрна, 6 шумад. пољска батерија 184 шрапнела и 38 разорних зрна, а 9 дринска пољска батерија 202 шрапнела и 27 разорних зрна.

[1] Коса на Врбовачким Њивама која се пружа од к. 183 ка западној ивици Михајловца означена је на предратној секцији као Луци.

[2] У извештају командаита 11 пука, ОБр. 1809 од 20 децембра 1915, стоји да су овога дана погинули водник 1. чете 4 батаљона, резервни потпоручник Живан М. Бркић и командир 3 чете 1. батаљона, резервни капетан II кл. Коста Л. Савковић, али није записан и водник 1. чете 4 батаљона, резервни потпоручник Богић М. Ђорђевић. Од заробљених официра, поред побројаних на стр. 74 (примедба), поменут је још и водник 3 чете 2 батаљона, резервни потпоручник Радомир П. Тодоровић. Шести заробљени, као ни рањени официри нису уписани.

Биновачки отсек (5 пук). У 6.30 часова отворена је артилериска ватра противу непријатељске пешадије на предњој ивици села Колара, као и на ону која се спуштала са Парлога, Шешковца и из села Ландола, докле је непријатељска артилерија нарочито тукла јаком ватром десно крило овог отсека.

У 11.20 примљено је наређење да се трупе са отсека повуку на десну обалу Коњске Реке, на положај Маслење —Гајићи. Зато је командант одмах упутио из отсечне резерве 3 батаљон на десну обалу Коњске Реке ради прихвата пука, и он је тамо стигао у 14 часова. Постепено, без нарочитих тешкоћа, пук се повукао и стигао на одређени положај у 15.30 часова, где је заузео овај распоред: 1. батаљон на Маслење, 4 батаљон на Гајиће а 2 и 3 батаљон са митраљеским одељењем у отсечној резерви, позади центра. Непријатељ је у 16 часова почео да туче артилеријом овај положај, али је ватру обуставио у 17.30 часова.

У току дана 5 дунавска пољска батерија утрошила је 118 шрапнела и 22 разорна зрна а 3 позициска батерија 83 шрапнела и 9 граната.[1]

Леви отсек (12 пук). У току прошле ноћи завршено је утврђивање и рашчишћено земљиште испред положаја. Између 23 и 24 часа стигле су на положај 4 и 6 дринска пољска батерија.

Овога јутра уочена је једна непријатељска колона, јачине до два батаљона, у селу Водњу и једна батерија у покрету северозападно од села Ландола, која се зауставила на северној ивици села Водња. Исто тако уочена је у 7.15 часова једна непријатељска колона, у јачини три батаљона са митраљеским одељењем, у покрету са Парлога у правцу шуме између села Водња и Ландола, докле се један батаљон спуштао са Врништа западно од села Водња. Обавештен о овоме, командант дивизије наредио је и команданту 5 пука да непријатељу ватром спречи даље надирање и да се обрати што јача пажња на међупростор између 5 и 12 пука.

Пук је отпочео да се повлачи, по наређењу, у 11 часова, али непријатељ га није гонио. Он се са три батаљона и артилеријом задржао извесно време на Малој Десимачи, две чете са два митраљеза и водом 5 дринске пољске батерије остале су на В. Десимачи, десно и лево од пута који води из села Друговца за Селевац а једна чета на Пландишту. Доцније су ови предњи делови појачани на 5 чета.

Отсечна артилерија утрошила је: 4 дринска батерија 12 шрапнела и 2 разорна зрна, а Крупова хаубичка батерија 11 шрапнела, 1 разорно зрно и 6 обичних граната.

Шумадиски коњички пук. Прошла је ноћ протекла у миру као и код десног крила Грочанског отсека. Овога јутра непријатељ је предузео извиђање коњичким патролама на линији Сеона—Врниште—Водањ, и у то време

[1] За време утврђивања овога отсека тешко је рањен резервни инжињерски поручник Милутин Гојковић.

отпочео је да туче ватром из два брдска топа од стране Сеоне Мађарску Раван, докле је за осматрање наших положаја подигао балон.[1]

Према извештају команданта Грочанског отсека од 6.10, непријатељ је предузео напад у 6 часова на целом фронту и отпочела је артилериска борба. Његови делови искрцани код Гроцке предузели су напад у правцу Циганског Брда и Брестовика где се водила пешадиска и артилериска борба. И командант Грочанског отсека на крају свога извештаја вели: „Према свему изгледа, непријатељ тежи да дође у везу са својим смедеревским трупама".

Кад је командант овога пука примио наређење за повлачење, одмах је обавестио команданта Грочанског отсека. За везу са овим отсеком остављен је вод резервног капетана II кл. Стевана Д. Станојевића, а за осматрање правца Врниште—Прогон—Мађарска Раван—к. 207 (југоисточно од села Умчара) оставио је командир 1. ескадрона, по наређењу, једну официрску патролу (поручник Миладин М. Лазаревић) са задатком „да што дубље завири у непријатељски распоред и открије кретање његових снага у том правцу".

Пук се повукао до 18.30 часова и посео одређени положај, и то: 3 ескадрон у вези са 12 пуком преко села Живковца, Малог Орашја и Равног Гаја и посео с. Бадљевицу, а 1. ескадрон преко Сладуна на Равни Гај. Тако је пук стигао на одређени положај до 18.30 часова. Штаб пука са резервом задржао се југозападно од села Бадљевице, на путу за Слатину к. 277. Унапред су упућене две официрске патроле: једна, под командом резервног поручника Михаила С. Чуљковића, правцем Бадљевица—Друговац—Бурдеља (Чубура) и друга, под командом резервног капетана II класе Светислава П. Петровића, правцем: М. Орашје—Дивљачко Брдо—Биновац. Обе су патроле упућене са „задатком, да извиђају непријатеља и са њиме одржавају додир". Поручник Чуљковић известио је да до 19.45 часова није било непријатеља у селима Суводолу и Друговцу, а да је Бурдеља у његовим рукама, само се због мрака јачина непријатеља није могла осмотрити.

У 21.30 час командир 1. ескадрона известио је да је од команданта 13 пешадиског пука I позива добио извештај следећег садржаја: „Овај је пук десна побочница Одбране Београда и има се утврдити на положају: Слатина—Перине Њиве, са предњим положајем на Равном Гају. Пук има око 1200 људи услед великих губитака на Торлаку од артилерије. Везу има ухватити десно са Шумадиском дивизијом, као и са Варовничким одредом".

[1] Са осматрачнице вода артилерије на Буковачи к. 268 уочено је после подне да непријатељ подиже мост на шлеповима преко Дунава код Смедерева, да се оправља и продужује железничка пруга у правцу Дунава и да је привезани балон подигнут на Царини.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Ситуација овога јутра. Наређења команданата дивизија.** Овога јутра обе дивизије биле су спремне за напад. Поједине пољске батерије привучене су ближе предњој пешадиској линији.[1]

Командант 25 резервне дивизије наредио је прошле вечери да командант 50 резервне пешадиске бригаде припреми 118 и 83 резервни пешадиски пук за напад преко реке Раље, а командант 27 пољске артилериске бригаде да изврши постављање артилерије. Обезбеђење десног бока и даље је вршио одред Пфајла и 4 резервни драгонски пук. А 6 дивизија имала је да изврши напад са 64 и 24 пуком под командом команданта 12 пешадиске бригаде. У почетку 20 пук имао је да држи свој положај код Мале Крсне, а један батаљон имао је да дође северно од села Раље и да буде на расположењу команданту дивизије.

Између 7 и 8 часова командант корпуса сазнао је да је непријатиљ пред 4 резервним корпусом отступио. Према обавештењу од команданта армије, као и према новоствореној ситуацији, 11 баварска дивизија имала се употребити западно од В. Мораве у правцу Осипаоница—Лугавчина. Испред фронта 3 корпуса није се ништа уочило као да би непријатељ отступио. Једино су се пред десним крилом (1. батаљоном) 20 пука повукли стрељачки стројеви ка југозападу. Иначе, по свему је изгледало као да непријатељ држи свој досадањи положај и, штавише, пред левим крилом 20 пука, код Мале Крсне, према фронту 2 батаљона, непријатељ је пришао у густим стрељачким стројевима на 100—200 м. Зато је командант 20 пука рачунао са скорим нападом непријатеља, утолико пре што је појачан рад српских патрола.

Са обзиром на повлачење непријатеља испред 4 резервног корпуса, командант 12 пешадиске бригаде није се сложио с мишљењем команданта 20 пука и наредио му је да извуче све неупотребљене трупе, али је ипак одобрио да се привремено ови делови задрже позади левог крила пука.

И док се ово наређивало, упало је једно српско одељење у Малу Крсну, на левом крилу пука, али је одмах дочекано ватром делова 3 батаљона 20 пука (резерве) и уништено.

2. **Рад 3 армиског корпуса.** — а) *Напад 6 дивизије на Церјак.* За време борбе код Мале Крсне отпочела је артилерија са припремом напада корпуса. Код 6 дивизије ватра је првенствено управљена на место намераваног пробоја, са обе стране друма с. Раља—с. Михајловац. Командант 12 пешадиске бригаде означио је као први циљ Церјак, а по паду Церјака имале су трупе да се уреде а 6 пољска артилериска бригада одмах да привуче неколико ба-

[1] На скици 14 није означено место 1. батерије 3, 4 и 6 батерије 25 пољског артилериског пука и 5 и 8 батерије 5 тешког артилериског пука, због тога што се не зна где су била постављена.

терија. Како је било наређено да 20 пук не учествује у на
паду, но да остане на своме месту, то је било потребно д
лево крило нападног фронта буде у степенастом поретку.

Командант 12 пешадиске бригаде рачунао је да ће моћ
да створи резерву од делова 20 пука, али са обзиром на си
туацију код Мале Крсне могле су бити упућене само 10
14 чета ка селу Вранову. У 9.15 часова артилерија је поја
чала ватру, а у 9.30 кренула се пешадија у напад.

Рад 24 пешадиског пука. Место на коме се намерава
да изврши пробој, са обе стране друма Раља—Михајлова
налазило се на отсеку напада 24 пука. Командант пука разви
је 1. батаљон десно, 2 батаљон лево а 3 батаљон у резерви
код с. Раље, позади левог крила пука. Док су артилерија
рововска оруђа гађала српске положаје, могло се уочити как
непријатељ напушта своје предње линије, али се задржава н
позадњим положајима, на Церјаку. И тамо је управљена ва
тра тешке артилерије.

Тачно у 9.30 часова отпочео је напад. Код 1. батаљон
биле су у I борбеном реду 1, 2 и 4 чета, код 2 батаљона
чета, чета Е (8а), 5 и 8 чета, а у батаљонској резарви 3
6 чета.[1] На северној ивици села Раље задржан је 3 батаљо
у пуковској резерви.

У покрету прешле су чете преко железничког насипа
прегазиле реку Раљу, у којој је било воде до груди, а пото
наступало се без застоја уз нагиб виса. Са фронта и десно
бока непријатељ је обасипао пешадиском ватром трупе,
српска артилерија узела је живог учешћа у борби. Ипак ј
у току од једва једног часа непријатељ савладан и дело
натеран у бекство ка југозападу. Предњи делови прешли с
отприлике 800 м. преко одређеног циља. Источну падин
Церјака заузео је 24 пук, који је у борби скренуо далеко к
западу, са десним крилом до села Врбовца.

Рад 64 пешадиског пука. Како је главна снага арти
лерије дејствовала на отсек напада 24 пука, то је напад 6
пука био тежи него 24 пука. У 4.45 часа са десног крил
известио је командант 3 батаљона команданта пука да с
српске претстраже још налазе северно од реке Раље и д
због повољног земљишта спречавају свако приближавање па
тролама 3 батаљона. Са друге обале Раље допирао је ја
звук тестера и чули су се ударци, те је изгледало као д
Срби подижу препреке. Команданту батаљона наређено је д
непријатеља безусловно одбаци и поседне леву обалу Раље
Лево од 3. батаљона налазио се 1. батаљон, и овај је бата
љон видео да се уз саму десну обалу Раље налази једа
слабо утврђени, а на 150 до 200 м. позади један јако утвр
ђени положај.

[1] Чета Е (8а) је из расформираног пука Квицова.

У исто време кад и 24 пук кренуо се и 64 пук у напад. И док је лево крило пука, у вези са 24 пуком сразмерно брзо напредовало, то се код највећег дела 1 батаљона и код 3 батаљона развила веома огорчена пешадиска борба са много губитака. Трупе су морале да прелазе преко мочарних и тешко проходних ливада, а непријатељ, који од артилериске ватре није био потресен, обасуо је пук са фронта и десног бока јаком ватром. И већ су код 3 и 1. батаљона резерве биле појачале стрељачки строј кад је десно крило 24 пука, скрећући ка западу, продрло у северне куће села Врбовца. Тада се командант 1. батаљона 64 пука решио да са својим левим крилом крене ка западу и да дохвати непријатеља с бока и из позадине. За време овог покрета српске су трупе наступале са запада ка селу Врбовцу. Тако је напад и овде брзо задржан.

Приликом напада резерва (2 батаљон) је наступала позади левог крила пука, и командант ове резерве употребио је из сопствене иницијативе своју 6 чету на крајњем левом крилу, али је и ова чета наишла на непријатељски фронт, тако да се напад није могао да продужи ни на једном месту. Зато је командант пука наредио команданту резерве да обиђе село Врбовац и нападне непријатеља у позадини.

И док се овај батаљон кретао ка Врбовцу, командант пука примио је у 11 часова молбу да потпомогне лево крило 25 резервне дивизије. Ово крило било је једним делом још на реци Раљи а другим је наишло на несавладљиви отпор у једној шумици на десној обали реке. Како је командант пука већ утрошио своје последње резерве, то је молбу команданта 25 резервне дивизије доставио команданту 12 пешадиске бригаде. Али овога тренутка нису имали никакве резерве нити командант ове бригаде нити командант 6 дивизије.[1] Из ових разлога је командант корпуса ставио на расположење из своје резерве две чете 3 јегерског батаљона. Поводом повољних извештаја 24 пука, овај је батаљон (јегерски) већ у 10 часова привучен на јужни излаз из села Раље. У исто време командант корпуса наредио је команданту 6 дивизије да напад 25 резервне дивизије потпомогне мерзерима и топовима 100 мм. Како су батаљон мерзера и 7 батерија 9 тешког артилериског пука са својих осматрачница имали добру прегледност над отсеком суседне дивизије, то су оне око подне и отвориле ватру.

У 11.55 часова, када је командант 12 пешадиске бригаде намеравао да изда наређење за употребу двеју чета јегерског батаљона на десном крилу 64 пука, 25 резервна ди-

[1] Намера да се од делова 20 пука створи резерва није се могла остварити због догађаја код Мале Крсне, а 10 и 14 чета 20 пука, како изгледа, у ово време још нису стигле у с. Враново.

визија известила је да непријатељ отпочиње повлачење с к. 160 (Дремановац).

Ситуација се код 64 пука и даље повољно развијала. Командант 2 батаљона упутио је своју 7 чету у напад ка селу Врбовцу, противу неколико стрељачких заклона који су својом бочном ватром спречавали наступање 1. и 3 батаљона И 7 чета, потпомогнута са два митраљеза 245 брдског митраљеског одељења који су гађали са узвишенијег места, успела је у свом нападу са истока ка западу у непријатељски бок. Чета је заробила око 100 војника, од којих су 25 из 19 пука, а остатак је побегао у правцу 25 резервне дивизије. У вези са успехом 7 чете кренули су се 3 и 1. батаљон. У свом надирању 1. чета заробила је једну модерну хаубицу од 150 мм.

Отприлике у 12.30 часова Церјак и висови око села Врбовца пали су у руке 6 дивизије. Кад су примећени први успеси 24 пука, кренуо се напред, у 11.15, и 20 пук, гонећи непријатеља који је отступао ка југу.

б) *Напад 25 резервне дивизије на к. 160 (Дремановац).* У зору су за напад ове дивизије биле спремни 83 и 118 резервни пешадиски пук са по два батаљона у I борбеном реду. У бригадној резерви задржан је 3 батаљон 83 резервног пешадиског пука. Командант бригаде наредио је да се напад изврши у вези са 6 дивизијом. Тачно у 9.30 часова кренуо се за напад 1. батаљон 118 пука, који се налазио до 64 пука, али није могао да наступа као ни десно крило 6 дивизије, услед јаке непријатељске ватре. Командант овог батаљона, са 1. и 3 четом у I борбеном реду, сматрао је да ће обухватом непријатеља моћи да олакша напад са фронта и упутио је своју 4 чету ка 64 пуку да тамо пређе реку Раљу и скрене противу непријатеља пред фронтом свога батаљона. Батаљон је узалуд чекао на дејство обухвата, јер како 64 пук још није стигао на леву обалу Раље, то ни 4 чета није могла да је пређе.

Десно, и у вези са 1. батаљоном, налазио се 2 батаљон који је у духу издатог наређења очекивао да 1. батаљон крене напред. Како услед непријатељског отпора 1. батаљон није се кренуо, то је командант бригаде наредио да 2 батаљон наступа без обзира на суседни батаљон. Само лагано могао је батаљон да приђе реци Раљи у јакој непријатељској ватри. На прелажење преко реке није се могло ни мислити.

Много повољније стање није било ни код 83 резервног пука. Напад који је вршен преко дубоких и мочарних низина непријатељ је задржавао. Напослетку, око 11 часова, кренуло се напред. На више места успело се са прелазом преко реке Раље и на левом крилу продрле су 1. и 3 чета 118 резервног пука у прве куће села Врбовца, заробљавајући већи број непријатељских војника. Западно 2 батаљон 118 и 83

резервни пук заузели су Дремановац. Сада је командант бригаде ставио команданту 83 резервног пука на расположење његов 3 батаљон, који је обезбеђивао бок на висовима јужно од села Колара. У неколико махова могли су пешадија и митраљези да обаспу својом ватром непријатеља који се повлачио, а на десном боку видео се један непријатељски батаљон који се повлачи од села Биновца преко села Суводола.

У првим часовима после подне били су висови на десној обали реке Раље потпуно у рукама корпуса. И већ су две батерије стигле јужно од реке са правцем гађања на друмове којима се непријатељ повлачио, као и противу села Михајловца, где су запажени непријатељски осматрачи и подизање стрељачких заклона.

в) *Наређења команданта корпуса у подне.* Од даљег рада 11 баварске дивизије зависило је колики ће бити успех корпуса, јер је непријатељ пред корпусом био у повлачењу. Према обавештењу, командант армије желео је да употреби 11 баварску дивизију западно од В. Мораве, у правцу Осипаоница—Лугавчина. Ако би дивизија или њени делови који су се налазили западно од В. Мораве стигли на овај циљ и даље продужили ка југозападу, колико само буде могуће, тада би се могло рачунати да ће данашњи дан борбе донети потпун успех. Командант корпуса и 6 дивизије обраћали су се више пута и команданту армије и команданту 11 баварске дивизије с молбом да се похита са наступањем те дивизије. У први мах није било одговора, нити се што чуло или видело од ове дивизије.

На десном крилу корпуса ситуација је била другојачија. Командант корпуса знао је да 8 аустроугарски корпус намерава да се за данас задржи како би организовао своје снабдевање, и зато је било нарочито потребно што интензивније извиђање 25 резервне дивизије ка западу, како на висове северно од Раље тако и у самој долини реке, како би се благовремено открила могућа делимична офанзива непријатеља испред III аустроугарске армије у бок корпуса. Дивизији су издата потребна наређења. Корпус је упутио авијатичаре ради извиђања између Дунава и реке Раље, и захтевао да 8 корпус од Гроцке надире ка југу.

Кад је око подне уочен успех у борбама на висовима јужно од реке Раље, командант 3 армиског корпуса реши се да непријатеља гони и да још у току дана заузме положаје код села Михајловца које су Срби припремали на брзу руку. Ово се слагало са намером команданта армије, који је напоменуо да успех треба искоришћавати у правцу југа. На 11 баварску дивизију засада није се могло рачунати, јер је она, по сазнању команданта корпуса, водила борбу код Катаревца.

Било је потребно да се пре продужења напада корпуса уреде измешане трупе и да се привуче јача артилерија. И у

12.45 наређено је да се засада не прелази преко линије к. 1
(Дремановац)—село Скобаљ, а доцније напашће се непри
тељ код Михајловца. Тек што је издано ово наређење а
је осматрач са привезаног балона у долини Вучачког Пото
код к. 176 известио да се непријатељ повлачи из села М
хајловца позади Коњске Реке, делом ка југу а главном с
гом југозападу. Авијатичари су утврдили да се на гребе
Десимаче налази нов непријатељски положај.

У 14.35 командант корпуса наредио је продужење
пада, и чим 6 дивизија буде спремна код Врбовца, има
је да заузме Михајловац а 25 резервна дивизија да сад
ствује у степенима. О 11 баварској дивизији сазнало се
су се неки њени делови кренули у 11.45 часова у нап
противу непријатеља који се налази код Требежине, као
да дивизија намерава да крене на мост два километра се
розападно од села Осипаонице.

г) *Гоњење после подне.* У смислу наређења
манданта корпуса командант 6 дивизије наредио је после
узимања висова код села Врбовца да се трупе уреде и пр
преме за даље наступање. Према наређењу команданта бр
гаде примљени су извештаји да ће 24 пук бити спреман
напад у 15, а 64 пук у 15.15 часова

20 пук пре подне наступао је са 24 пуком, али му
наређено да даље не прелази од железничког моста севе
западно од села Скобаља. И пук је известио да су, пре
изјавама заробљеника, према њему били седам и три четвр
батаљона са дванаест митраљеза, и то: 6, 11 и 19 српски
шадиски пук.

Према извештајима команданта 24 и 64 пука напад п
шадије могао је да отпочне у 15.15 часова, али како се ра
спуштао мрак, то се са почетком напада није смело мно
одуговлачити. Било је питање: да ли ће тога тренутка
положају бити довољно артилерије за потпомагање наступан
и за обезбеђење од евентуалног неуспеха. Командант 6 по
ске артилериске бригаде дао је повољан одговор. И од а
тилерије биле су привучене 2 батерија 3 пољског артилер
ског пука, 2 батерија 1. и све три батерије 2 дивизиона 39 по
ског артилериског пука, од којих су неке тукле непријате
на новим положајима, а остале су у 15.30 биле спремне за от
рање ватре. Од тешке артилерије биле су у 15.30 спрем
на новом положају за отварање ватре: 5 батерија 6 резервно
тешког артилериског пука, 7 батерија 9 тешког артилериско
пука и 109 тешка батерија.

Командант дивизије наредио је да артилериска припре
отпочне у 15.30, а у 15.45 часова да пешадија крене напред
заузме с. Михајловац. Сувише доцкан почетак у ово поз
јесење доба, а можда и извештај команданта 20 пука о ј
чини непријатеља, дали су повода команданту 12 пеш

диске бригаде да наређење допуни. По тој допуни, ако село буде јаче поседнуто од стране непријатеља, са нападом северно од села Михајловца ће се стати и на гребену утврдити. Наступање се одуговлачило, јер је требало претрести многе салаше. Тек касно, пошто је пао мрак, стигло се у Михајловац без нарочитог отпора од стране непријатеља. Обезбеђење је извршено слабијим деловима према југу, западу и истоку. И тако се већи део 64 и 24 пука први пут после прелаза Дунава сместио под кров и имао, макар и у мањој мери, могућност да очисти оружје, дотера спрему у ред и осуши одело.

Командант дивизије наредио је команданту 20 пука да поседне село Скобаљ, али само у случају ако је напуштено. Кад се пук приближио Коњској Реци, непријатељ је бацио у ваздух велики мост на друму и био је посео положај јужно од реке. И 20 пук овде се задржао и утврдио. Одред Јагова, који је стављен под команду команданта 20 пука, успео је да употреби бочно митраљезе источно од Мале Крсне и да одбаци непријатељску коњицу са митраљезима и два топа. И одред се задржао са обе стране моста преко Језаве, југоисточно од Мале Крсне, и одржавао везу између 20 пука и 11 баварске дивизије. Десно крило ове дивизије стигло је до железничког моста на Бадрици.

У вези са 6 дивизијом 25 резервна дивизија избацила је 118 резервни пук ка југу а углавном задржала се на положајима које је посела у подне. Као и до сада леви бок обезбеђивао је одред Пфајла и 4 резервни драгонски пук.

3. **Ситуација увече.** 3 армирски корпус данас је, после тешких борби, одбацио непријатеља са десне обале реке Раље. И непријатељ се, према извиђању са земље и из ваздуха, вероватно задржао позади Коњске Реке.

11 баварска дивизија из 4 резервног корпуса заузела је више непријатељских положаја југозападно од села Драговца и стигла на линију Луг—Шиловица, а један пешадиски пук код села Пругова; 105 и 107 дивизија стигле су до линије село Пољна—село Калиште а 10 резервни корпус јужно од реке Витовнице пред нови српски положај.

III аустроугарска армија налазила се на линији: Рипањ —Циганско Брдо (јужно од Гроцке) и намеравала је да 20 октобра продужи напад са тежиштем на десном крилу.

Командант XI армије желео је да продужи напад ка југу, да непријатеља одбаци преко линије Паланка—Петровац. И у циљу напада на положаје северно од Паланке, стављена је 11 баварска дивизија под команду команданта 3 армиског корпуса. „Дивизија кретаће се друмом Осипаоница —Велико Орашје и источно, тако да се приликом напада корпуса може употребити противу непријатељског бока и позадине. 3 армиски корпус извршиће напад на тај начин

што ће задржавати непријатеља на фронту, а тежиште пре
нети и решење тражити обухватом непријатељског десно
крила, које је истурено. Потребно је, ради обезбеђења с
запада, да десно крило буде у степену".[1]

Изгледало је да ће се напослетку поправити стање пре
лаза преко Дунава код XI армије, јер је код Смедерев
стигао 18 октобра један аустроугарски мост од шлепова. И
према овоме могло се рачунати да ће се ускоро успоставит
сигурна веза преко Дунава.

4. **Наређења команданта корпуса за 20 октобар.** Ко
мандант корпуса намеравао је да прво своје трупе припрем
за напад на непријатеља јужно од Коњске Реке, и у 22.3
наредио је да се 25 резервна дивизија прикупи на линији
к. 160 (Луњевац)—шумица један километар источно од Тур
гајевца; 6 дивизија да избије на исту висину источно од 2
дивизије, до југоисточне ивице гребена Петловца (Муслинца
а 11 баварска дивизија да избије на линију Скобаљ—Осипа
оница и да заузме оба ова села. Команданту 11 баварске ди
визије скренута је пажња да даљи успех напада корпуса за
виси од што ранијег заузимања ових села и да ће делови
дивизије, уколико их буде на расположењу, потпомагати напад

Командант корпуса у својој заповести скренуо је пажњ
командантима дивизија на нарочиту важност извештаја: гд
се налази данас разбијени непријатељ, као и на важност из
вијања обеју обала реке Раље на десном боку корпуса. И
команданту 25 резервне дивизије наређено је да у циљу обез
беђења бока привуче у околини Врништа главну снагу од
реда Вејерганга (3 батаљон 168 пука са брдском батеријом)
да обезбеди долину реке Раље и да буде у степенастом по
ретку између долине реке Раље и Барског Потока.

Поглед на рад овога дана

Рад непријатеља. — Овога дана 3 армиски корпус
отсудно напада. Главни напад врши 6 дивизија, а помоћни 2
резервна дивизија. Само је командант 6 дивизије, после учеш
рање борбе код Мале Крсне, изменио свој план напада. Јер
према његовој заповести од 23 часа прошлога дана, 12 пеша
диска бригада, којој су придата сва (12) рововска оруђа,
даље врши главни напад, али без 20 пука. Тај главни удар
имао је да изврши 24 пук у правцу друма Раља—Михајло
вац, и то на простору по 500 м. источно и западно од друма,
а 64 пук помоћни напад западно до Врбовца. За 20 пук на
ређено је да остане у Малој Крсни и да појача своје утвр
ђивање. „Само уколико ситуација буде допуштала пук ће
узети учешће у случају успешног напада".

[1] Овако је гласило и наређење команданта XI армије које је издао
у 20 часова.

Артилериску припрему код 6 дивизије имала је да изврши 6 артилериска бригада са придатим јој тешким пољским батеријама. А команданту 1. дивизиона 3 пољског артилеријског пука у селу Вранову наређено је да што је могуће више потпомаже бочном ватром напад на Церјак. Овом приликом командант дивизије наређује: „Нарочито скрећем пажњу да јуриш отпочне непосредно по завршеној артилеријској припреми у 9.30 часова, тако да се тај напад одржава у току позади ватрене завесе".

Међутим, 24 пук главни удар није извршио у правцу друма Смедерево—Михајловац, већ преко испадног дела Врбовца у правцу к. 182 на отсеку 64 пука, и зато се 64 пук померио десно (западно) и напао само село Врбовац. Ово померање, по свему изгледа, није извршено по наређењу, јер о томе нема никаквог трага, већ по иницијативи потчињених, који су носиоци борбе и што често бива у борби.

И правилно је урађено. Несумњиво је да би непријатељ са снагом и средствима са којима је располагао успео и у правцу друма, иако је тај правац био јако брањен нашом ватром, ипак би, према задатку, морао скренути ка к. 182, Церјак. Међутим, правац преко испадног дела Врбовца, преко кога је главни удар и извршен, водио је непосредно на тактички кључ положаја, на к. 182 (Церјак), и то преко земљишта које је за нашу пољску артилерију лежало у мртвом углу. А како је уз то тактички кључ положаја био чист и доминиран, то је правац *преко испадног дела села Врбовца у овој ситуацији био и најкраћи и најудобнији.*

Рад Коњичке дивизије. — За време овог боја командант дивизије налазио се са својим начелником штаба на осматрачници на Осовљу. Њега је у 11.30 часова обавестио начелник штаба Шумадиске дивизије да се Шумадиска дивизија повлачи на десну обалу Коњске Реке. „Како су се трупе Шумад. дивизије налазиле већ у повлачењу", вели командант ове дивизије, „и тиме леви бок распореда Коњичке дивизије остао одголићен, то се није имало времена за издавање писмене заповести већ је начелник штаба отишао лично на аутомобилу до команданта 1. бригаде и саопштио му усмено наређење за повлачење на линију Пијавиче—Сараорци".[1]

Сасвим је правилно што се командант дивизије одмах решио на повлачење. Али је неправилан начин извођења. Јер кад командант није имао времена да напише наређење, нити је стајао у телефонској вези са потчињеним командантима, што би било правилно, онда је најправилније и најбрже било да је начелник штаба аутомобилом одјурио команданту 1. коњичке бригаде и саопштио му наређење, а у исто време да је одатле послао наређење и команданту десног отсека. Ме-

[1] *Операциски дневник Коњичке дивизије.*

ћутим, командант бригаде примио је ово хитно наређење тек у 13.15 часова — дакле тек после једног часа и четрдесет пет минута, и то телефоном (одакле?!) а не лично, како је напред наведено. А наређење команданта бригаде примио је командант 3 коњичког пука тек у 14.30 часова, те је на тај начин од издавања заповести за повлачење до пријема протекло више од три часа, иако удаљење између команданта дивизије и команданта 3 коњичког пука није било веће од 12 до 13 км.

И тако су трупе левог отсека остале на положају много дуже него што је требало и поднеле многе непотребне жртве. Оне би са својим командантом, мајором Светиславом Д. Маринковићем, својим држањем заслуживале похвалу и да су се повукле једновремено са Шумадиском дивизијом. Али су оне и после повлачења Шумадиске дивизије остале на своме месту и храбро се бориле више од два часа. Тим дају леп пример храбрости и самопожртвовања, али су ове велике жртве са преживелим страхотама несумњиво јако утицале на њихов морал а тиме и на њихов доцнији рад у борби.[1]

Рад Шумадиске дивизије. — Као што је раније изнето, положај ове дивизије није одговарао условима доброг положаја за упорну одбрану, али се стицајем прилика морао посести и бранити. А падом Мале Крсне положај дивизије постао је много тежи, јер не само да је десно крило било обухваћено и угрожен десни бок него је у питање дошао и комуникациски правац Михајловац—Паланка.

Па не само земљиште да није пружало оне користи које бранилац треба да очекује но су и остали елементи били на страни Немаца. Истина, однос снага био је унеколико измењен.[2] Јер место Дринског коњичког пука дошла је наша Коњичка дивизија од три пука, те је јачина Шумадиске и Коњичке дивизије износила: 15 ескадрона, 20 батаљона (од ових четири III позива и један последње одбране), 32 митраљеза и 18 батерија са 69 оруђа (од ових 14 спорометних). Јачина пак 3 армиског корпуса износила је: 6 ескадрона, 21 батаљон, 122 митраљеза, 16 рововских оруђа и 35 брзометних батерија. Само овоме треба додати и четири батаљона 11 баварске дивизије са митраљезима и три пољске батерије које су потпомагале напад код Драговачког моста.[3]

[1] Командант 3 коњичког пука у своме операциском дневнику вели да су се у борбама прошлог и овог дана нарочито истакли „својим држањем" коњички мајори Михаило Жујовић и Јован Н. Швабић и коњички капетан Петар М. Жикић, и да стога заслужују награду. За мајора Жујовића вели да је његова „највећа заслуга што се положај одржао после пада Мале Крсне поред жестоких напада непријатељских надмоћнијих снага". Пада у очи да овом приликом није нико похваљен из 1. батаљона 12 пука, који се борио у саставу овога пука.

[2] *Шумадиска дивизија* I *позива*, 1 део, стр. 169.

[3] Одред генерала Шоха, стр. 108.

Може се узети без велике грешке да је на нашој страни било свега 15 батаљона према 21, пошто су батаљони III позива и последње одбране за овакву ситуацију били мало употребљиви. Али је непријатељска премоћ била нарочито у артилерији која је била и много већег калибра. А то је било од пресудног значаја за непријатељски успех у овом боју. Јер и сам непријатељ вели: *„Српска пешадија услед оскудице у артилерији није могла да издржи немачку артилериску ватру у којој су учествовали сви калибри до 210 мм мерзера, и тако је наша пешадија успела да са малим губицима заузме непријатељске положаје“*.[1] Наравно, да ми тада нисмо имали ни рововска оруђа па ни тешку пољску артилерију.

Није бољи однос владао ни у артилерискоj муницији. Овога дана је непријатељска артилерија избацила 7 977 зрна, углавном противу 19 пука, докле су наше батерије утрошиле свега 2131 зрно. Нарочита је оскудица код нас владала у хаубичкој муницији, а муниција 9 хаубичке батерије била је још и неисправна, јер је „један већи део ових шрапнела експлодирао одмах по изласку из цеви“, пошто су „исти били заплењени аустриски старог типа“.[2] Сем тога било је тешкоће и „у прецизности услед разних врста зрна (руска, аустриска са бушалом и без бушала, и шрапнела старог и новог типа)“.[3]

Боље стање у наоружању није било ни код наше пешадије. После три године рата пушке су остале без ножева, док су цеви биле у повећем броју проширене, напрсле или искривљене, те је у знатној мери опала тачност погађања.[4]

Исто тако и у погледу техничке спреме били смо далеко изостали. А што смо и имали, било је дотрајало а ново се није могло набавити. Тако нас је рат у овој години затекао без авиона, телефона, бежичне телеграфије, сигналних пиштоља и т. д., па чак и без шлемова. И зато су наши губитци овога дана били велики и несразмерно већи од непријатељских. Ова два пука, 11 и 19, изгубили су овога дана 1367 војника, докле је непријатељ (12 пешадиска бригада) изгубио 551 војника.[5]

[1] Erinnerungsblätter deutscher Regimenter: Kurmärkisches Feldartilerie — Regiment № 39, Олденбург и Берлин, 1923, стр. 78.

[2] *Операциски дневник* ове батерије за 18 октобар. Услед ове муниције раније је прсла једна цев, те је ова батерија стигла на овај положај само са три оруђа. А код 6 батерије овога дана распрснуо се један шрапнел на устима цеви једне хаубице.

[3] *Операциски дневник 4 хаубичког дивизиона.*

[4] Командант 3 батаљона 19 пука вели: „18 октобра увече изјавио је наредник моје 2 чете, Светозар Петровић, команданту пука и мени, да му се војници жале како зрна падају испред њих. Да би ово проверио сишао је до објавнице и гађао једну немачку патролу са зарезом на нишану на 2000 м., ма да она није била даље од 400 м. Па ипак му је зрно пало на половину пута до патроле. Светозар је био један од најхрабријих подофицира у тој чети, који је на том положају и свој живот положио“.

[5] Немачки губитци по пуковима били су ови: код 24 пука погинуо 1 официр и 15 војника, рањено 2 официра и 115 војника; код 64 пука погинуло 39 војника, рањено 10 официра и 237 војника, нестало 24 војника.

Све је ово наш војник видео и осетио у борбама код Смедерева и несумњиво је да ово није остало без утицаја на морал трупа. Па ипак се наш војник, како је тада забележио командант 19 пука, „крваво борио“ и „бранио сваку стопу и гинуо“.[1] А командант 11 пука вели: „Држање официра, подофицира, каплара и редова у овој борби, противу којих је био непријатељ најмање три пута јачи у пешадији, несравњено јачи у митраљезима и артилерији, нарочито у тешкој артилерији, за похвалу је“.[2]

Ова морална јачина била је појачана духовном везом између војника и старешина. Командант 3 батаљона 19 пука тешко контузован остао би на положају да га нису на леђима пренели његови војници чак до села Михајловца.[3] Поднаредник 3 чете 4 батаљона 19 пука, Љубомир М. Мијаиловић из села Заграђа, моли командира да га изнесе на леђима уз стрм нагиб код села Врбовца, пошто му је командир био болестан. „Поднаредник 1. чете 4. батаљона, Душан Митровић, да би спасао свога командира, гушао се са непријатељем, бацао бомбе и кад и то није помогло, са голим ножем скупо је наплатио свога командира, поред кога је пао са целом десетином“.[4]

Није се са мањим пожртвовањем борила ни артилерија, која је тако исто „гинула за своју лепу Отаџбину“. Само је она, као што је напред речено, била и сувише слаба и зато је командант 19 пука тада забележио: „Војник види и осећа надмоћност непријатеља у артилерији, што изазива неповерење према нашој која му не може да прибави ову надмоћност, ма да је наша слаба артилерија све чинила, не жалећи ни труда ни жртава, али је била у немогућности због малобројности и слабијег калибра да се успешно бори са непријатељском“.[4]

Између пешадије и артилерије постојала је интимна веза и артилерија је потпуно делила и појединачно и укупно тешку судбину пешадије. То се најлепше види из следећих примера. Кад је 19 пук овог дана био потиснут, његов командант нашао се у једном тренутку без коња и готово усамљен на домаку непријатељских патрола. Ситуација је била таква да је пук могао сваког тренутка остати без команданта. То је опазио водник 3 шумадиске пољске батерије, резервни капетан II кл. Данило С. Атанасковић, зграбио је коња од

[1] *Операциски дневник 19 пука.*

[2] Релација команданта 11 пука од 21 октобра 1915 године.

[3] Командант батаљона за свој спас има да захвали своме ађутанту, нареднику Живојину Јаковљевићу (Баточина), ордонансима Радомиру И. Пантелићу (с. Прогорелица, Краљево) и Милисаву Јаношевићу (с. Ковачлук, Краљево), трубачу Миљку Бојовићу (с. Врдила, Краљево) и посилном Радомиру Ерићу. Они су га изнели из борбе и пренели на леђима све до с. Михајловца.

[4] *Операциски дневник 19 пука.*

свога топовође и појурио команданту у сусрет, а кад му се коњ отргао, он је дојурио команданту и дао му свога коња.[1] Командир 3 шумадиске пољске батерије и после примљеног наређења за повлачење остао је до последњег метка да штити пешадију.[2] То је била последица не само правилног схватања дужности артилериских старешина у духу тактичких начела већ и међусобних интимних другарских веза за време мира и рата.[3]

Ово пожртвовање артилерије за спас пешадије дало је повода команданту артилерије да у своме извештају о раду овога дана моли команданта дивизије „да се у будуће наређује командантима одсека да својој артилерији благовремено издају наређења за повлачење из борбе и да се бар у будуће не чека да батерије узимају на предњаке када непријатељска пешадија буде свега на 50—100 м. до њих". Ова претставка у овом случају била је непотребна, јер су наређења за извлачење артилерије издавана благовремено.

Али што су поједине батерије остале и после наређења за повлачење, те су тиме омогућиле извлачење из борбе 11 и 19 пука са много мање губитака, то је само за похвалу. То је оно што се не да уоквирити правилима или уџбеницима, јер је нешто и више и јаче од тога. То је оно што је стварало и давало Синђелиће, Рајиће и друге. Појам о дужности и залагању код ових био је и виши и јачи од живота... То, и само то, било је и биће увек не само за похвалу но и за углед.

Што се тиче одбране положаја, пада у очи сама одбрана кључа његовог. Он је припадао 11 пуку, али се налазио баш на саставу отсека 19 и 11 пука, те је био сувише удаљен од оба отсечна центра (и резерве) и зато је слабије брањен. Ко-

---

[1] О овом догађају Атанасковић вели: „Отступајући ка Михајловцу један непријатељски шрапнел рани ми два коња и једног возара. Ја брже наредим да се исеку штранге и ослободим кару а рањеног војника натоварим на кару. За ово време био сам окренут ка непријатељу и посматрао догледом. У томе угледам команданта 19 пука на 600—700 м. са штапом у руци где прелази један поток (Дакинац). Одмах наредих да се вози кара за командиром а ја зграбих коња од топовође и појурим команданту. У том се распрсне један шрапнел изнад моје главе а коњ кога сам водио, уплаши се, отргне и побегне. Ја појурих на свом коњу до команданта, предадох му коња и помогох да га узјаши. Он ми тада рече: „Братски ти хвала! Само пази да због мене не страдаш".

„Чим се командант удаљио, почео сам да трчим, јер сам био гоњен пешадиском ватром. Како сам морао да прескачем рупе начињене од непријатељских артилериских зрна и преко врзина, паде ми капа и једва сам у току ноћи стигао у батерију. Сви су мислили да сам рањен и остао, ако не и погинуо".

[2] За овога командира његов командант дивизиона у релацији вели: „Држање командира 3. батерије, капетана I кл. Војислава Савића, у овим критичним и сасвим неочекиваним тренутцима заслужује сваку похвалу, јер није хтео отступити све док нас није непријатељска пушчана ватра, поред силне, паклене артилериске ватре, почела обасипати".

[3] Често се у миру запажа нека подвојеност између млађих официра родова војске. То је веома штетно и у рату може да има тешких последица.

мандант 11 пука правилно га је ценио, па је у своме вечерњем извештају прошлога дана и рекао да ће непријатељ овога дана у зору предузети напад противу његовог „десног крила, пошто је земљиште покривено". Зато се и могло очекивати да ће командант предузети извесне мере да бар појача крило испред њега. Међутим, десило се обратно. Како је командант 11 пука вратио батаљон 5 пука и остао без резерве, то је за своју отсечну резерву извукао чету баш са тога крила, дакле из 4 батаљона који је и бранио тактички кључ положаја.

Сем тога, на отсеку 11 пука десило се и то да је 2 батаљон на центру остао у борби усамљен све до 12.30 часова, док су се оба крилна батаљона повукла много раније. Он се и овако усамљен борио са примерном храброшћу и заслужује и похвалу и признање, о чему најречитије говоре губитци немачког 64 пешадиског пука.[1] Исту похвалу заслужује и 1. чета 4 батаљона са својим командиром, поручником Миланом А. Миленковићем, који се, и поред тога што је известио свога команданта о тешкој ситуацији, придружио овом батаљону и остао с њим у борби до краја.

Зашто је овај батаљон остао тако дуго у борби нема података.[2] Али тим дугим задржавањем батаљона на положају омогућено је непријатељу да му зађе иза леђа и да му нанесе тешке губитке. А поред тих губитака ови преживели тренутци учинили су тежак и неизгладив утисак и на све оне који су се спасли, те је тиме у великој мери поколебан морал код овог батаљона.

*

Овога дана командант III армије послао је потчињенима уочене принципе „немачке тактике у нападу". Заиста је то било потребно и корисно. Јер ми смо и сувише мало познавали Немце, док су они нас, како изгледа, познавали много боље. Али је ово било и сувише доцкан, јер су трупе у ово време биле непрестано заузете или борбом или покретом. О каквој настави није могло бити ни речи. Борбе на западном фронту показале су много новина у тактици, и њих је требало прикупити на лицу места и с њима трупе упознати за време затишја у 1915. А зато је требало имати тамо нарочите извештиоце.

Ови принципи „немачке тактике у нападу" гласе:

„1) Слабим пешадиским одељењима првенствено извиђа положаје које је посела наша пешадија;[3]

[1] Види стр. 89 примедба 5.

[2] Многи од учесника изјављују као да је повлачење смело бити само по наређењу, а она су или доцкан стигла или уопште нису стигла.

[3] Докле су извиђања код нас вршиле само патроле, дотле су код Немаца вршили водови са по једним митраљезом. Зато наше патроле нису успевале. Непријатељ је брзо одбацивао наше патроле и стизао до наше главне линије одбране.

„2) Аеропланом извиђа сам положај и распоред артилерије на њему, као и позадину положаја.[1]

„3) Према добивеним податцима извиђања и знајући свакако принципе наше досадашње тактике у одбрани, — поседање војничке ивице и ћувика, — непријатељ обасипа наш положај јаком артилериском ватром, а нарочито тешким калибрима.[2] Овим првенствено успева да поколеба дух наше пешадије у стрељачким заклонима, која у неким дивизијама напушта положај једино услед дејства непријатељске артилериске ватре. На напуштене положаје непријатељ упућује прво извиђачка оделења која постепено појачава.

„4) Дејства непријатељске пешадије на фронту већином су слаба; он покушава првенствено дејство час на једном час на другом крилу одбранбеног положаја дивизије, чиме нас натерује прво на повијање и заламање крила а после дан-два и на напуштање положаја, не извршавајући општи напад.

„5) Непријатељска пешадија је очигледно слабија од наше по духу и енергији, али је умешнија и опрезнија. Да јој њена артилерија не успева да рашчисти са нашом пешадијом на неком положају, она би прса у прса увек била тучена од наше пешадије.

„6) Ноћне нападе непријатељ предузима само на оне тачке где је уверен да је силним дејством преко дана наша пешадија поколебана, односно врши их на крила и бокове где рачуна да је пешадија слабија.

„7) Ноћу непријатељ често осветљава предтерен рефлекторима, једино у циљу што се боји наших ноћних напада. Но у исто време врши подробна извиђања те да се увери да ли је још на положају наша пешадија, а са артилеријом преко ноћи онемогућава одмор нашим трупама.

„8) Артилерију своју непријатељ тежи првенствено да постави тако како би наше положаје могао тући на крилима и боковима“.

После ове констатације командант је дао ова упутства:

„1) Сваки пешадиски пук на фронту свог одбранбеног одсека да спусти редак стрељачки строј што ниже на нагибу окренутом непријатељу. На важнијим местима поставити један до два митраљеза.

„2) Војничку ивицу и ћувике не поседати преко дана већ на њима ископати стрељачке заклоне и не маскирати их.

---

[1] Не само аеропланима већ и привезаним балонима.

[2] Немци су напад изводили систематски. Пошто су детаљно извидели положај и непријатеља, ма и борбом, састављали су план. По њему артилериска припрема извођена је смишљено, систематски и одлучно, а у вези са осматрањем дејства са земље и из ваздуха. Тежило се овом припремом да се омогући његовој пешадији излазак на положај без пешадиске борбе, односно да непријатеља онеспособи за какав јачи отпор. По потреби, артилериска се припрема понављала.

На војничкој ивици и ћувицима држати само објавнице а главну снагу пешадије позади војничке ивице у пасивним или природним заклонима, но тако да у случају непријатељског пешадиског напада на дотични одсек може благовремено изаћи за дочек и јуриш на нож.

„3) Артилерију јаче пласирати позади крила одбранбеног положаја и парирати дејство непријатељских бочних батерија и колона; ноћу мењати места батерија".

VI ДЕО

БОЈ КОД ГОЛОБОКА

Скица 15

А. — Пад села Сараораца

Земљиште. У обзир долази просторија ограничена са севера линијом Коњска Река—село Лугавчина, са истока В. Моравом, са југа р. Јасеницом и Кубршницом а са запада линијом село Бадљевица—река Речица (М. Луг).

И овде се на први поглед виде, као што је речено и при процени земљишта у боју код Врбовца, два по топографској конфигурацији земљишта јако различита отсека који се додирују на линији Михајловац—Крњево.

Десни отсек пружа се од В. Мораве до линије Михајловац—Крњево, а дуг је отприлике девет километара, раван је и био је тада покривен непосеченим кукурузима. У источном делу било је и забрана а поред В. Мораве и врбака. Готово средином отсека тече Језава право на север, која је у току времена често мењала корито и ови остатци корита су у ово кишно доба били пуни воде.

Природне отпорне тачке јесу села дуж железничке пруге: Сараорци, Лозовик, Милошевац и Трновче која су се скоро и додиривала.

Уопште узев, топографски карактер овог отсека није пружао браниоцу, Коњичкој дивизији, скоро никакву корист. Напротив, услед покривеног земљишта била су могућа изненађења, док је употреба ватре била јако ограничена. Зато је командант 3 коњичког пука и написао у свом операциском дневнику да због „јако покривеног земљишта извиђање је било врло тешко, и ако је било официра осматрача на торњу милошевачке цркве".

Леви отсек је дуг отприлике 15 километара. Земљиште је брежуљкасто, просечне релативне висине око 150 м. са јасно израженим топографским линијама и тачкама, нарочито на десном крилу. На први поглед пада у очи да је десно крило између друма Смедерево—Михајловац—Паланка и долине В. Мораве узвишеније и прегледније. Зато оно и командује целим отсеком, па је стога и било тактички важније. На њему се и налази тактички кључ положаја, Оскоруша к. 267.

Сем тога земљиште се од Коњске Реке постепено диже ка југу све до линије Голобок—Азања, па се одатле на левом крилу постепено спушта до реке Кубршнице, а на десном

крилу и даље се уздиже све до Оскоруше. Зато је линија Ми-
лошевац—Голобок—Азања и узета за главну линију одбране.
Иначе је земљиште избраздано јаругама, које су на десно
крилу много дубље. И оно је тада било покривено кукурузима
забранима, шумарцима и т. д. Зато је прегледност и употреб
ватре била ограничена, нарочито на десном крилу. Отпорн
тачке на самом положају су ћувици (коте), села и засеоци.

Према изнетом, положај је углавном у тактичком по-
гледу одговарао условима једног доброг одбранбеног поло-
жаја, на коме би се могла водити упорна одбрана да је за
ово било потребне снаге и средстава.

Утврђивање. Главна линија одбране, В. Морава—Мило-
шевац—Голобок—Азања, била је утврђена. На свима отпор-
ним тачкама била су подигнута затворена утврђења (редути)
за посаду једне чете и обезбеђена са три реда бодљикаве
жице. Ових утврђења било је 14, од којих је само бр. 1 у
долини В. Мораве, на 400 м. североисточно од железничке ста-
нице Милошевац, припадало Коњичкој дивизији.

Утврђења су међусобно била везана линијом стрељач-
ких заклона и полазила су од В. Мораве северном ивицом
Милошевца на Кленовац и даље. Ови су стрељачки заклони
на десном отсеку, у долини В. Мораве, били израђени за кле-
чећи, а на левом за стојећи став. Испред заклона нити је било
земљиште рашчишћено нити су постављене препреке.

Испред главне линије одбране била је израђена предња
(претстражна) линија и утврђена стрељачким заклонима. Исто
је тако била спремљена и друга линија одбране, која је поле-
зила јужно од села Крњева: Рача Бара—Комаревац—Оскоруша
—Сврачковац—с. Глибовац. На њој су била подигнута затво-
рена утврђења на Рачој Бари, Мемедовој Ливади и Оскоруши.[1]

За ово утврђивање командант 19 пука тада је забеле-
жио у своме операциском дневнику: „Хтео се велики бри-
сани простор, али не и да стрељачки заклони буду маскирани",
а командант 12 пука у своме извештају од 18 часова вели:
„Од раније израђених утврђења мало ће се имати користи".

20 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** После повла-
чења Коњичке дивизије прошлог дана ојачана 1. бригада
заузела је одређени положај[2] Код Шумадиске дивизије вла-
дало је затишје. Њене заштитнице су заноћиле на десној
обали Коњске Реке, на линији: Осовље—Маслење—М. и В.
Витаче—село Бадљевица. Лево од Шумадиске дивизије за-
ноћио је 13 пук I позива из састава Одбране Београда.

2. **Рад у току дана.** — а. **Коњичка дивизија.** Непријатељ
је отпочео у 8.30 часова да наступа правцем Скобаљ—Оси-
паоница са једним ескадроном копљаника и једним батаљо-
ном, а позади су се виделе колоне чија се јачина није могла

[1] Да ли су и западно била утврђења и где, нема података.
[2] В. стр. 50.

оценити. Пребацивао се више ка р. Језави. У то време отпочела је непријатељска артилерија да туче и Осовље. Већ у 9 часова прошли су непријатељски предњи делови Осипаоницу и избили код осипаоничке железничке станице и цркве, али су овде задржани ватром „једног истакнутог ескадрона 1. коњичког пука".

Око 10.30 часова „избили су јачи непријатељски делови на линију Дрење (на Морави)—Осипаоница—Коњска река". У 12.05 стигао је из Скобаља у Осипаоницу један непријатељски коњички пук а левом обалом Језаве кретао се један здружени одред и стигао је у подне до села Лугавчине. Појава ове јаче снаге нагнала је команданта коњичке бригаде да нареди команданту 1. батаљона 12 пука у 14.22 часова да се са две чете јави команданту 1. коњичког пука у Сараорцима, а једна чета да остане и даље у бригадној резерви.

Иначе цело после подне владало је затишје и непријатељ се око 16 часова налазио са предњим деловима на линији: северна ивица села Лугавчине—Осипаоничко Брдо, где се и утврђивао. Али око 19.30 он је снагом „до једног пешадиског пука с нешто коњице, једном батеријом и митраљезима напао са јужне ивице села Лугавчине наш фронт село Сараорци—Пијавиче". Напад је „извршен главном снагом код Сараораца и то тако снажно", како вели командант бригаде, „да командант непосредне одбране, потпуковник Селимир Остојић, и ако је био ојачан са три чете пешадије и једном батеријом, није могао да издржи напад већ је наредио повлачење правцем друмом за Лозовик".[1]

3 коњички пук налазио се у то време код лозовичке цркве на Клењу у биваку када се у 20 часова напред чула пешадиска а затим и артилериска ватра. За пет минута пук је био прикупљен и командант је унапред избацио шест патрола а са 3 ескадроном и митраљеским одељењем затворио друм који води из Лозовика за Сараорце. Међутим, непријатељ се задржао на јужном излазу из Сараораца.

[1] Извештај команданта 1. коњичке бригаде ОБр. 1340. — Командант 3 коњичког пука износи у своме операциском дневнику да је непријатељ *„изненадио"* 1. коњички пук и 1. батаљон 12 пука, да их је протерао са северне ивице Сараораца и да је он дошао у везу са 1. коњичким пуком тек позади Лозовика. Међутим, командант бригаде у своме операциском дневнику вели да је морал „на достојној висини" и да је повлачење бригаде „извршено у потпуном реду код коњице и артилерије а код пешачког батаљона са великим растројством".

Ова два тврђења стоје у очигледној противуречности. Али ово наводи на размишљање о заједничкој употреби родова оружја и о начину повлачења, нарочито принудног. Јер у начину извршења повлачења разних родова оружја постоји битна разлика. Криза код пешадије при повлачењу, нарочито принудном, траје много дуже и зависи од физичке и духовне снаге људства, а код коњице много краће, управо док се људи не дохвате својих коња. Уосталом, трупа може бити тучена од јаче снаге у борби, али је слабост и команданта и трупе ако буде изненађена.

Поводом овога командант бригаде учинио је своме команданту дивизије предлог да се линија одбране повуче на село Милошевац. Као разлог навео је да су оба села, Сараорци и Лозовик, састављена, те би зато одбрана била немогућа, утолико пре што је он детаљним извиђањем утврдио да се непријатељ пробија својим левим крилом више ка Језави, с тежњом да изврши обухват са те стране. Командант дивизије усвојио је овај предлог и наредио да се бригада повуче на линију Вретено (на В. Морави)—с. Милошевац—с. Голобок. Према томе је командант бригаде наредио да у 22 часа отпочне повлачење под заклоном 3 коњичког пука, који ће потом посести нову одбранбену линију, а 1. коњички пук доћи код крњевске железничке станице.

У току ове борбе бригада је имала ове *губитке:* Из бригадног штаба рањен 1 редов и нестао један телефонист; код 1. коњичког пука погинула 2 редова а убијена 3 и рањен један товарни коњ; код 1. батаљона 12 пука рањено 5 редова. Коњица је *утрошила* 10 430 пушчаних (митраљеских) зрна и 104 шрапнела, а 1. батаљон 12 пука 10 950 пушчаних зрна.

б. **Шумадиска дивизија.**[1] Код заштитница било је пушкарања, а на главном, положају рађено је на организацији положаја, поправци и допуни утврђивања. Артилерија је заузела одређене положаје и I група, код 19 пука, добила је фронт дејства с. Лозовик—с. Сараорци—с. Осипаоница; II група, код 11 пука, Кленовац—с. Добродо—с. Селевац; III група, код 5 пука, Голаћ—с. Добродо—с. Влашки До—с. Селевац и IV група, код 12 пука, с. Добродо—с. Селевац—с. В. Крсна.

Рад заштитница. Још овога јутра заштитница 19 пука напустила је Осовље без икакве потребе и повукла се до села Добродола. Доцније се повукла и заштитница 11 пука са Маслења и пошла у састав свога пука, али је још у покрету враћена до наспрам Добродола. Само је непријатељ, у јачини једнога батаљона, отпочео око 8 часова да наступа наспрам отсека заштитница 5 и 12 пука правцем Колари—Тургајевац, ка друму Смедерево—Паланка. Његове патроле су прешле Коњску Реку а два топа из шуме код засеока Луњевца отворила су ватру. Услед ове артилериске ватре повукла се у 10.20 часова заштитница 5 пука са Хртова а одмах затим и заштитница 12 пука.[2]

Кад је командант 12 пука примио извештај свога команданта заштитнице у коме вели да се повукао због „повлачења заштитнице 5. пука", одмах је телефоном у 11.40 известио команданта дивизије. На ово је командант наредио

[1] Командант дивизије кренуо се у 8.50 са командантом инжињерије да обилази положаје. По повратку продужио је са штабом из села Азање у 14.25 и стигао у Паланку у 15.40 часова.

[2] Извештај самосталне официрске патроле Шумадиског коњичког пука, резервног поручника Михаила С. Чуљковића од 17.10 часова.

команданту 5 и 12 пука да се њихове заштитнице одмах врате на свој положај и да ухвате што тешњу везу са суседима[1].

Овакав рад заштитница задавао је озбиљне бриге. Зато се командант дивизије почев од 18 часова отпочео обавештавати од команданата пукова где им се налазе заштитнице. Овом приликом је наредио командантима пукова да све заштитнице буду на линији село Добродо—лева обала потока Обзовља — к. 220 јужно од Селевца, и да одржавају међусобну везу. Али како је у то време командант 12 пука примио извештај команданта своје заштитнице да је стигао на Малу Десимачу, да се креће ка Пландишту и да нема непријатеља, то је командант дивизије наредио усмено а потом, у 19 часова, издао и писмено наређење овог садржаја:

„Лично сам се уверио да се заштитнице појединих пукова нису задржале на додељеним им одсецима, на десној обали Коњске реке, према заповести мојој О.Бр. 4529 од 19 овог месеца већ су се повукле на предње положаје главне линије одбране.

„Наређујем: да се одмах а најдаље још у току ове ноћи, све заштитнице врате на одређене им положаје на десној обали Коњске реке, и на истима остану, а само у случају јачег непријатељског напада да се под борбом повуку са одсека на одсек на предње положаје главне линије одбране.

„Категорички наређујем најхитније и најтачније извршење овога наређења, за што ће ми бити одговорни лично команданти пукова.

„О пријему овога наређења одговорити одмах, а о извршењу известити ме".

Али ово наређење није извршено. Заштитнице 19 и 11 пука нису могле заузети ранији положај пошто је Осовље непријатељ већ био заузео и јако посео. Зато је заштитница 19 пука заноћила код Добродола а 11 пука западно, на друму Смедерево—Паланка, заштитница 5 пука на североисточној ивици Селевца, 12 пука „према јужној и југозападној страни села Селевца", а Шумадиског коњичког пука на Дебљаку.

Обезбеђење бокова. На основу извештаја команданта 19 пука да десно нема везе са Коњичком дивизијом ни његова заштитница ни главнина, командант дивизије обратио се телефоном у 13.45 молбом команданту Коњичке дивизије да се ухвати веза са 19 пуком и да се обавести. На ово је начелник штаба Коњичке дивизије одговорио да трупе Коњичке дивизије имају везе са заштитницом 19 пука на североисточном делу Осовља (Поточић), куда су се „кренуле две непријатељске чете од стране Осипаонице".[2]

[1] Ово наређење саопштио је начелник штаба команданту 12 пука у 13.25 часова. Како је била прекинута веза са 5 пуком, то је ово наређење пренео овом команданту командант 12 пука.

[2] Из овога се види да командант Коњичке дивизије није знао ни до 13 часова да се заштитница 19 пука још овога јутра повукла са Осовља.

Коњичка дивизија је уствари посела само од В. Мораве до железничке пруге Смедерево—Велика Плана, а лево је за везу са Шумадиском дивизијом упутила свега један ескадрон. Свакако да се тај простор од два километра могао само да осматра са овим ескадроном и зато је десно крило Шумадиске дивизије било стално изложено нападу из долине В. Мораве. Поводом овога командант дивизије упутио је у 19 часова команданту III армије претставку да „Трупе Коњичке дивизије нису још ухватиле везу са десним крилом трупа ове дивизије, услед чега је огољен десни бок и прети опасност да се непријатељ у долини Мораве докопа згодних бочних положаја за пласирање своје артилерије, у коме случају не гарантујем за одбрану положаја Азања—Голобок.

„Молим команданта за наређење команданту коњичке дивизије да његове трупе одмах ухвате везу са десним крилом мојих заштитница на Јаблановачком Брду (Осипаоничко Брдо), као и са главнином на Кленовцу".

Поводом горње претставке начелник штаба III армије саопштио је у 23 часа команданту да ће се наредити Коњичкој дивизији да прије ближе десном крилу Шумадиске дивизије.

За заштиту левог крила и везу са трупама Одбране Београда служио је Шумадиски коњички пук, који је био код села Бадљевице. Али када се повукла заштитница 12 пука, тада се и он повукао позади Велике Крсне а његова заштитница на Дебљак к. 253.

Рад отсека. — *19 пук.* Заповест команданта дивизије од прошлога дана примљена је тек у 2.10 а у 2.40 часа издата је ова заповест:

„Овај пук има да брани одсек од Кленовца до Влаова (Клис) искључно, са затвореним утврђењима Бр. 2, 3, 4 и 5. На предњем положају, на десној обали Коњске реке, остављене су јаке заштитнице. Наређујем:

„1. — Десни одсек, Кленовац к. 158 (к. 167) до пута (крчаника) из с. Голобока за Равнице (Слатину). Овај ће одсек посести 4 батаљон.

„2. — Леви одсек, крчаник па лево до Влаова (Клис) посешће 3 батаљон.

„3. — Командант 2. батаљона упутиће две чете за заштитницу којој се придаје један вод митраљеза и један вод пољске артилерије. Командир митраљеског оделења и командант 1. дивизиона Шумад. артилер. пука упутиће ове водове на Поточић (Осовље) где се сада налази у заштитници 1. батаљон 10. комбинованог пука III позива коме ће се јавити до доласка чета из 2. батаљона. Заштитница одржаваће десно везу са Коњичком дивизијом а лево са заштитницом 11. пешад. пука.

„4. — Код кафане села Голобока доћи ће остатак 2. батаљона са двема четама 6. пука I позива и остаће у резерви.

„5. — Главна линија одбране полази од Кленовца к. 158 (к. 167) на Подрумине (с. и. ивица Голобока) — Влаово (Клис). Испред ове линије, на предположајима, израђени су стрељачки заклони које изнаћи и бранити.

„6. — Заштитница при повлачењу спалиће сву нереквирирану храну људску и сточну.

„7. — Бојна комора (коњи) са превијалиштем и остатком допунске чете доћи ће код кафане с. Голобока.[1]

„8. — Трупна комора на Комаревцу, ако дивизија другојачије не нареди.

„9. — Комуникациски правац за овај одред јесте: Голобок—Паучине—Мемедова Ливада—Паланка.

„10. — Све што смета ватри или даје заклон непријатељу посећи, порушити и уништити".

Како до овога времена није стигла артилерија, то је у 3.30 послато наређење: команданту 1. дивизиона Шумадиског артилериског пука да упути један вод заштитници а 3 шумадиску пољску батерију 12 пуку, а са остатком да дође у село Голобок; команданту 4 хаубичког дивизиона да упути 9 хаубичку батерију команданту 11 пука а са 6 хаубичком батеријом да дође у Голобок, и команданту 10 комбинованог пука III позива, у 4.20, да је његов пук одређен у дивизиску резерву.[2]

Док је пук заузимао одређени распоред, стигли су команданти дивизиона и батерије су распоређене: 3 шумадиска пољска батерија постављена је на североисточној а 4 дринска на северној ивици Голобока у улози пешачких батерија. Један вод 5 шумадиске пољске батерије упућен је команданту заштитнице а други је остао у очекивању у Голоболоку; на Паучинама постављена је 9 дринска пољска батерија и један вод 6 хаубичке батерије у улози контра-батерије за десни подотсек, а други вод на западној ивици Голобока, јужно од пута за Клис (Влаово), у улози контра-батерије за леви подотсек.

Међутим, командант заштитнице вратио је упућени му вод артилерије и вод митраљеза, али о томе није обавестио команданта пука. За ово је командант сазнао од команданта пољског дивизиона и у 13 часова наредио је команданту полубатаљона 19 пука који је упућен да смени дотадању заштитницу:

[1] У 2.30 наређено да остатак допунске чете са бојном комором на товарним коњима и са колима пионирског алата и бодљикавом жицом дође код голобочке кафане, а део бојне коморе на волујским колима да се задржи јужно од села Голобока, на путу Голобок—Комаревац. Пошто су батаљони снабдевени са муницијом, то је у 16 часова враћена бојна комора на товарним коњима на Дреновац к. 255.

[2] Место 3 упућена је команданту 12 пука 2 шумадиска пољска батерија, док је 9 хаубичка батерија ушла у састав 5 а не 11 пука.

„Останите на положају на десној обали Коњске реке, и не дозволите патролама да је пређу. Ако на Осоју (Осовљу) нема заштитнице 11. пука I позива, тада заузмите и Осоје и унапред извиђајте патролама. Одмах примите под команду оба митраљеза и вод топова капетана Ристе Ристића и заштитите га. Известите ме одмах какво сте стање затекли код 1. батаљона 10. комб. пука, јер је бојазан, пошто капетан Ристић извештава да нема осигурања, да 1. батаљон 10. комб. пука и не чува десну обалу Коњске реке".

Одмах затим, у 13.10, послато је наређење и команданту заштитнице: „Извештен сам да ви не штитите вод артилерије и да не држите десну обалу Коњске реке. По цену вашег живота морате остати док се не смените и не смете дозволити да непријатељске патроле прелазе преко реке, јер сам извештен да његове патроле већ иду ка с. Добродолу. У исто време имате дати вод за осигурање вода артилерије. Одмах ме известитити шта је уствари".

Али је све то било доцкан, јер се заштитница била већ раније повукла. 2 батаљон 19 пука, који је заноћио код Осипаонице, стигао је овога јутра у пет часова на Кленовац, па је у 7 часова његов командант упутио две (3 и 4) чете под командом командира 4 чете, капетана I кл. Драгомира П. Сарића, да смени заштитницу.[1] Полубатаљон је стигао у 10 часова на Осовље и продужио на Поточић, т. ј. на североисточни крај Осовља. Али заштитницу тамо није нашао. Ту је дошао непримећено у додир са непријатељским коњичким патролама, иза којих је наступао један ескадрон. Немајући везе ни десно ни лево, повукао се у с. Добродол и ту је нашао ову заштитницу, али и без топова и митраљеза. Зато је замолио команданта заштитнице да их врати.

Како командант заштитнице није имао везе са суседима, то је командант овог полубатаљона предузео мере да је успостави. И тако је сазнао да је у то време отступала тек комора заштитнице 11 пука, а њени стрељачки стројеви још су били остали напред. Да би овој заштитници „осигурао десни бок од изненадног напада", кренуо је полубатаљон „напред и изашао испред с. Добродола и ухватио везу" са њом. Десно, са Коњичком дивизијом није могао да ухвати везу, јер је она била сувише далеко и тамо су се виделе само две наше коњичке патроле.[2]

---

[1] 1. и 2 чета овог батаљона стигле су код голобочке кафане у 8 часова.

[2] Извештај команданта полубатаљона од 12.40 (14) часова. Овај је полубатаљон заузео следећи распоред: 3 чета као прихватница № 2 постављена је на северној ивици Добродола, а на десној обали Водице налазила се једна чета III позива као прихватница № 1. У резерви је задржана 4 чета. Када је командир 3 чете примио вод митраљеза, задржао је само један а други је дао прихватници № 1, пошто ју је појачао са једним својим водом на тај начин што је војнике измешао.

Код заштитнице све до 17 часова владало је затишје. А у ово време настало је пушкарање између патрола на северној ивици Добродола, па је у 19 часова и нападнута прихватница № 2 не само са фронта но и са левог крила. Борба је трајала око два часа и непријатељ је одбијен.[1]

На главном положају радило се целога дана на чишћењу стрељачких заклона, изради натстрешница и саобраћајница. Када се командант пука вратио са обиласка положаја, наредио је да се по једна чета из 6 пука упути команданту 3 и 4 батаљона. Даље је наредио овим командантима да без обзира на заштитницу имају „унапред утврђене објавнице", да врате пионирски алат, узет из бојне коморе сутра до седам часова и да поставе бодљикаву жицу за запречавање јаруга „на оним местима која неће бити тучена артилериском ватром".

Ове вечери, око 20.15 часова, чуло се пушкарање у правцу Сараораца које је трајало до 20.40. Командант 4 батаљона обавестио је команданта пука да је једна патрола 3 ескадрона 3 коњичког пука обавестила његовог командира 4 чете на Кленовцу да је непријатељ заузео села Сараорце и Лозовик. О томе је одмах обавештен командант дивизије. На ово је командант дивизије у 23.50 наредио:

„Према усмено-телефонском извештају начелника штаба Коњичке дивизије, непријатељ је око 21 часа заузео Сараорце, а до сада вероватно и Лозовик. Стога нека командант обрати најозбиљнију пажњу на ово, те да не би са те стране био изненађен и нападнут.

Морално стање код 3 и 4 батаљона доста „поколебано".

11 пук. Овај пук посео је положај Клис—Стражевицу, дуг отприлике 3.5 км. Земљиште је било према десном крилу (Клису) и центру (безименој чуци) више покривено шумом, а према левом крилу (Стражевици) више откривено. Унутрашњост положаја била је пролазна и веома згодна за маневровање. Прихватни положај, „уједно и тактички кључ положаја", јесте Пределн к. 241. „Положај је био утврђен и то свака отпорна тачка са по једним редутом за по једну чету. Испред отпорних тачака израђени су стрељачки заклони са натстрешницама. Предњи положај, Брдњак, такође је био поседнут предстражама нашим".[2]

Пук је заузео овај распоред: у заштитници на Маслењу остао је 3 батаљон с водом митраљеза и с наређењем да се по извршеном задатку повуче у отсечну резерву на Пределе. Али како се он повукао још пре подне овога дана и понова враћен, то се задржао југозападно од села Добродола. На

[1] Командир прихватнице № 2, резервни капетан Борисав М. Борисављевић, забележио је тада у своме личном дневнику да су сутрадан нашли непријатељске лешеве, оружје и осталу спрему близу самих наших заклона; и да је чета утрошила 15350 пушчаних зрна и 6 бомби, а да је имала свега једног погинулог војника.

[2] Релација команданта 11 пука I позива ОБр. 1578 од 23 октобра 1915.

главном положају, 1. батаљон на десном крилу посео је Клис, центар 2 батаљон са водом митраљеза а лево крило, Стражевицу, 4 батаљон. На Клису између утврђења № 6 и 7, постављена је 4 а на Пределима 6 шумадиска пољска батерија, где је смештен и штаб пука. Превијалиште је постављено на друму на Сврачковцу.

Иначе у току целог дана владало је затишје и радило се на утврђивању.

5 пук. Пук је примио заповест за поседање у 0.30. Како је био заноћио позади претстражног положаја, то се кренуо у три часа и стигао на нови положај у 8.30, а у заштитници је остао 3 батаљон на Хртовима.

На главном положају заузет је овај распоред: десни подотсек, од друма Смедерево—Паланка „па до куће која се налази источно од затвореног утврђења бр. 9", посео је 1. батаљон; центар, од 1. батаљона па до „усамљене куће на самој десној обали Трстенице" посео је 4 батаљон а леви подотсек, од 4 батаљона па до потока Ри (североисточни крај Азање), посео је 2 батаљон. Батаљони су имали да избаце претстражу „на леву обалу р. Трстенице (р. Ри) на предњи положај где су израђени стрељачки заклони". У отсечној резерви задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива позади десног крила 4 батаљона где је требала доћи и заштитница.

Позади десног подотсека постављена је 5 дунавска пољска батерија, а позади центра 5 и 3 позициска батерија. Поред самог друма са западне стране, код каменог моста, постављена је 9 хаубичка батерија а јужно од Стражевице, поред друма, Пиротска градска батерија.

После 10 часова отпочела је заштитница да се повлачи. О томе командант пука није био обавештен и сазнао је тек када је у 11.40 командант 12 пука обавестио команданта дивизије. Како је командант дивизије наредио да се заштитнице одмах врате на своја места, то је и командант овог пука наредио да заштитница „иде, по могућству, на положај десне обале реке Коњске".

Изгледа да горње наређење команданта пука није примио командант заштитнице све до 16 часова, јер је у то време, не помињући горње наређење, известио да се са заштитницом налази на десној обали потока Улића (Нерешца); да је непријатељ дошао до села Селевца, али да његове патроле још нису избиле на јужну ивицу села; да је непријатељска артилерија постављена у правцу Хртова; да је лево имао везу са 2 батаљоном 12 пука а десно да није могао ухватити везу; да је сад сазнао да се батаљон 11 пука који је био у заштитници повукао у састав пука и моли за наређење шта ће даље предузети.

Када је командант заштитнице примио наређење коман-

данта дивизије да се врати на ранији положај, он се и кренуо напред. Али се убрзо и повукао. О томе командант заштитнице у своме извештају од 20.30 часова вели: „Од једне подофицирске патроле из заштитнице 12. пука добио сам извештај да се заштитница 12. пука повлачи, те да се и ја повучем да не бих изгубио везу. Ја сам се повукао на положај Брдње њиве (Гајићи), зато што је непријатељ почео да рокира своје трупе у лево и обилази ми десни бок где нисам имао никакве везе. На томе сам положају остао док нисам био принуђен, под притиском непријатеља, на повлачење. Повлачење сам извршио на десну обалу потока Нерешица где се сада налазим и где сам лево ухватио везу са заштитницом 12. пука код пута који води из с. Селевца за с. Азању".

Када је командант пука после 18 часова понова примио наређење да се све заштитнице врате на одређене положаје на десној обали Коњске Реке, тада је и он наредио у 18.50 да заштитница одмах заузме североисточну ивицу Селевца и да, по могућству, избије на десну обалу Коњске Реке. Овом приликом командант пука обавестио је свога команданта заштитнице да је наређено и команданту 11 пука да и његова заштитница заузме положај у висини његовој.

По пријему горњег наређења командант је кренуо заштитницу још у току ноћи и понова посео североисточну ивицу Селевца (Гајиће), коју је без узрока напустио. Али она није могла избити на десну обалу Коњске Реке, јер ју је непријатељ већ заузео.

На главном положају радило се на утврђивању.

12 пук. У заштитници је остао 2 батаљон са главнином на М. Десимачи а са задњом трупом, у којој су била и два митраљеза, на В. Десимачи. Он је имао по извршењу задатка да се повуче у отсечну резерву код к. 211, Виноградска Бара. Главнина пука заузела је испред Азање овај распоред: десни подотсек, од потока Ри (на Трстенице) па преко к. 175 закључно са крчаником Селевац—Азања, посео је 4 батаљон са утврђењима бр. 11 и 12, а леви подотсек, од 4 батаљона па до потока Коњевца, 3 батаљон са утврђењима бр. 13 и 14. У близини утврђења бр. 11 задржана су привремено остала два митраљеза. 5 и 6 дринска пољска батерија постављене су источно од друма с. Селевац—с. Азања, у изворном делу потока Ри (п. Трстеница), а 2 шумадиска пољска батерија са Круповом хаубичком батеријом на Виноградској Бари, западно од друма с. Селевац—с. Азања. Овога јутра упућен је један топ 2 шумадиске пољске батерије у састав заштитнице.

Положај овог пука износио је отприлике пет километара, плато је и покривен, те је било мало брисаног простора. Како је положај доминиран са Тробаре, то је командант био принуђен да на њега избаци две чете. Иначе

командант вели да му је снага сувише мала за какву упорнију одбрану, али „маневарским поседањем трудићу се да се ипак одбрана учини што упорнијом".[1]

Заштитница је остала на заузетом положају све док се није после 10 часова повукла заштитница 5 пука. Али када је командант заштитнице после подне примио наређење свога команданта да се врати на раније одређени положај, тада се заштитница и вратила и, у 16 часова, послала извештај да овога часа избија на М. Десимачу и да ће продужити на Пландиште. Пошто се није кренула и заштитница 5 пука, то је командант заштитнице известио у 16 часова да се заштитница 5 пука налази на десној обали потока Нерешца и молио за наређење „да и она што пре избије на Витаче". Како заштитница 5 пука у то време није још била примила наређење за покрет напред, то се и ова заштитница повукла позади Селевца и задржала „према југозападној страни с. Селевца".[2]

Шумадиски коњички пук. На фронту је владало затишје; на десном крилу 2 ескадрон сменио је 3 ескадрон. Непријатељ је почео одмах после подне да „прелази предњим деловима Коњску реку". И када је командир 2 ескадрона у 15 часова са В. Десимаче известио да је нападнут непријатељском пешадијом, да је потиснут и да се повлачи на Перине Њиве, тада се и командант пука са главнином повукао преко Периних Њива и Дебљака на Велику Крсну, где се задржао и ноћио. У заштитници је остао 2 ескадрон са прихватницом на Дебљаку к. 253, где је ухватио везу са суседима.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Рад пре подне.** а) *25 резервна дивизија.* У шест часова кренули су се 83 и 118 резервни пешадиски пукови ка југу и одмах, после осам часова, стигли су без јачег отпора до села Суводола и источно где су се, у смислу добивеног наређења, и утврдили.

Изгледало је као да има још слабијих непријатељских делова јужно од Коњске Реке, јер је српска артилерија дејствовала, и зато се прикупила артилерија обеју дивизија да потпомогне напад, али чим су Срби напустили десну обалу Коњске Реке, одмах је и поседнута. Код села Друговца, на Витачи и на Маслењу, патроле су наишле на непријатеља а са висова могло се видети како мештани из села Селевца одлазе ка југу.

Одред Пфајла померио се мало ка југу а Вејерганг у-

[1] Извештај од 18 часова.

[2] И командир 2 ескадрона шумадиског коњичког пука у своме извештају од 15.25 вели: „Заштитнички делови 12. пешад. пука утврђују се на Малој Десимачи", а у извештају од 16 часова: „Заштитни делови 12. пешад. пука повлаче се са Мале Десимаче и прекинули утврђивање".

шао у село Водањ; северно од села Петријева обезбеђивао је 4 резервни драгонски пук.

б) *6 дивизија.* У току ноћи примљен је извештај да ће 11 баварска дивизија напасти у седам часова у правцу састава Језаве и Бадрике и да ће се потом кренути преко села Скобаља ка Осипаоници. Поводом овога извештаја наређено је команданту 12 пешадиске бригаде да са 64 и 24 пуком крене напред, на висове јужно од села Михајловца; 20 пуку и одреду Јагова, да оставе северно од села Скобаља само слабије снаге, колико да обману непријатеља а са главном снагом да буду у 8 часова где железничка пруга и друм прелазе Коњску Реку и западно, како би са 11 баварском дивизијом извршили напад на село Скобаљ.

Односно артилерије наређено је: команданту 6 пољске артилериске бригаде и тешкој артилерији да потпомажу напад на села Скобаљ и Осипаоницу, а у исто време да постепено привлаче поједине делове у циљу потпомагања доцнијег напада преко Коњске Реке. Тешка артилерија имала је да води рачуна и о томе да би могла са положаја на који буде постављена за потпомагање напада преко Коњске Реке да потпомаже и наступање противу Осовља.

Када су овога јутра 20 пук и одред Јагова били спремни на левом крилу 6 дивизије за обухватни напад на село Скобаљ, известиле су патроле да је непријатељ напустио ово село. Трупе су ушле у Скобаљ и састале се са деловима 11 баварске дивизије, а са запада стигли су 24 и 64 пук до Коњске Реке. Непријатељ се повукао и са десне обале Коњске Реке, а јака одељења 24 пука посели су североисточни део Осовља (Поточић).

По доласку 11 баварске дивизије престала је потреба за обезбеђење левог крила и командант корпуса наредио је да се расформира одред Јагова: 3 хусарски пук и 8 чета пука Квицова стављени су на расположење команданту 25 резервне дивизије за обезбеђење десног бока, а митраљеска чета 20 пука враћена је у састав свога пука. Пола 1. батерије 39 пољског артилериског пука придато је 20 пуку.

Кад је командант 6 дивизије примио извештај о доласку 11 баварске дивизије, наредио је у 10.25 часова да се прикупи 20 пук позади десног крила дивизије и да дође на пут Михајловац—к. 82—Осипаоница. Главнина 12 бригаде требала је да остане северно од Коњске Реке и да упути јаке патроле на Осовље, како би се утврдило где се налази непријатељ; 3 батаљон 20 пука имао је да дође у дивизиску резерву северно од Церјака.

в) *баварска дивизија.* Овога дана почиње дејствовати на овоме фронту и 11 баварска дивизија. Њен састав је био:

Командант генерал Ритер Фон Кнојсл.

Коњички пук „Савоја": 4 ескадрон 7, и 1. ескадрон 2 шеволежеског пука;[1]

21 баварска пешадиска бригада, командант генералмајор Ритер фон Шох:

3 баварски пешадиски пук са митраљеском четом (7 митраљеза) Пуку је придато 235 и 236 брдско митраљеско одељење и 203 лаки брдски вод рововских оруђа;

22 баварски пешадиски пук са митраљеском четом (7 митраљеза) Пуку је придато 237 брдско митраљеско одељење и 204 лаки брдски вод рововских оруђа;

13 баварски резервни пешадиски пук са митраљеском четом (7 митраљеза). Пуку је придато 238 брдско митраљеско одељење и 216 лаки брдски вод рововских оруђа;

21 баварски пољски артилериски пук:

1. дивизион: три пољске батерије,
2 дивизион: три пољске батерије,
3 дивизион: три лаке пољске хаубичке батерије,
1. батерија (топови) 6 аустриског брдског артилериског пука,
4 батерија (топови) 4 аустриског брдског артилериског пука,[2]
11 баварска тешка батерија (тешке хаубице) 4 оруђа;[3]
Рововске батерије: 1. баварски тешки вод и 101 средњи вод.

Додељено дивизији: 1. батаљон 12 резервног тешког артилериског пука: 1 батерија мерзера са 4 оруђа и 114 тешка батерија (топови 100 мм);

Инжињерија: 19 и 21 баварска пионирска чета. Додељена јој је и 2 чета 21 пионирског батаљона;

21 и 503 рефлекторски вод;
11 баварски двоструки телефонски вод;
4 лака брдска бежична станица;
95 и 96 сигнално одељење;
10 баварски мостовни трен. Додељен му је и 10 и 60 (незапрегнути) корпусни мостовни трен, 35 великих армираних понтона и 65 чамаца. Повремено додељивана су два тешка и четири лака моторна чамца.

Ова је дивизија стављена 19 октобра увече под команду команданта 3 армиског корпуса. И ове вечери она се налазила са обе стране В. Мораве. Један одред ове дивизије, под командом команданта 21 баварске пешадиске бригаде, одбацио је непријатеља с леве обале В. Мораве код Катаревца и стигао на Луг.[4] На десној обали В. Мораве командант 3 пука са својим пуком и 2 батаљоном 13 резервног пука заузео је село Пругово. Главнина артилерије била је још на десној обали В. Мораве. Помоћу пионира и са материјалом 3 армиског корпуса подигнут је мост код села Драговца.

На основу наређења команданта армије, командант 4 резервног корпуса наредио је 19 октобра команданту ове

[1] Шеволеже је Француски назив из 16 века за лаку коњицу, који је задржан у француској војсци све до 1815 године.

[2] Ова је батерија откомандована и враћена у састав дивизије 24 октобра.

[3] 11 октобра придодата је овој дивизији 6 батерија 6 резервног тешког артилериског пука из састава 3 армиског корпуса, а 24 октобра штаб 1. дивизиона и 1. батерија истог пука.

[4] Одред генералмајора фон Шоха: 22 баварски пук, 3 батаљон 13 резервног баварског пука и 1. дивизион 21 баварског пољског артилериског пука.

дивизије да 20 октобра прикупи своје трупе на левој обали В. Мораве и да заузме село Осипаоницу. Зато је командант дивизије упутио одред Шоха на линију Осипаоница—Лугавчина а 3 пук преко села Драговца. И командант дивизије у 23.50 часа издао је заповест која, у изводу, гласи:

„4. — Чело 13 баварског резервног пешадиског пука (без 2 батаљона) са 1. дивизионом 21 баварског пољског артилериског пука прелази у 7 часова преко моста на реци Језави, северно од села Скобаља, и наступа ка селу Осипаоници. 1. дивизион 21 артилериске бригаде биће у 6.30 часова код моста преко реке Бадрике, три и по километра југозападно од села Драговца. Једна чета кренуће дуж Језаве ка северном излазу из села Осипаонице.

„5. — 22 баварски пешадиски пук наступаће широким фронтом са свога досадањег положаја ка друму: мост на реци Морави к. 71 — село Осипаоница, протерујући непријатеља уколико га буде и извиђа ка југу. По доласку на друм груписаће се ка мосту, један километар југоисточно од потока Дапчина,[1] продужиће ка селу Осипаоници а одавде ка селу Лугавчини, са једним батаљоном источно а са два западно од реке Језаве".

3 дивизион 21 баварског пољског артилериског пука имао је да потпомаже наступање. Према наређењу команданта 11 баварске дивизије, две тешке пољске хаубичке батерије требале су у 8.15 часова да буду код моста северозападно од села Драговца и командант 21 бригаде намеравао је да ове батерије упути на мост југоисточно од састава Језаве и Бадрике.[2]

Наступање овог јутра вршено је без икаквог отпора од стране непријатеља. У 8 часова стигао је 13 резервни пук у село Скобаљ и кренуо се ка Осипаоници. Земљиште у долини Мораве причињавало је 22 пуку многе тешкоће. У 9.45 стигле су код Осипаонице две чете 2 батаљона овог пука и командант бригаде одмах их упутио ка селу Лугавчини, док се главнина пука, по доласку у Осипаоницу, кренула тек у 11.45 часова.

2. **Рад после подне.** — а) *Наређење команданта корпуса од 14 часова.* У главном командант корпуса био је обавештен о ситуацији на фронту. Командант 25 резервне дивизије у 12.45 известио је да су његови предњи делови посели Велику Десимачу, да се у селу Другговцу, на Витачи и Маслењу налази непријатељ, да мештани из села Селевца напуштају село и да командант дивизије намерава да врши рекогносцирање јачим одељењима. Командант 6 дивизије

[1] Поток Дапчин није обележен на новој секцији, док је на предратној означен као притока Језаве код села Скобаља.

[2] То су биле батерије: 11 баварска тешка батерија и 6 батерија 6 резервног тешког артилериског пука.

известио је да се предњи делови његове дивизије налазе на висовима села Добродола. Али ситуација код 11 баварске дивизије није била још потпуно јасна.

Командант армије обавестио је команданта корпуса да је командант групе армија (Макензен) наредио команданту III армије да још данас изврши напад својим левим крилом у циљу да се олакша ситуација на десном боку 3 армиског корпуса, те да се ослободе трупе тамо употребљене, како би се употребиле за друге сврхе.

На основу извештаја команданта корпуса, командант армије наредио је у 13 часова да цела 6 дивизија наступа ка селу Голобоку, а 25 резервна дивизија да се задржи на линији села Другоац—Селевац у степенастом поретку, јер бригада Хауштајна из аустроугарског 8 корпуса наступа ка селу Умчарима. Но како је падала веома јака киша, то је командант корпуса био приморан да ограничи наступање. Ово утолико пре што су авијатичари већ раније известили да се српски положај налази на линији село Азања—село Голобок.

Према овоме 6 дивизија требала је да заузме висове код села Добродола, 25 резервна дивизија да садејствује са овом и да поседне Маслење. На фронту имале су обе дивизије да извиђају до непријатељског положаја и да између реке Раље и Велике Десимаче оставе трупе ради обезбеђења. 11 баварска дивизија имала је да заузме село Сараорце и Лозовик и да извиђа до линије села: Голобок—Крњево—Трновче.

б) *Наступање 3 армиског корпуса.* Када су наређења за продужење наступања стигла, делом са задоцњењем, већ су трупе биле смештене по зградама или под шаторима, уколико нису биле употребљене за извиђање или осигурање, и услед тога требало је дуже времена да би отпочео покрет.

25 резервна дивизија стигла је до ноћи на одређени јој циљ. Једна чета 3 батаљона 83 резервног пука продрла је и у село Селевац, али је враћена назад, пошто је изгледало да би у овом раштрканом селу била и сувише изложена опасности, јер услед помрчине није могла ни да се оријентише нити да изврши претрес зграда.

6 дивизија намеравала је да наступа са отсека на отсек и у томе смислу је издато наређење. Са линије јужно од Добродола на коју је имала да стигне главнина требало је још у току дана извиђати непријатељски положај и у овом циљу придате су пешадиским пуковима пионирске патроле.

Али није све текло како се очекивало. Наступање се показало и сувише тешко. И тек што су трупе кренуле, пала је ноћ. Киша је раскаљала земљиште и пешак, газећи дубоко блато, само је могао са тешком муком да се креће напред. У прилог овога дошле су грешке на секцијама и земљиште

пуно врзина, те се нико није могао да оријентише. Долазило је и до несугласица и губила се веза између суседа, а на десном крилу дивизије често је отварана ватра. Предњи делови 6 дивије заноћили су северно од Добродола, а 20 пук стигао је тек око 23 часа у Јабланов До.[1]

Командант 11 баварске дивизије примио је наређење команданта корпуса тек у 15.10 да заузме Сараорце и Лозовик, кад су трупама већ била одређена места за преноћиште. Са обзиром на то што је доцкан примљено наређење, командант дивизије ограничио се само на заузимање села Сараораца, а Лозовик оставио да се заузме сутра рано препадом, ако се не би наишло на јако утврђени положај. Команданту 22 пука наређено је, као челном пуку у Лугавчини, да заузме село Сараорце. Пук је примио наређење у 16.10 и у 17.20 часова били су 1. и 2 батаљон на југозападном излазу из села, на железничкој станици, спреман за покрет. Овде је стигао и 1. дивизион 21 баварског пољског артилериског пука.

Кад су стигли 1. и 2 батаљон пред село Сараорце, била је већ мркла ноћ. Одједном осула се на предње делове јака пешадиска и митраљеска ватра; 1. дивизион отвори ватру са јужне ивице села Лугавчине на Сараорце. Одмах је српска артилерија одговорила ватром на нашу артилерију. Отприлике у 19.15 часова кренули су се 1. и 2 батаљон на јуриш, пројурили кроз село и посели јужну и југозападну ивицу села, а дивизион је пренео ватру на друм који води југу.

Иако је данашњи рад био сразмерно незнатан, ипак су трупе имале јаког напора. Киша која од јуче непрекидно пада раскаљала је земљиште и са тешком се муком кретао пешак. Ван друмова пољској артилерији био је потребан читав један час да пређе километар, и то само помоћу војника (за једно једино оруђе потребно је било до 50 војника). Али ни главни друмови у долини В. Мораве нису били са јаком подлогом, те је и овде 11 баварска дивизија наилазила на велике тешкоће.

И поред свега овога, успео је 39 пољски артилериски пук, доцкан увече, да постави своја оруђа позади 24 пука.[2]

3. **Ситуација увече.** — *Наређења команданта корпуса за 21 октобар.* И командант корпуса увиђао је све тешкоће које овакво земљиште ствара наступању, али се трупама није смео дати одмор, ако се желело да се искористи успех од 19 октобра, као и да се спречи непријатељу да се припреми за јак отпор на већ припремљеном положају Азања—Голобок.

На питање команданта 4 резервног корпуса командант

[1] Јабланов До на новој секцији није обележен а према предратној налази се између Осовља и Осипаоничког Брда.

[2] У току овога дана поново су успостављени формациски састави код пољске артилеријске бригаде.

3 армиског корпуса одговорио је, у 19.35, да је његов корпус стигао на линију Селевац—Добродол—Лугавчина и да ће сутра, са обухватом лево, извршити напад на утврђени положај Азања—Голобок. Тек доцније се појави код команданта корпуса сумња да ли је 6 дивизија стигла на одређени јој циљ. Командант корпуса сазнао је да је лево крило III армије (57 пешадиска дивизија) стигло у долину реке Раље западно од села Умчара и да је бригада Хауштајна посела Буковачу, к. 268, а 4 резервни корпус као да је стигао на десну обалу В. Мораве, на линију село Влашки До—село Врбница.

Поглед на рад овога дана

После јучерањег неуспеха и тешких губитака требало је времена да се дивизија прикупи, уреди, снабде и одмори. Потом је требало организовати одбрану, поправити и допунити утврђивање, успоставити потребне везе и т. д. Зато је командант дивизије и наредио да заштитнице остану на положају на десној обали Коњске Реке, и да се могу повући само под притиском јачег непријатеља.

Међутим, како је напред изнесено, заштитнице нису тако поступиле. Оне су напустиле десну обалу Коњске Реке и повукле се на позадње положаје без икакве потребе. Па не само то него нису одржавале ни међусобну везу, што је битни услов за одржање на положају, па готово ни са својим командантима пукова.

Тако се заштитница 19 пука са Осовља повукла пре него што је и видела непријатеља, а о томе свога команданта пука није ни известила. Кад је командант пука у 13.10 часова наредио команданту заштитнице да понова заузме напуштено Осовље, он је одговорио у 16.30 да га не може заузети „пошто је непријатељ раније заузео *напуштени* положај...". А то му је био и једини извештај до тога времена. Из истог извештаја види се још и то да није ни везу одржавао са суседима и да је тек тада „послао коњанике да траже везу са 11. пуком I позива".

Није боље радила ни заштитница 11 пука. Она се пред подне повукла и пошла у састав свога пука, па је с пута враћена и задржала се негде на друму Михајловац—Паланка, отприлике у висини Добродола. Можда се повукла и зато што се повукла заштитница 19 пука. Али ни она није известила о томе заштитницу 5 пука, што значи да са њоме није ни одржавала везу.

Исто се тако без стварне потребе повукла и заштитница 5 пука позади Селевца, само зато што је непријатељ „дошао до села Селевца". Њој је било наређено да се сме „повлачити на случај јачег непријатељског напада под борбом, поступно на прихватне положаје, одржавајући што тешњу међусобну везу са осталим заштитницама". Међутим,

она се повукла само пред појавом непријатеља, управо пред појавом његових патрола.

Када је после подне овој заштитници наређено да се врати, „по могућству“ на десну обалу Коњске Реке, она тада избија на Гајиће и продужава даље. Али се убрзо враћа позади Селевца, како вели командант заштитнице, „под притиском непријатеља“. Међутим, на поновно наређење да заштитница иде на десну обалу Коњске Реке, она не само да избија на Гајиће но тамо и остаје. Дакле, нема непријатеља. Заиста, заштитница нити је имала разлога нити потребе да се двапут повлачи позади Селевца, јер она није ни била нападнута. Непријатељ је тек ове вечери, како сам вели, заузео Маслење, а једна његова чета која је ушла у Селевац повучена је као јако истакнута.

На овакав рад заштитнице 5 пука можда је имало утицаја и прво наређење команданта њеног пука у коме стоји да она треба да „иде, *по могућству*, на положај десне обале реке Коњске“. Јер израз „по могућству“ доводи потчињеног у искушење да га не изврши. Међутим, командант пука тешко да је имао разлога за овакво наређење, када и није знао ситуацију код заштитнице. Јер после пријема извештаја од 16 часова командант пука пише команданту заштитнице и ово: „Строго замерам команданту што ми је у току 24 часа послао свега један извештај...“

И заштитница 12 пука повукла се само због повлачења заштитнице 5 пука. Али је она иначе одржавала везу са суседима.

Последице оваквог рада заштитница нису изостале. Непријатељ се целог дана слободно кретао по бојишту и преписао источно од друма Смедерево—Паланка а командант дивизије о томе ништа није знао. Он је за то сазнао тек сутрадан и зато није био у могућности да благовремено предузме одговарајуће мере.

Б. — Борба код Милошевца и Трновча

21 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** — а. **Код коњичке дивизије.** Прошле ноћи повукао се 3 коњички пук и посео одређени положај. Он је појачан са 1. батаљоном 12 пука и 2 коњичком батеријом, а у 6.20 наређено команданту 1. коњичког пука да му упути један ескадрон и два митраљеза.[1] Командант бригаде са резервом (1. коњички пук са 1. коњичком батеријом) задржао се у шуми северно од Крњевске железничке станице.

б. **Код Шумадиске дивизије.** Непријатељ је у 5.45 часова напао заштитницу 5 пука на североисточној ивици Селевца (Гајићи), али је борба убрзо престала. Код осталих заштитница било је само пушкарања.

2. **Рад у току дана.** — а. **Коњичка дивизија.** У 6 часова једна непријатељска чета са водом коњице отпочела је да наступа обема обалама Језаве и стигла је у 9 часова до северне ивице Милошевца, али дочекана нашом јаком ватром повукла се. У правцу насипа избиле су око 8 часова две до три чете на јужну ивицу Лозовика, где су се и задржале. За ово време на левом отсеку владало је затишје. Видело се како из Осипаонице ка Осипаоничком Брду креће једна непријатељска колона у јачини једног ескадрона и две до три чете, док су непријатељски шрапнели обасипали косу западно од Сараораца.

Како је командант Шумадиске дивизије још прошлог дана захтевао да му се обезбеди десни бок и да се ухвати веза како са његовом заштитницом тако и са главнином, то је, по наређењу, командант 1. коњичке бригаде наредио у 8.25 команданту 1. коњичног пука „да са два ескадрона крене одмах у циљу извиђања железничке пруге Крњево — Осипаоница и положаја Шумадиске дивизије", да са овом дивизијом одржава везу и штити јој бок и да у бригадној резерви остане 4 ескадрон са водом митраљеза. У 11 часова командант овог пука известио је да је ухватио тесну везу са Шумадиском дивизијом на Голању, „где се налази једна чета а на Тршем долу три чете 4 батаљона комбинованог пука III позива" и да се на Кленовцу налази 19 пук.

[1] Положај је био подељен на два отсека. Десни, командант мајор Јован Н. Швабић, од В. Мораве (Вретено) закључно са селом Милошевцом. Део овог отсека, од В. Мораве до села, био је само осматран патролама 4 ескадрона 3 пука, док је сам ескадрон посео северну ивицу села до сеоског пута. Пут је посео један вод пешадије са два митраљеза 1. коњичког пука, а лево један вод 3 ескадрона 3 коњичког пука са коњаницима из 3 коњичког пука који нису имали коње. Леви отсек, командант пешадиски мајор Чедомир С. Милосављевић, од Милошевца па западно од железничке пруге отприлике за један километар. Њега су поселе три чете и два ескадрона са два митраљеза 3 коњичког пука.

У резерви задржана је једна чета, два ескадрона (један из 1. коњичког пука) и један митраљез јужно од утврђења, отприлике на 600 м., док је 2 коњичка батерија постављена југоисточно од утврђења на 1200 м.

Међутим, ситуација се на фронту погоршала. Стога се командант 1. бригаде обратио око подне своме команданту дивизије овом молбом:

„По добивеним извештајима од официрских патрола закључујем да се између села Лугавчине и Сараораца концентрише непријатељ у јачини од једне пешадиске дивизије.

„Молим команданта за дејство да се мој фронт ојача са једним пуком пешадије и две батерије".

Отприлике у ово време командант бригаде обавестио је и команданта 3 коњичког пука да се, према извештајима официрске патроле 1. коњичког пука са Кленовца, уочавају јачи покрети непријатељских снага из Лугавчине ка Сараорцима. Вели да су у покрету на друму четири батерије, два ескадрона и 300 кола а поред кола и пешадија у јачини око четири чете, а у Сараорцима стоје неки возови, али се не може оценити да ли су артилериски или комора. Како је командант овог пука веровао да ће непријатељ главни напад упутити на његов леви отсек, то му је горње обавештење дало још више повода за ово, сматрајући да је вероватно „пред тим деловима на челу колоне био најмање један пешадиски пук". А када га је командант бригаде понова обавестио у 14.30 да је непријатељ према извештају патрола од 12.25 поставио једну батерију код лозовичке цркве, да је посео јужну ивицу села Лозовика и железничку пругу, и да његов стрељачки строј наступа к југу, држећи се источне ивице Кленовца, тада се у њему, како вели командант 3 коњичког пука, „још више појачало уверење да ће главни напад бити на леви отсек".[1]

На главној линији одбране непријатељ је стално узнемиравао десни отсек и зато га је у 13 часова, како вели командант 3 коњичког пука, и појачао са једним ескадроном.[2] Али се непријатељ, користећи непосечене кукурузе, привукао и прикупио у близини наших стрељачких заклона на северној ивици Милошевца, у правцу сеоског пута и насипа који воде из Лозовика у Милошевац. Он се у 14.40 часова кренуо на

[1] Опасно је имати нека уверења ако нису основана на провереним чињеницама. Како рад у одбрани зависи од воље нападача, то је он заиста могао да упути главни напад на леви отсек, али то не значи да га није могао управити и на десни. Међутим, командант 3 коњичког пука своје уверење оснивао је на извештајима свога левог отсека, где је и сам био, или са Кленовца, али је претходно требало проверити стање и на своме десном отсеку.

Напад на леви отсек са гледишта нападача морао се претпоставити много тежим. Ово зато што је наша артилерија са доминирајућих положаја код Голобока могла и да види и да успешно потпомаже одбрану овог отсека. Међутим, она није могла услед удаљености и покривености да види, шта се догађа на ивици Милошевца и даље ка В. Морави. Зато она није могла ни да потпомаже одбрану десног отсека и зато је он био слабији.

[2] Тадањи командант десног отсека вели да све до повлачења из Милошевца није добио никакав ескадрон.

јуриш. Чим је наша посада видела да су немачки војници престали да гађају и да су устали из заклона, одмах се повукла позади јужне ивице села, где се задржала и прикупила. Стога је командант 3 коњичког пука „одмах повио фронт десног одсека и упутио му као појачање једну чету пешадије и један ескадрон коњице".[1]

Како командант десног отсека, прикупљајући своје трупе позади Милошевца, није знао да ли је и шта непријатељ предузео источно од овог села, јер није примио никакав извештај од својих коњичких патрола, то је тамо упутио заступника командира 4 ескадрона. У покрету у правцу Пљоште он је убрзо видео један непријатељски батаљон како хита преко Пљоште да се што пре дохвати села Трновча. Обавештен о томе, командант отсека хитно је повукао трупе ка Трновчу. Али како је непријатељ скоро једновремено стигао са нашим трупама на предњу ивицу Трновча, то су се наше трупе повукле, око 17 часова, позади југозападне ивице села и образовале нов фронт код гробља где се већ налазио 1. ескадрон 3 коњичког пука. Доцније је стигао и 2 ескадрон истог пука.[2]

Док се ово одигравало на десном отсеку, дотле је на левом отсеку владало затишје. Како су ове трупе биле истакнуте, то их је командант 3 коњичког пука повукао ка Крњевској железничкој станици и образовао нов фронт одбране.

Обавештен о тешкој ситуацији код Коњичке дивизије, командант армије наредио је команданту ове дивизије да што упорније брани линију Трновче—Крњево и известио га је да ће бити појачан са једним батаљоном из Шумадиске дивизије. Стога је командант Коњичке дивизије наредио команданту 1. бригаде:

„Наређено је команданту Шумадиске дивизије I позива и упутиће вам одмах један батаљон преко Крњева који стављам под вашу команду и наређујем да се линија с. Трновче—с. Крњево брани до самопрегоревања, без обзира на жртве.

„Највећу активност у борби показати".

Чим је командант бригаде примио ово наређење, одмах је наредио усмено, око 18 часова, да се за одбрану заузме линија: В. Морава према Куту—с. Трновче—с. Крњево.

[1] *Операциски дневник 3 коњичког пука.* Међутим, командант десног отсека вели да није примио ни чету ни ескадрон. Чета је продужила десно крило левог отсека, а како је доцније командант отсека затекао на гробљу позади Трновча 1. ескадрон 3 коњичког пука, то је вероватно ово био тај ескадрон.

[2] Овај ескадрон упућен је друмом Крњево—В. Орашје. Како је била густа помрчина, то је прешао сеоски пут који се одваја за гробље и стигао код В. Орашја. Овде је затекао поседнуту ивицу овог села од стране 1. ескадрона 2 коњичког пука. Ескадрон је продужио даље поред В. Мораве, где је према Куту затекао развијен 2 ескадрон 2 коњичког пука, и преко гробља стигао у састав десног отсека.

И у том циљу положај је подељен на два отсека: десни, од В. Мораве право на гробље а одатле 400 м. западно од Трновча на пут Савановац—Трновче, па овим путем на 600 м. источно од Крњевске железничке станице. Њега је посео командант 3 коњичког пука са пет ескадрона, пет митраљеза и једним водом из 1. батаљона 12 пука.[1] Леви отсек пружао се западно преко Крњева све до Шумадиске дивизије и њега је посео командант 1. коњичког пука са три ескадрона и три чете 1. батаљона 12 пука. У бригадној резерви задржан је само 4 ескадрон 1. коњичког пука. Коњички дивизион постављен је на косу северозападно од В. Орашја (Пољче). Доцније је, око 20 часова, командант бригаде и лично обишао нови положај и утицао на официре да развију што јачу енергију и да положај не смеју напустити без наређења ни по цену живота.

Губитци. Код 1. коњичког пука лако рањен поручник Борђе С. Благојевић, погинуо 1, рањен 1 и нестао 1 војник. Код 3 коњичког пука погинуло 8 и рањено 19 војника; убијено 3 и рањено 7 коња. Код 1. батаљона 12 пука су непознати губитци. *Утрошак муниције.* Код 1. коњичког пука утрошено 12 175 а код 3 коњичког пука 32 500 метака; 1. коњичка батерија утрошила 207 шрапнела и 38 разорних зрна. Код 1. батаљона 12 пука нема података.

б. **Шумадиска дивизија.** Овога јутра, у 6.15 часова, командант 19 пука известио је команданта дивизије да нема везе са Коњичком дивизијом и да му је десни бок обухваћен, а начелник штаба Коњичке дивизије у 6.30 часова извештава да је непријатељ у Лозовику.[2] Зато се командант дивизије решио и наредио да се све позадње установе повуку и ешалонирају по дубини. Али како су повлачењем Коњичке дивизије наше

[1] Дефинитиван распоред трупа на овом отсеку био је: десни подотсек, командант мајор Милан Т. Вуковић, од В. Мораве (Кут) закључно са гробљем. Њега је посео на десном крилу 2 ескадрон 2 коњичког пука, а само гробље 1. ескадрон 3 коњичког пука. Леви подотсек, командант мајор Јован Н. Швабић. Њега је посео, почев са десног крила, 4 ескадрон 3 коњичког пука, један вод 12 пешадиског пука, 2 митраљеза 1. коњичког пука и сви коњаници без коња. У подотсечној резерви, у првој шумици северозападно од гробља, задржан је 2 ескадрон 3 коњичког пука, док је на левом крилу одржавао везу са 1. коњичким пуком један вод 3 ескадрона 3 коњичког пука. Доцније је привремено ушао у састав овог подотсека и 4 ескадрон 1. коњичког пука из бригадне резерве. У отсеченој резерви, на друму, задржан је 3 ескадрон 3 коњичког пука са митраљеским одељењем.

Потребно је напоменути да је командир 2 ескадрона 3 коњичког пука, мајор Лазар К. Савићевић, био старији од мајора Швабића, али је Савићевић умолио мајора Швабића да и даље остане командант подотсека, пошто је стигао ноћу и није познавао ситуацију.

[2] Писмени извештај команданта Коњичке дивизије од 7 (7.20) часова гласи: „Командант 1. бригаде јавља, да су трупе Коњичке дивизије јутрос у 4 часа напустиле село Лозовик под притиском непријатеља. Молим да Шумадиска дивизија гађа с. Лозовик". О овоме је у 7.30 обавештен командант 19 пука и наређено му да обрати што већу пажњу на своје десно крило и бок.

заштитнице остале истакнуте, то је одмах после 8 часова наредио телефоном командантима пукова да своје заштитнице повуку на главну линију одбране а трупне коморе да упуте у Паланку код Киселе Воде.

Писмена заповест од 8.45 часова гласи: „Непријатељ у току прошле ноћи заузео је Сараорце и Лозовик а Коњичка дивизија повукла се на линију: Вретено—Милошевац—железничка станица Милошевац.

„Према овој ситуацији, да заштитнице не би биле одсечене од главног положаја и обухваћене са десног бока, наређујем:

„1.) Све заштитнице полако повући на главну линију одбране под заштитом довољно јаких стражарећих одељења, која да одржавају стално додир са непријатељем;

„2.) Главну линију одбране одмах заузети и на њој примити што упорнију борбу, одржавајући што тешњу везу десно са Коњичком дивизијом;

„3.) Командант 5. пука I позива да одмах упути 1 батаљон 5. пука I позива за резерву десног одсека, команданту 19. пука I позива код Голобочке цркве;

„4.) Шумадиски дивизиски коњички пук I позива да се задржи код В. Крсне и на случај јачег непријатељског надирања да дође на Бељавину за заштиту левог бока утврђеног положаја код „Виноградска Бара", одржавајући стално везу између 12. пука и делова трупа Грочанског одсека;

„5.) Пионирски полубатаљон да дође на линију Оскоруша—Мемедове Ливаде да доврши утврђивање.

„6.) Све трупне коморе поставити јужно од Паланке код Киселе воде, с тим да комуникациски правци за 11., 19. и 10. пук и њихову артилерију буду путеви источно од смедеревског друма, закључно са смедеревским друмом па кроз источни крај Паланке за Везирово Поље,[1] а за 5., 12. и коњички пук путеви који преко Азање воде кроз западну страну Паланке за с. Водицу.

„Позадње установе распоређене су:

а) Дивизиско завојиште са санитетском колоном у Паланци—кафана Србија код железничке станице.[2]

б) 1. и 4. шумадиска пољска болница у Рачи, а 4. дринска пољска болница у Марковцу.

в) Дивизиско завојиште образоваће шумадиска болничарска чета и 1. српско-енглеска пољска болница.

г) I степен колонске коморе (по два одељења Шумадиске и Дринске муниципске колоне) на Везировом Пољу.

---

[1] Везирово Поље према предратној секцији налази се поред друма Паланка—В. Плана, одмах до Узун Ћуприје.

[2] Санитетској колони наређено је да по доласку у Паланку врши евакуацију рањеника делом железницом а делом у Рачу, у 1 и 4 шумадиску пољску болницу.

д) II степен колонске коморе у Рачи, где је пољска марвена болница.

ђ) Дивизиско ручно слагалиште и месарска чета код Грујине механе (на половини пута Паланка—Рача).

„Са дивизиским штабом налазиће се и даље у Паланци. О пријему одговорити".

О овој одлуци командант је у 9.15 ч. обавестио команданта III армије и Коњичке дивизије, па је том приликом додао да ће Шумадиски коњички пук остати у В. Крсни ради заштите левог бока и за везу са трупама Одбране Београда (са 13 пуком I позива), да је своје десно крило појачао са једним батаљоном из резерве и да је II степен колонске коморе ешалонирао до Раче.

Иначе све до подне владало је затишје. Али се уочавало прикупљање јаких непријатељских снага источно од друма Смедерево—Михајловац—Паланка, нарочито у долини В. Мораве. Како је земљиште источно од овог друма било испресецано и покривено, то се није могло видети где се непријатељ групише. Тек у 11.50 избили су делови његове пешадије према десном крилу 11 пука, када је и његова једна хаубичка батерија отпочела да туче лево крило овог пука.

Убрзо затим, у 12.20, видело се груписање непријатеља у јачини два батаљона на Голаћу, а потом на линији Голаћ —Крушик и источно. Зато су батерије са отсека 19 и 11 пука отвориле ватру. Ту се непријатељ задржао скоро до 15 часова. После овога времена је почео да се спушта и губи у земљишним неравнинама, док су његове патроле убрзо стигле на 1000—800 м. од положаја 19 и 11 пука. Тако се источно од друма Смедерево—Михајловац—Паланка заноћило у непосредном додиру са непријатељем.

Обезбеђење десног бока. Услед пада села Сараораца ситуација се код Шумадиске дивизије погоршала. А постала још тежа када је командант дивизије овога јутра, у 1.50 час., примио извештај команданта Коњичке дивизије да се са дивизијом повлачи на линију Вретено (В. Морава)—Милошевац, јер са повлачењем Коњичке дивизије настало је питање не само о обезбеђењу десног крила но и десног бока дивизије. Зато је командант дивизије прво наредио команданту 10 комбинованог пука III позива у резерви да осигура десни бок дивизије од стране Лозовика и Милошевца на линији Паучине—Голаћ.[1] А потом је у 8.15, наредио команданту 5 пука да упути један свој батаљон команданту 19 пука код голобочке цркве.

[1] У 4 часа кренуо се овај пук са 3 и 4 батаљоном на одређени положај а 2 батаљон остао је и даље у дивизиској резерви на Оскоруши. По доласку пука, 3 батаљон је посео северозападни део Паучина (Трше До) а једна чета 4 батаљона Голаћ. Остале су три чете задржане у пуковској резерви на путу источно од Паучина. На Тршем Долу налазила се једна (9) дринска пољска батерија са две хаубице.

Да би командант сазнао да ли је и какве мере предузео командант Коњичке дивизије за обезбеђење десног бока Шумадиске дивизије, обратио му се телефоном у 10.06 часова На ово му је начелник штаба одговорио да су у овоме циљу упућена два ескадрона 1. коњичког пука између железничке пруге и 19 пука. Али, како је командант дивизије сматрао да је ово недовољно, то је о овоме обавестио у 10.15 часова начелника штаба III армије а у исто време наредио команданту 2 батаљона 10 комбинованог пука III позива на Оскоруши да одмах поседне „утврђене положаје на Дреновцу (изворни део Лукар потока) ради заштите праваца" од Голаћа и Паучина.

А сем тога да би командант обезбедио централни прихватни положај на Оскоруши и правце који воде из долине В. Мораве, куда се групишу јаке непријатељске снаге, то је у 13.07 наредио телефоном команданту артилерије да повуче 9 хаубичку батерију и постави на Оскоруши, као и вод 6 хаубичке батерије са Паучина.

Бојазан команданта дивизије за свој десни бок заиста је била оправдана. Јер командант Коњичке дивизије телефоном у 15 часова извештава да се према 19 пуку налази цела једна непријатељска дивизија и да тежи да га обухвати.[1] На ово је командант Шумадиске дивизије замолио да се Коњичка дивизија крене напред и задржи непријатеља, како би се Шумадиска дивизија могла одржати на положају до мрака.

Тешка ситуација код Коњичке и Шумадиске дивизије задавала је бригу и Врховној команди. Из Врховне команде обавештен је командант Шумадиске дивизије у 7.10 часова да ове вечери стиже у В. Плану један батаљон 5 прекобројног пука и да ће се упутити Коњичкој дивизији, а да сутра стиже из Зајечара 8 пешадиски пук I позива. О овоме је телефоном командант одмах обавестио команданта Коњичке дивизије.

Али требало је брзо потпомоћи Коњичку дивизију. Стога је командант армије наредио команданту Шумадиске дивизије да хитно упути један свој батаљон команданту Коњичке дивизије на железничку станицу Крњево. И командант је наредио, у 17.30, команданту 2 батаљона 10 комбинованог пука на Дреновцу да се крене са батаљоном форсираним маршем преко Крњева за Железничку станицу Крњево, и да се стави на расположење команданту Коњичке дивизије, како би до доласка појачања потпомогао Коњичку дивизију да пошто

[1] Командант Коњичке дивизије, ОБр. 2962 од 14.40 (18.15), доставио је овај извештај команданта 1. коњичке бригаде: „По добивеним извештајима закључујем да се између села Лугавчине и Сараорача концетрише непријатељ у јачини једне дивизије". И командант 19 пука известио је телефоном у 16 часова да је јачина непријатеља у долини В. Мораве до једне дивизије и да се види „грдна комора друмом ка Лозовику".

пото одржи фронт Трновче—Железничка станица Крњево.[1]

3. **Ситуација увече.** У току овога дана на десној обали В. Мораве Браничевски одред, Моравска дивизија II и Дунавска дивизија I позива нападале су непријатеља између Пека и Млаве на линији села: Рановац—Старчево—Рашинац и заробили неколико војника, четири митраљеза, 2 пољске кујне и 32 коња. Дринска дивизија упорно је бранила свој положај између Млаве и В. Мораве, источно од Александровца, на к. 245 (Шестра). Наређено је да се сутрадан продужи напад.

На левој обали В. Мораве Шумадиска дивизија је имала, према наређењу од 23.45 часа, најупорније да брани „утврђене положаје: Голобок—Азања", а Коњичка дивизија добила је задатак да спречава „сваки напад на крило и десни бок Шумадиске дивизије I позива својим офанзивним дејствима а по сваку цену браниће и линију: Трновче—станица Крњево—Парлог, на случај да буде нападнута. Одржавати тешњу везу са десним крилом Шумадиске дивизије I позива. 8. пешад. пук I позива превози се ноћас железницом из Зајечара у В. Плану, као потпора тој дивизији и помоћ Шумадиској дивизији I позива".[2]

Код Одбране Београда било је код заштитница мањих чарки, иначе су трупе вршиле утврђивање.

Рад отсека. — *19 пук.* Заштитница је у току ноћи остала на своме месту. Како није имала ближу везу са заштитницом 11 пука, то је командант ове заштитнице замолио команданта пука да или заштитница 11 пука крене напред или да се он повуче на исту висину. Везу са Коњичком дивизијом није имала.

Када је прошле ноћи командант пука обавештен од команданта дивизије да се Коњичка дивизија повлачи на линију В. Морава (Вретено)—Милошевац и да је 10 комбиновани пук упућен на Паучине, он је о томе обавестио команданта 4 батаљона на Кленовцу, а команданту полубатаљона 19 пука у заштитници наредио је:

„Према саопштењу начелника штаба Коњичке дивизије, непријатељ је јуче по подне, око 21 часа, заузео село Сараорце а вероватно до сада и село Лозовик. Саопштите команданту 1. батаљона 10. комб. пука III позива да главна линија одбране заштитнице буде на линији: Добродо—Сараорачки виногради, па десно и уназад ка Кленовцу а предњи заштитнички делови остаће на досадањем месту; у озбиљну борбу не упуштати се".

У 8.15 командант дивизије наредио је преко телефона

[1] Командант овога батаљона известио је у 19.05 (20.04) да није могао прочитати седам осам речи у наређењу и док му је објашњено, стигао је код Железничке станице тек у 22 часа.

[2] *Велики рат Србије*, књига 10, стр. 192—193.

да се све заштитнице повуку. Зато је наређено да се заштитница постепено повуче у свој састав а да остави само једну чету 19 пука.[1] Ова је чета приликом повлачења оставила извиђачке водове на Голаћу и северно од Говедњака а са главнином задржала се на к. 167, Говедњак.

Повлачење заштитнице није извршено поступно и у реду. Јер командир 4 чете 2 батаљона, који је остао на Говедњаку, извештава у 12 (13.25) часова: „Извиђачки су водови на одређеним местима, али се III позив повукао у нереду, те је то непријатељ осетио, осуо јачу ватру и енергично наступа; њихова је артилерија јаче дејствовала. Објавница 11. пука налази се у висини моје резерве, те ће и моји водови услед јаког потиска бити приморани да се постепено повлаче; за сада се још налазе на својим правцима. Непријатељ је на моме реону развио до два батаљона".

Докле се ово одигравало на фронту, дотле је ситуација на десном боку постајала све озбиљнија. Овога јутра командант 4 батаљона на Кленовцу обишао је своје стрељачке заклоне и уверио се да је са Коњичком дивизијом прекинута свака веза. Овом приликом, око 6.30, чуо је код ње и пушкарање. Зато је командант пука, у своме извештају од 9.30 часова, написао да се Коњичка дивизија налази позади његовог десног бока на четири километра, те је на тај начин његов десни бок изложен фронталној, косој и бочној ватри, а вероватно да ће до подне добити ватру и из позадине.

И заиста је опасност грозила са десног бока. Јер после повлачења Коњичке дивизије од Сараораца опажало се прикупљање и надирање непријатељско долином В. Мораве, мимоилазећи десно крило. То су потврђивали сви дотадањи извештаји. Тако, командант 4 батаљона са Кленовца известио је, у 9.45, да је видео у долини В. Мораве једну колону артилерије у јачини једног дивизиона која наступа друмом ка Лозовику; патроле извиђачког ескадрона (из 1. коњичког пука) који се налазио у подножју Кленовца известиле су да непријатељ наступа железничком пругом и да се његове патроле налазе код с. Милошевца, где се и чуло пушкарање. А командант 1. коњичког пука доставио је извештај своје официрске патроле са к. 167 (Кленовац), од 10.05 часова, да једна непријатељска колона у јачини четири батерије, два ескадрона и око 100 кола, наступа од Лугавчине ка Сараорцима, а како је чело колоне већ било у Сараорцима, то се целокупна јачина није могла оценити. Убрзо за овим извештајем примљен је у 12.08 (и други извештај команданта 1. коњичког пука од 11.29) да једна непријатељска колона у јачини једног пука пешадије, једног дивизиона артилерије,

[1] Овом приликом наређено је да се топови и митраљези из заштитнице врате у свој састав. А кад је стигао батаљон III позива код резерве, код голобочке цркве, одмах је и он упућен у свој пук.

два ескадрона и коморе, маршује из Лугавчине ка Сараорцима. Ово је потврдио у 12 (14) часова и извештај команданта 10 комбинованог пука III позива. У 12.55 (14.10) иста патрола са Кленовца извештава да је од 10 часова друм из Лугавчине до Сараораца закрчен непријатељским возовима, да је његова артилерија постављена у шуми западно од сараорачких винограда и да туче Кленовац. Ово је потврдио и командир 4 чете са Кленовца, који вели да се непријатељска пешадија кретала од 7.30 до 10.50 часова правцем Лугавчина—Сараорци.

Све је ово задавало тешке бриге. Како командант пука до 11 часова није примио никакав извештај са Паучина од команданта 10. комбинованог пука III позива, то му се у 11 часова обратио овим: „Од команданта дивизије обавештен сам да сте јутрос зором требали бити позади мога десног бока, на линији Трше до, у циљу обезбеђења мога десног бока, од стране Мораве.

„На Тршем долу налази се 9. батерија Дринског артилериског пука са две хаубице. Потребно је, ако сте под мојом командом, да обезбедите простор између Коњичке дивизије која се налази на линији с. Милошевац—с. Голобок а и да можете потпомоћи, по потреби, и моје десно крило на Кленовцу.

„Ја ћу се са резервом налазити на Подруминама, источно од пута голобочка црква—Равнице (Говедњак).

„О свему ме обавестите, с тим да је на Малом Голаћу (Голаћ) потребно имати извесну снагу и посести стрељачке заклоне ради сваке евентуалности, пошто се на Коњичку дивизију не можемо ослонити".

Командант 10 комбинованог пука на ово је одговорио у 12 (14) часова и саопштио свој распоред.[1] У исто време је јавио да је још један пољски брзометни вод стигао на десну обалу потока Лукар, јужно од Паучина, и додао је да му командант дивизије није усмено саопштио да је под командом команданта овог пука.

Докле се према свима извештајима могло закључити да се у долини В. Мораве групише јака снага, отприлике једна дивизија, дотле је било тешко и приближно одредити груписање на фронту, пошто је земљиште било покривено. Командант 4 батаљона са Кленовца истина је, у 9.45, известио да непријатељски стрељачки стројеви наступају са Осипаоничког Брда у долину потока Водице, у шуму, и да се у томе слажу сви извештаји, али се тек после 13 часова ситуација и на фронту јасније оцртавала. Командир чете са к. 167 (Говедњак) у 13.20 (14.50) известио је:

„Извиђачки водови немајући никакве патролске везе са 11 пуком чије су објавнице на два километра позади ових

[1] Види примедбу [1] на стр. 119.

водова, и појавом једне непријатељске чете са левога бока, морали су се повући и доћи испред к. 132, хватајући везу са 11. пуком. Деснокрилни вод на Сараорачким виноградима такође се повукао нешто уназад. Непријатељ се развио од к. 195 (к. 201 Крушик) па целом косом Голаћа до Дугавачких винограда (Кусјак). Јачина је до два батаљона."

Тек око 15 часова почеле су да избијају из јаруга непријатељске патроле на даљини 600—800 м, а позади њих наступала су официрска извиђачка одељења (водови) са рововским оруђима. У то време, у 15.15 (16.15), командир чете са Говедњака понова извештава:

„Непријатељ се у маси развијао Голаћском косом ка Дугавачким виноградима (Кусјак) а мања оделења почела су силазити у јаругу ка к. 132 и лево ка 11. пуку. Гађа са доста јаком артилериском ватром. Десно је ухваћена веза са 3. батаљоном".

После тога наређено је команданту 2 батаљона да повуче ову чету у састав свога батаљона.

У 16 часова командант дивизије тражио је обавештење о ситуацији и командант пука известио га је да се јака непријатељска снага, отприлике једна дивизија, прикупља у долини В. Мораве. На то је доцније, у 17.35, командант дивизије обавестио команданта пука да је непријатељ заузео Милошевац, да се Коњичка дивизија повукла на село Трновче и да ће Коњичка дивизија бити појачана у току ноћи. Али како је овим повлачењем Коњичке дивизије ситуација на десном боку постала критична, то је командант пука молио за одобрење да пук повуче позади Голобока и да десно крило заломи. Наређено му је да поднесе писмен предлог. Стога је командант пука у 24 часа понова известио о ситуацији, писмено, додајући: „Са обзиром на то што је Коњичка дивизија одступила од Милошевца, мој је положај постао и сувише тежак, јер сад настаје питање не само о боку но и о позадини". И молио је да се тежак положај пука поправи, јер је „људство физички исцрпљено до крајњих граница и оправдано је настала бојазан". И тако се заноћило.

Рад отсечне артилерије. 3 шумадиска пољска батерија дејствовала је од 9.20 до 16.30 часова на непријатељску пешадију која се по групама пребацивала са Кусјака источно на косу где су сараорачки виногради. Вод 5 шумадиске пољске батерије у заштитници дејствовао је на непријатељску пешадију код Добродола, а други вод остао је у осматрању. 4 дринска пољска батерија отворила је ватру у 8.10 на непријатељску пешадију која се спуштала са Осипаоничког Брда а у подне је тукла једну брдску батерију на Голаћу. У 15 часова један вод ове батерије повучен је на Паучине. 9 дринска пољска батерија са Паучина отворила је ватру у 8 часова и дејствовала је углавном противу Лозовика, од цркве до

млина, где се прикупљала непријатељска пешадија, а 6 хаубичка батерија такође на пешадију на простору Лозовик—Сараорци, као и на непријатаљску пешадију и артилерију на Голаћу.

Губитци. Погинула су 3, рањено 7 војника. *Утрошено* је 20 750 пушчаних зрна, 556 шрапнела и 71 разорно зрно.[1]

11 пук. Заштитница се приликом повлачења прошлога дана задржала позади Добродола и како није имала везе лево, то је командант заштитнице „повио лево крило према друму Смедерево—Паланка". Непријатељ је заузео Маслење. Он је унапред избацио предње делове на један до два километра и са њиме је заштитница одржавала везу. Борбе није било, али се источно чула јака артилериска ватра. Заштитница се, по наређењу, повукла и стигла у састав свога пука у 12 часова, а на положају оставила само „патроле које одржавају сталан додир" са непријатељем.

На главном положају све до 10.40 владало је затишје. У то време према деснокрилном (1.) батаљону појавиле су се непријатељске патроле, а једна непријатељска хаубичка батерија са друма код Добродола отворила је ватру на 4 батаљон на Стражевици. Командант 2 батаљона са центра известио је да се непријатељ у маси групише према десном крилу. Међутим, ово је било погрешно, јер су то биле трупе из заштитнице 19 пука које су се повлачиле од Добродола преко Голаћа.[2] А непријатељ је избио на Голаћ, према извештају команданта деснокрилног (1.) батаљона, тек у 11.50 часова, пошто су се наше заштитне трупе одатле повукле. Зато је тек тада 4 шумадиска пољска батерија отворила ватру на Голаћ, куда су гађале са отсека 19 пука 5 шумадиска пољска и вод 6 хаубичке батерије. Убрзо се непријатељ појавио према целом десном крилу а у 13.05 и једна брдска батерија на коју је 4 шумадиска батерија пренела ватру.

Непријатељ се задржао на Голаћу. Тек у 15 часова видели су се његови стрељачки стројеви како се спуштају ка нашем десном крилу. У 15.50 командант пука известио је команданта дивизије: „Непријатељ са предњим деловима пешадије, развијен за борбу, подишао је моме десном крилу и центру до на 800 м. Моје претстраже отварају ватру. Непријатељска артилерија слабије дејствује. Наша артилерија

[1] 3 шумадиска пољска батерија утрошила је 198 шрапнела и 4 разорна зрна а 5 шумадиска 74 шрапнела и 12 разорних зрна; 4 дринска 84 шрапнела и 4 разорна зрна а 9 дринска 167 шрапнела; 6 хаубичка батерија 33 шрапнела и 51 разорно зрно.

[2] Командант пука и командант отсечне артилерије обишли су положај од 7 до 9 часова. Том приликом видели су да се на Голаћу налази заштитница 19 пука (батаљон III позива). Стога, срећом, није ни отварана артилериска ватра према извештају команданта 2 батаљона са центра, јер би се тукле наше трупе. Ово је жив пример колико треба обазривости и пажње у борби.

отежава кретање непријатељу". Доцније, у 17.35 (18.20), командант пука поново је известио да је непријатељ подишао „положају са својом пешадијом, положај изрекогносцирао и утврдио се до на даљину један километар. За сада му се снага не може оценити, али вероватно да ће сутра у зору предузети напад".

Тако се и на овом отсеку заноћило у непосредном додиру са непријатељем.

Рад отсечне артилерије. У распореду батерија на положају извршена је поправка и 4 шумадиска пољска батерија постављена је у међупростор између утврђења № 6 и 7, а 6 између утврђења № 7 и 8. Иначе овога дана дејствовала је само 4 шумадиска батерија. Командант отсечне артилерије вели да је дејство артилерије било веома отежано услед тога што је фронт отсека, дуг око три километра, био јако испреламан, земљиште веома покривено а на целом отсеку биле су свега две батерије. Тек у 17.15 примио је командант отсечне артилерије наређење по коме се стављају под његову команду 9 хаубичка батерија 150 мм. и градска батерија, с тим да се повуку на Оскорушу и да се прва постави око к. 233 а друга око к. 267 „за тучење праваца од Крњева на Голобок и од Добродола, Влашког Дола и Азање".[1]

Па не само да је артилерија била слаба, но је и руковање њоме и управа ватром била веома отежана. Зато је командант у своме извештају од 15.30 писао: „Телефонски апарати издали су тако, да је немогуће руковати ватром и батеријама. Ако се апарати још ноћас не доведу у исправност, врло ће тешко ићи са употребом артилерије".

Губитци. Погинуо 1, рањена 4 и нестала 2 војника. *Утрошено* је 15 400 метака за пушку, 170 шрапнела и 3 разорна зрна.

5 пук. Непријатељ је овога јутра у 5.45 напао заштитницу на североисточној ивици Селевца. Његова јачина износила је један батаљон са четири митраљеза, али је борба убрзо престала.[2] Све до 11 часова заштитница је остала на своме положају, када је непријатељ, појачан са још једним батаљоном, отпочео да је обухвата и да је туче бочном ватром. Зато је она била приморана да се повуче на ранији свој положај позади Селевца. Како је убрзо заштитница примила наређење да се повуче, то се она и повукла и у 15 часова стигла у састав свога пука.

На главном положају владало је затишје све до 14.45 часова, а тада је 5 дунавска пољска батерија отворила ватру

[1] Али је командант дивизије доцније наредио, у 19.45, да се „опсадна батерија одмах повуче преко Паланке за Караулу".

[2] Према извештају који је послао из Селевца вођ официрске патроле Шумадиског коњичког пука, резервни поручник Михаило С. Чуљковић, непријатељ је избио према овој заштитници у 5.12 часова и борба је трајала свега 45 минута.

на непријатељске пешадиске делове који су се кретали путем који води са Бачинца. После тога поново је настало затишје.

Губитци. Погинуло 3, рањено 9 и нестало 4 војника. *Утрошено* је 36 000 пушчаних метака, 4 бомбе и 13 шрапнела.

12 пук. Командант заштитнице известио је пре подне да се непријатељ рокира источно, позади Маслења. По пријему наређења, заштитница се повукла и стигла у састав пука у 12 часова.

На главном положају владало је затишје све до 16 часова, када је непријатељ избацио четири шрапнела у правцу В. Крсне, а испред стражарећих одељења на Тробаре избиле су само непријатељске патроле.

Шумадиски коњички пук. Самостална официрска патрола из Селевца известила је, у 11.10 часова, да „непријатељ и даље рокира своје трупе источно од с. Селевца ка главном друму Смедерево—Паланка на нашем десном крилу". Друга самостална официрска патрола са косе Велућа известила је у 9.45 часова, да се једна непријатељска колона у јачини једног пука пешадије и једне батерије са истуреним коњичким патролама креће путем од села Камендола ка селу Умчарима, а у 11.30 да је непријатељ после слабије борбе са 2 батаљоном 7 пешадиског пука II позива заузео Умчарски Парлог к. 247.

Овога јутра пук је посео као главни одбранбени положај Дебљак к. 244. Целога дана на њега су наилазиле непријатељске коњичке патроле и пушкарало се. Том је приликом једно одељење хусара разјурено и један заробљен, а северно од к. 244, код прве шумице, убијен је један подофицир.[1] Тек од 12.30 отпочеле су да наилазе на Дебљак и његове пешадиске патроле.

Пук је заноћио са главнином на Бељавини са избаченим 1. ескадроном на Дебљаку а 3 лево на коси.

Утрошено је: 4 000 метака.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **У току дана.** а) *25 резервна дивизија.* На основу наређења команданта корпуса командант ове дивизије упутио је 50 резервну пешадиску бригаду (83 и 118 резервни пук) преко села Добродола а 168 пук имао је као резерва да се прикупи код механе на Бачинцу. Обезбеђење десног бока поверено је мајору Јагову, коме је, поред његовога 3 хусарског пука, стављен на расположење и 4 резервни драгонски пук и једна пољска батерија.

83 пук намеравао је да у 6 часова крене са свога места северно од Селевца на одређено место код села Добродола.

[1] Командант овога пука известио је да се ка Дебљаку крећу три ескадрона 3 хусарског пука и три чете пешадије. А према извештајима патрола Шумадиског коњичког пука, у Селевцу је била побочница а главне снаге рокирају ка друму Смедерево—Паланка.

И командант пука кренуо се напред са штабом ради извиђања пута, али је изненадно дочекан ватром. Одмах затим отворена је ватра и из села Селевца, те се пук није могао да крене пре него што протера непријатеља. Једино 1. батаљон овога пука продужио је кретање за одређено место. Код Селевца развила се борба и тек у 11 часова пук је заузео село а у 14 кренуо се на одређени отсек. Три чете 3 батаљона, са командантом батаљона, остале су у Селевцу и ушле у састав одреда фон Јагова, који се овде прикупио.[1] Предњи делови 118 резервног пука стигли су око 8 часова до Добродола. Кад је чело 2 батаљона ушло у село, обасуто је ватром са непријатељских положаја јужно од села. Батаљон је одмах ступио у борбу и њега је требало са Осовља да потпомаже 3 батаљон а лево да ухвати везу са 6 дивизијом. Али 3 батаљон задоцнио је, што се одмах осетило, а 6 дивизија стигла је у висину овог батаљона тек у 10.30 часова.

У ово време непријатељ (Срби) је отпочео да напушта своје положаје и 2 батаљон кренуо се напред и заузео их. У своме повлачењу непријатељ се задржао и посео нов положај на гребену Голаћа, али је убрзо одавде протеран уз успешну помоћ артилерије 6 дивизије. У 11.30 утврдио се на гребену Голаћа 2 батаљон 118 резервног пука и 64 пук из 6 дивизије. Пола часа доцније, у 12 часова, стигао је 3 батаљон 118 резервног пука, а 1. батаљон истог пука задржан је у резерви позади пука.

Цело после подне непријатељ је обасипао предње делове 118 резервног пука пешадиском и артилериском ватром са Клиса и од стране села Голобока, као и из шумице северно од ових. Пре него што је заузет Голаћ, примио је командант 50 бригаде наређење команданта дивизије да употребом јаче снаге заузме непријатељски предњи положај. У овоме наређењу назначена је к. 201 (Крушик), јужно од села Добродола, као нарочито важна за постављање артилерије.

Отприлике у 15 часова примљен је у штабу 50 резервне пешадиске бригаде извештај команданта 1. батаљона 83 резервног пука да је ухватио десно везу са 118 резервним пуком и да је у вези са њим наступао, али да није наишао на непријатеља, да је посео непријатељске заклоне јужно од к. 221 (Брдњак) и да упућене патроле на к. 227 (Стражевица) нису виделе на два до три километра испред себе непријатеља. Овај извештај командант бригаде одмах је доставио команданту 118 резервног пука са наређењем да наступа на линију: западна ивица села Голобока—Клис к. 216—Пределi к. 241—Стражевица, и да на источној страни Пре-

[1] Састав одреда фон Јагова: 3 хусарски пук, 4 резервни драгонски пук, 3 батаљон 83 резервног пука (без 11 чете), 5 батерија 25 резервног пољског артилериског пука и 250 брдско митраљеско одељење.

дела ухвати везу са 1. батаљоном 83 резервног пука. Командант 3 батаљона 118 резервног пука такође је обавестио свога команданта пука да је помоћу патрола успоставио везу са 1. батаљоном 83 резервног пука, ма да је, према саопштењу команданта бригаде, изгледало као да се батаљон из сопствених побуда кренуо напред. И у 16 часова командант овога пука наредио је команданту 3 и 2 батаљона да крену на линију означену од стране команданта бригаде, стим да 3 батаљон успостави сигурну везу са 1. батаљоном 83 резервног пука.

Већ је почело да се смркњава кад се 2 батаљон кренуо са две чете у првом борбеном реду. У почетку наступало се према означеним тачкама, а кад је пала ноћ помоћу бусоле. И кад је батаљон стигао отприлике на 800 м. испред села Голобока, изненадно је дочекан ватром са блиског отстојања. Батаљон се утврдио и обезбедио са оба бока, јер у први мах није било везе ни лево ни десно. Тек доцније се видело да је 3 батаљон 118 резервног пука остао на своме положају, јер је већ био у вези са 1. батаљоном 83 резервног пука, те извештај овог батаљона команданту 50 бригаде није био тачан услед грешке на секцији.

Пошто је примљен извештај да између 2 и 3 батаљона 118 резервног пука има празног међупростора, то је наређено да две чете 1. батаљона попуне ову празнину, али ове чете услед тамне и кишне ноћи нису успеле, већ су остале на јужној страни Голаћа.

168 пук кренуо се на Маслење а његов 3 батаљон посео је гребен између потока Иве и реке Ри. Први батаљон продужио је покрет после подне са Маслења и у току ноћи заузео је са две чете у првом борбеном реду положај између 3 батаљона 168 пука и 1. батаљона 83 резервног пука.

И поред задоцњења које је изазвала борба пре подне код села Селевца, ипак је главна снага 25 резервне дивизије прикупљена у току дана на одређеном отсеку дивизије. Ове вечери стигао је 2 батаљон 83 резервног пука у село Добродо.

б) *6 дивизија.* Пошто је 25 резервна дивизија употребљена на гребену код села Добродола, то се 6 дивизија морала да помери ка истоку. Услед тога извесни делови 25 резервне дивизије морали су да смене делове 64 пука. Рокирање 64 пука на нови отсек било је у толико теже што ситуација пред фронтом није била јасна, а покривено земљиште пружало је непријатељу одличну прилику за ватрене препаде. Ипак је пук успео да се до 9.30 прикупи на додељеном отсеку са 2 и 3 батаљоном у првом борбеном реду. Први циљ напада била је к. 167 (Говедњак), и овде је пук, после слабог отпора, стигао око подне, утврдио се и упутио напред извиђачке патроле.

Око 8.30 часова 24 пук био је спреман на своме отсеку и не чекајући 64 пук кренуо се одмах напред ка југу. 1. батаљон који се јаче истакао обасут је бочном ватром са југозапада. Али и поред овога пук је успео да до 9.30 стигне на к. 167. Источно и у вези са њим наступао је 2 батаљон 20 пука, који је такође без знатног отпора доспео на нову линију.

в) *11 баварска дивизија.* Командант дивизије намеравао је да овога јутра са 22 пуком заузме село Лозовик, а потом да продужи напад ка југу са обе стране реке Језаве. Извиђање које је вршио 3 батаљон овога јутра показало је да је Лозовик само слабо поседнуто. И већ у 7.15 известио је батаљон да је ово село заузео и да се непријатељска коњица испред њега повлачи под борбом.

Према резултату извиђања из ваздуха, налазило се једно пешадиско пољско утврђење код железничке станице, западно од села Милошевца, као продужење утврђеног положаја Азања—Голобок. Претпостављало се да је и село Милошевац јако поседнуто, али се ово село ипак морало заузети да би командант дивизије извршио наређење за обухват непријатељског положаја у правцу запада.

У селу Сараорцима у 8.30 часова наредио је командант дивизије да се изврше припреме за напад, и то: 21 бригада са 22 и 13 резервним пуком да се припреми за обухватни напад, а 1. дивизион 21 пољског артилериског пука да се постави код Лозовика. Главнина пољске артилерије требала је да се постави тек ако се утврди да заиста има испред фронта јачег непријатеља. Команданту 3 пука, који се у 7.30 кренуо из Мале Крсне, наређено је да дође у село Сараорце. Према томе је командант бригаде упутио 13 резервни пук десном обалом Језаве у село Лозовик и наредио да извиђа ка селу Милошевцу. У 9.30 часова примио је командант бригаде извештај да није поседнуто пешадиско утврђење западно од села Милошевца, као ни само село, а према другим извештајима као да у селу има само слабих коњичких патрола. И командант одмах нареди по једном официру команданту 13 резервног пука да са истока заузме Милошевац.

У покрету десном обалом Језаве пук је стигао до моста код Милошевца. Како је изгледало да је село само слабо поседнуто, то је наређено челном (3) батаљону да заузме село. Требало је дуже времена да се батаљон развије за напад и кад је око подне наступао на фронт, обасут је у почетку слабом ватром. Убрзо се показало да у селу Милошевцу има и митраљеза. И командант бригаде нареди да се за напад на село употреби цео пук. Лево од 3 батаљона развио се 1. батаљон. И после ватрене борбе пук је у 15 часова ушао у село.

У штабу дивизије није се знало да у Милошевцу, како се доцније видело, и у пешадиском утврђењу источно од

железничке станице противно ранијим извештајима ипак има непријатеља. У 12.45 примљено је наређење команданта корпуса да дивизија скрене на запад и да, пошто обезбеди леви бок, нападне Голаћ и Парлоге. Стога је у 13.10 часова командант дивизије ставио 13 резервни пук под своју непосредну команду и наредио да поседне село Трновче. 21 бригада имала је да избаци своје предње делове на део железничке пруге између станице Лозовик и станице Крњево, како би ови делови обезбедили постављање артилерије ради потпомагања напада. Али како је непријатељ још држао село Трновче, то је протекло много времена да би дивизија заузела фронт ка западу.

Отприлике у исто време кад је заузето село Милошевац, заузео је 1. батаљон 3 пука пешадиско утврђање западно од села. Без икакве борбе, посео је 13 резервни пук око 19 часова и село Трновче.

На левом крилу новог фронта ка западу требало је да буде 22 пук. И кад се доцкан увече кренуо 1. батаљон овог пука преко села Трновча да заузме своје место, нападнут је с југа и зато батаљон и није стигао на одређени циљ.

2. **Ситуација увече и наређења за 22 октобар.** Пешадија 3 корпуса успела је да се у току дана приближи непријатељском главном положају[1]). На овом брдовитом земљишту наишле су 25 резервна и 6 пешадиска дивизија на велике тешкоће. Раскаљано земљиште је изнуравало трупе. Већ 20 октобра извесне су чете остале без топле хране а њихов се број следећег дана повећао, јер пољске кујне нису могле да стигну услед рђавих путева. Већи део трупа морао је да се храни нађеним кукурузом. Много повољније стање није било ни у долини В. Мораве. Овде је сваки покрет отежавало подводно земљиште и многи поточићи. Ипак је 11 баварска дивизија успела да скрене западу и положај Голобок—Азања био је обухваћен.

На овом земљишту било је веома тешко за артилерију, јер су пољска оруђа западала у блато до главчина[2]). Са по 10, 12 и 14 коња морала су да се извлаче оруђа. На појединим тешким местима помагала је пешадија из резерве своме

[1] Остатак пешадије, који није уцртан у скици 15, заноћио је: 1. батаљон 20 пука на Равницама у подножју Осовља, а 3 батаљон на Осовљу са 9 и 11 четом 24 и 2 и 4 четом 64 пука; 2 батаљон 168 пука са 3 батеријом 13 пољ. артилер. пука на Маслењу, а 3 јегерски батаљон са 3 батаљоном пука Квицова у Михајловцу.

[2] Батерије 2 дивизиона 7 тешког артилер. пука, 2 батерија 2 аустриског брдског хаубичког и 3 батерија 11 аустриског брдског артилер. пука заноћиле су код моста на Коњској Реци, поред друма Михајловац — Паланка. На скици 15 нису означене стога што је то земљиште изван оквира њена.

Батерије 2 батаљона 5 рез. тешког артилер. пука и 11 баварска тешка батерија нису означене стога што им се не зна место.

братском роду оружја, и само на овај начин могли су извесни делови артилерије постепено да прате пешадију, па штавише да до мрака буде највећи део пољске артилерије постављен позади пешадије. Разуме се да је стање код тешке артилерије било много теже и много је требало до њиховог постављања за напад на положај Азања—Голобок. Највећи део ових батерија убиваковао се поред друмова којима се и наступало. Једино је 7 батерија 9 тешког артилеријског пука измакла далеко испред осталих и већ око подне постављена јужно од села Добродола.

У подне се сазнало као да је 11 баварска дивизија стигла у село Милошевац (прерана вест). И командант 6 дивизије, налазећи да није искључено да ће непријатељ избећи обухват, наредио је да се трупе одмах крену напред.

Ове вечери и сувише се мало знало по вишим штабовима за наше предње линије, као и како је непријатељ посео положај. Извештаји примљени од трупа били су у многоме противуречни. Командант корпуса знао је да се непријатељ утврђује на линији: Дебљак (два и по километра југозападно од села Селевца)—к. 156 (три километра јужно од села Селевца), али се није знало шта непријатељ ради између друма Михајловац—Паланка и Голобока. Код села Голобока и источно било је стрељачких заклона, а на вису један и по километар источно од села Голобока непријатељ се утврђивао.

Лево крило аустроугарске III армије стигло је до Слатине—Равног Гаја а 4 резервни корпус заузео је Александровац и к. 250 североисточно од Александровца.

Командант 3 корпуса намеравао је да 22 октобра нападне источни део српског положаја обухватом и заповест за ово издана је у 22.15 часа. По овој заповести требало је да 6 дивизија сутрадан, у 10.30 часова, после претходне припреме целокупне артилерије, заузме на јуриш село Голобок и положаје источно од села. А по заузећу имали су извесни делови артилерије да пренесу ватру на положаје западно од села Голобока и да отворе пут 25 резервној дивизији. Наређено је да 11 баварска дивизија што пре заузме Голаћ и Парлоге и да потпомаже напад 6 дивизије.

Поглед на рад овога дана.

Коњичка дивизија имала је задатак да Шумадиској дивизији штити десно крило и бок. Али, са обзиром на јачину непријатеља и величину положаја, њена је снага била недовољна и зато овде може бити говора мање о успеху и неуспеху а више о правилности рада.[1]

[1] Бројно стање Коњичке дивизије (три пука) износидо је 22 октобра 112 официра, 14 чиновника, 426 подофицира, 3 226 редова, 3 805 коња, 307 кола, 11 митраљеза и 8 топова.

Коњичка дивизија правилно је урадила што се прво задржала код Сараораца, али је неправилно њено даље повлачење. Она је имала, према задатку, даље да се повлачи са положаја на положај, само под притиском јачег непријатеља, и да тиме омогући да Шумадиска дивизија изврши свој задатак, т. ј. да се што дуже задржи на главном положају. Међутим, Коњичка дивизија је без икакве борбе напустила Лозовик чим су пали Сараорци и повукла се без икаквог задржавања чак до Милошевца (6 км.). Тим је створена тешкоћа за одбрану главне одбранбене линије Шумадиске дивизије, пошто се она налазила испред Милошевца отприлике за три километра.

С правом се могло очекивати да ће командант ове дивизије бар сада на заузетој утврђеној линији учинити све да непријатеља што дуже задржи и да ће припремити за одбрану и први прихватни положај код села Трновча. Међутим, десило се обратно. Губитак Сараораца прошле ноћи учинио је тежак утисак на команданта дивизије и он је још преко ноћи наредио команданту 2 коњичке бригаде:

„Са 2. коњичким пуком кренућете се у 4 часа из Трновча у В. Орашје, где ћете осмотрити положај: северну ивицу с. Орашја и косу северозападно од с. Орашја (Пољче).

„Поседање положаја не вршити до даљег наређења.

„Послати једну патролу на мост код В. Орашја".

Ово је командант наредио, како вели у своме операциском дневнику, „да би прихватио повлачење трупа, ако би зато било потребе, као и да би се прихватни положај утврдио...".

Оваквим радом командант дивизије учинио је неколико грешака. Прво, као командант дивизије са дивизиском резервом отишао је за читавих 9 км. позади свога I борбеног реда, те је на тај начин остао без икаква утицаја на даљи ток борбе код с. Милошевца; друго, напустио је са резервом без икакве потребе и без борбе прву прихватну линију код с. Трновча; и најзад, што је и најважније, напустио је свој задатак и Шумадиску дивизију оставио њеној судбини. Јер када је ове вечери непријатељ заузео Трновче, десни је бок Шумадиске дивизије остао откривен у дубини 6—7 км. те је зато и даље бављење Шумадиске дивизије постало потпуно немогуће.

Шумадиска дивизија. Пошто је на главној линији одбране владало затишје, то овде долази у обзир само рад заштитница. Везе успостављене прошлога дана између заштитница 19 и 11 пука одржаване су, али између заштитница 11 и 5 пука нису успостављене ни до повлачења и зато је командант заштитнице 11 пука био принуђен, како вели, да овога дана повије своје лево крило према друму Смедерево—Михајловац—Паланка. Свакојако овде има нечије грешке. Јер се бар

овога јутра могла без великих тешкоћа ухватити веза, пошто се код заштитнице 5 пука водила борба скоро три четврти часа.

Из цекокупног рада заштитница види се да се њихови команданти нису много бринули о међусобној вези. Јер ниједан од команданата заштитница, сем команданта заштитнице 12 пука, ни прошлога ни овога дана није тражио обавештење од својих претпостављених где се налазе суседне заштитнице, да би с њима ухватили везу. Напротив, изгледа као да су сматрали да је довољно само да известе своје претпостављене да немају везе са суседима, па да је сами више и не траже, сматрајући да су тиме своју дужност пренели на другога и да су тиме скинули сваку даљу одговорност са себе. Међутим, то је било погрешно. Ако сами нису могли ухватити везу са суседним заштитницама, требало је бар о томе тражити обавештење и помоћ од својих команданата пукова. На тај начин са мало више добре воље све су заштитнице могле још прошлога дана ухватити и одржати међусобну везу. А тим би се све заштитнице узајамно осигурале, биле би у једној висини и не би морале безразложно напуштати своје положаје.

В. — Отступање на десну страну Јасенице

22 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** — а. **Код Коњичке дивизије.** Командант 1. бригаде својом заповешћу од 22.30 часа наредио је команданту десног отсека да, чим стигне батаљон из Шумадиске дивизије на раскрсницу путева јужно од железничке станице Крњево, одмах предузме напад на Трновче. Батаљон је стигао око 23 часа и када се командант отсека са њим упознао, одмах је учинио претставку да се не напада и одустало се.[1]

Све до 23 часа владало је углавном затишје. У ово време непријатељ је напао леви подотсек 3 коњичког пука у правцу шумице северозападно од гробља, али дочекан нашом ватром убрзо се повукао.[2] Успео је само да одбаци вод 3 ескадрона, поручника Светислава Ж. Сарића, који је служио за везу са 1. коњичким пуком, али је убрзо ова празнина попуњена из отсечне резерве са два вода истог ескадрона. Том је приликом рањен командант левог подотсека, мајор Јован Н. Швабић, и команду је примио мајор Лазар К. Савићевић. Услед овако тешке ситуације командант бригаде наредио је, у 23.40, команданту 3 коњичког пука да ради одржавања положаја употреби и 2 батаљон 10 комбинованог пука III позива, па је то поновио и одмах после пола ноћи.

Непријатељ је после пола ноћи покушао и други а око једног часа и трећи напад, али без успеха. Отприлике у ово време покушао је напад и на суседно крило 1. коњичког пука, али није ни тамо успео. Поводом овога упућен је у 5.40 команданту 3 коњичког пука 3 батаљон 5 прекоброј-

[1] У својој претставци командант 3 коњичког пука вели да добивени (2) батаљон 10 комбинованог пука III позива има „свега 400 пушака без бајонета", два командира официра и два наредника заступника командира, и да су „како војници тако и официри потпуно неупознати са техником и радом при ноћном нападу". Зато је, вели командант, „врло опасно предузимати ноћни напад на с. Трновче, јер без обзира на велике жртве које би произашле услед тог напада, успех је ако не немогућ у крајњој мери сумњив а што је најопасније могао би се десити случај да при неуспеху доведемо врло брзо непријатеља на нашим леђима у В. Орашје".

Зато се и одустало од ноћног напада и две су чете упућене десном а две левом отсеку.

[2] У личном дневнику мајора Лазара К. Савићевића, започетом у Гредигу (код Салцбурга) 10 јула 1916 године, забележено је: „Ватра је била паклена, нарочито су били досадни они њихови куршуми „дум-дум", које они зову Distanz-projektilen. Они су се распрскавали око нас и више нас, као да нам до самих ушију пуцају стотине пиштоља".

ног пука.[1]

Иначе целе ноћи било је пушкарања. Јачина непријатеља ценила се отприлике на један пук пешадије са митраљезима.

б. **Код Шумадиске дивизије.** На фронту није било ничега значајнијег до јачег пушкарања на Клису. Како је непријатељ заузео прошле вечери село Трновче и на тај начин обухватио десни бок дивизије, то се главнина 19 пука повукла јужно, позади Голобока, на линију Голаћ—Паучине—Дреновац.

У 0.15 час начелник штаба Коњичке дивизије известио је телефоном команданта дивизије о намери свога команданта, да са пристиглим појачањима поврати Трновче. Том приликом командант Шумадиске дивизије скренуо му је пажњу на опасност која грози његовом десном боку и додао: „Ове положаје морамо да држимо док не стигне I армија".[2]

2. **Рад у току дана.** — а. **Коњичка дивизија.** У 6 часова непријатељ је отпочео да туче јаком артилериском ватром леви подотсек 3 коњичког пука, а у 8.10 предузео је напад и у правцу десног подотсека. Услед овога је и попустио 4 ескадрон, али је убрзо упућен један вод као појачање, те је ситуација и овде поправљена.

У 11 часова командант 3 коњичког пука известио је команданта бригаде да непријатељ већ четврт часа туче хаубичком артилеријом лево крило његовог отсека, а у 11.05 да јако напада на састав његовог левог и десног подотсека код гробља. Зато је командант бригаде наредио да дивизион коњичке артилерије, западно од В. Орашја, управи ватру на непријатеље испред гробља. Отприлике у ово време примио је командант левог подотсека 3 коњичког пука од свога команданта ово наређење: „Пошто Вам је одсек појачан са још једном четом 5. прекоброј. пука, то одржите положај по сваку цену".[3] Међутим, ситуација се све више погоршавала и непријатељ је све јаче нападао. Како су обе стране биле сувише близу, а земљиште покривено и без артилериских осматрача, то су нека зрна коњичког дивизиона пала и у шумицу северозa-

[1] Овај батаљон искрцао се у В. Плани у 21 час и командант, мајор Илија Д. Брашић, обавестио је о своме доласку команданта Коњичке дивизије. Наређено му је да се одмах крене и јави команданту 1. бригаде у В. Орашју. Али је командант дивизије наређење за његову употребу примио тек у 5 часова. Поводом тога командант бригаде наредио је команданту 3 коњичког пука: „Кад командант учини распоред са овим батаљоном онда ће 4. ескадрон 1. коњичког пука упутити у резерву, две чете батаљона III позива упутити команданту левог одсека а две задржати на своме одсеку. Тако исто вратити и вод пешака 12. пука у састав свога батаљона на левом крилу".

[2] Нема података откуда је потекла вест о доласку I армије.

[3] Лични дневник мајора Лазара К. Савићевића. У дневнику се износи да ова чета нити је стигла нити му се јавила.

падно од гробља и око ње. Ово је још више појачало иначе тешку ситуацију, а нарочито код 1. чете 2 батаљона 10 комбинованог пука, која се почела нагло повлачити. Ускоро затим непријатељ се кренуо на јуриш у правцу шумице, заузео је и отпочео да се утврђује. Овде је заробио и команданта левог подотсека.

Непријатељ је овога јутра са јаком снагом напао и леви отсек (1. коњички пук).[1] Његова артилериска ватра била је веома јака и командант отсека у 10.40 известио је да је пешадија услед ове ватре јако поколебана и да је два пута напуштала положај и враћана, да непријатељ, у јачини једног батаљона, четири митраљеза и једне батерије, врши јуриш а да наша артилерија не дејствује.

Око 11 часова начелник штаба Шумадиске дивизије известио је телефоном команданта Коњичке дивизије да се Шумадиска дивизија повлачи на другу линију одбране. „Повлачењем трупа Шумадиске дивизије откривен је леви бок распореда ове дивизије", вели командант Коњичке дивизије, „и како су се трупе Шумадиске дивизије већ налазиле у повлачењу, то се није имало времена за писмену заповест већ је одмах, у 11.15, наређено команданту 1. бригаде да са трупама отпочне повлачење на линију северна ивица В. Орашја —Пољче".[2] У 11.30 издата је и писмена заповест по којој „повлачење извршити тако да главнина увек буде у висини трупа Шумадиске дивизије I позива а предњи делови да одржавају стално додир са непријатељем". Даље је истом заповешћу наређено да командант 2 коњичке бригаде организује нову линију одбране и прими „команду над свима трупама, пошто се изврши повлачење".

Чим је командант 1. бригаде примио усмено наређење, одмах је наредио команданту 3 коњичког пука да образује заштитницу у јачини две чете пешадије, једног ескадрона и митраљеског одељења, и да заштитница поседне пољски пут јужно од крњевске железничке станице, па да се под њеном заштитом прво повуку трупе левог отсека и свију у маршеву колону а потом трупе десног отсека. На овај начин повлачење је отпочело у 12 а завршено у 13.30 часова у потпуном реду, пошто непријатељ није гонио. А командант 2 коњичке бригаде, по пријему одређених трупа, посео је положај: леву обалу В. Мораве према путу из В. Орашја за Д. Ливадицу —северну ивицу В. Орашја—Ливадско Брдо к. 180.[3]

[1] Командир чете са северне ивице Крњева, на друму Лозовик—В. Орашје, известио је у 7.40 да се јаке непријатељске снаге крећу са обе стране друма и да су јаче снаге упућене источно, ка с. Трновчу а слабије, до једног батаљона, западно од железничке пруге. Уствари, било је обратно.

[2] *Операциски дневник Коњичке дивизије.*

[3] Бригада је заузела овај распоред: десни отсек, од В. Мораве до железничке пруге, посео је 3 батаљон 5 прекобројног пука са митраље-

У ово време ситуација на десној обали В. Мораве, код Дринске дивизије I позива, била је „хрђава". Непријатељ је заузео Дубраву (југоисточно од Александровца) и трупе са тога крила отступиле су у нереду на село Ракинац—Дрењар. То је приморало команданта III армије да нареди телефоном у 16.15 команданту Коњичке дивизије да одмах упути један коњички пук и једну батерију на десну обалу В. Мораве, а сутра ујутру још један пук. Према томе, командант дивизије наредио је у 16.30 да се 1. коњички пук са батеријом (1.) одмах упути преко В. Плане за Жабаре, а 3 коњички пук сутра ујутру. На левој обали В. Мораве имао је остати командант 2 коњичке бригаде са својим 2 коњичким пуком, 2 коњичком батеријом и придатом пешадијом.

Када је ове вечери командант дивизије обавештен о повлачењу Шумадиске дивизије на десну обалу Јасенице, наредио је команданту 2 коњичке бригаде да се и он повуче на десну обалу Јасенице и заузме положај: леву обалу В. Мораве наспрам села Д. Ливадице—десну обалу Јасенице до Милијиног Брега и да га упорно брани, а заштитничке делове да остави „на левој обали (Јасенице) до 4 часа јутра, када се и они имају повући на десну обалу", с тим да поруше мост на Јасеници.

После овога се командант дивизије кренуо са штабом у В. Плану, где је преноћио, а сутрадан у 5 часова стигао у Н. Аџибеговац.

Губитци. Код 1. коњичког пука погинуло 5, рањено 18 и нестао 1 војник. Код 3 коњичког пука рањен мајор Јован Н. Швабић, поручник Илија Т. Петровић и Милан М. Тододоровић а заробљен мајор Лазар К. Савићевић и потпоручник Драгутин М. Николић; погинуло 10, рањено 45, нестало 7 и контузована 2 војника; убијено 8 и рањено 15 коња. За батаљоне нема података. *Утрошено муниције:* 1. коњички пук 24 895 а 3 коњички пук 50 000 метака. За батаљоне нема података.

б. **Шумадиска дивизија.** После шест часова непријатељ је отпочео да туче артилериском ватром положај 19 и десно крило 11 пука. Под заштитом ове ватре његова се пешадија кренула напред у више таласа те је отпочела и пешадиска борба. Она је према саставу 19 и 11 пука допрла на 200 м. а на другим местима стрељачки стројеви су око 9 часова стигли негде на 600 а негде на 500, па и на 300 м. У то време непријатељска артилерија појачала је своју ватру и командант 11 пука у 9.35 известио је команданта дивизије „да непријатељ јаче подилази својом пешадијом у циљу напада на мој положај. Јаче се групише према мом десном крилу и даље ка 19. пуку".[1]

ским одељењем 3 коњичког пука; леви отсек, од пруге закључно са Ливадским Брдом, посео је 2 коњички пук. Остало је повучено у резерву а дивизион артилерије остао је и даље на досадањем месту.

[1] Извештај команданта 11 пука од 9.35 часова.

Докле се ово одигравало на фронту, дотле се видео у долини В. Мораве покрет некаквих непријатељских колона ка железничкој станици Крњево. Оне су наступале између железничке пруге и положаја 19 пука а један се њен део пребацивао и преко пруге на исток у правцу Трновча.[1] На ове колоне отворила је ватру наша артилерија са Голаћа и Паучина.

Овом приликом непријатељски напад ограничио се само на отсек 19 и 11 пука. А даље лево, на отсеку 5 пука све до 9 часова владало је затишје. Тек у ово време почели су избијати непријатељски пешадиски делови из безименог потока северно од засеока Влашки До, те је и на њих отворена пешадиска и артилериска ватра.[2] Много доцније, око 11 часова избили су и на фронт Шумадиског коњичког пука „непријатељски пешадиски и коњички делови на мртву стражу 1. ескадрона и повукли се после краће борбе".

О овим догађајима командант Шумадиске дивизије известио је у 10 часова команданта III армије и суседе „да непријатељ од пре пола часа дејствује веома јаком артилериском ватром тежих оруђа у правцу села Голобока и Влаова (Клис)—Стражевица, а даље на запад, код Гуцека, слабије. Најјача ватра и груписање непријатељске пешадије је на фронту Голобок—Влаово (Клис)".

Повлачење на другу линију одбране. Око 10 часова ситуација се нагло погоршава. Командант 19 пука телефоном је известио у 9.55 да непријатељ припрема јуриш и молио је за обавештење да ли ће се примити јуриш или не. На ово му је командант дивизије одговорио „да треба ту да се прими, пошто се ситуација свуда поправља. Ако пак нису повољне околности и може бити обухваћен, тада да се повуче на другу линију одбране и да ступи у споразум са командантом 11. пука, па да буде једновремено".[3]

Командант 11 пука убрзо је известио да непријатељ јако притискује на његово десно крило и да је према његовом левом крилу стигао на 600 м. Наређено му је, ако се не може одржати, да се повуче на другу линију одбране, на Оскорушу, закључно са друмом на Сврачковцу. О томе је командант дивизије обавестио команданте 5 и 12 пука и наредио је да командант 5 пука привуче своју резерву што ближе 11 пуку, да са њиме одржава што јачу везу и да у случају по-

[1] О томе је известио телефоном и начелник штаба Коњичке дивизије у 7.38 и 8.30 часова.

[2] У 9 часова 5 дунавска пољска батерија отворила је ватру на непријатељску пешадију на Мезуљу и у 11 часова повукла се друмом позади Сврачковца (Чубре), одакле је у 16 часова отворила ватру на непријатељску пешадију која се спуштала са Стражевице. Утрошила је 57 шрапнела, 5 дринска пољска батерија 12 шрапнела, 3 позициска 22 гранате и 9 хаубичка батерија 13 шрапнела и 21 разорно зрно.

[3] Лични дневник помоћника начелника штаба, мајора Ђорђа И. Радосављевића.

влачења поседне од друма на Сврачковцу до Рицког Потока, а 12 пук да заузме од Рицког Потока до Речице (М Луг).

Али је ситуација код 19 пука постала нарочито тешка. Непријатељ је на овај пук нападао скоро са две дивизије, и то са 6 пешадиском дивизијом на фронт а са 11 баварском дивизијом из долине В. Мораве на бок и позадину, и зато је ватра била „не само фронтална и коса већ из долине Мораве бочна и леђна". А под заштитом ове ватре непријатељ се на фронту кретао напред, нарочито према левом крилу, да би пришао на јуришно отстојање. О томе је командант пука понова известио команданта дивизије, који је наредио да се 19 пук, у споразуму са командантом 11 пука, поступно повлачи на другу линију одбране и да поседне Мемедове Ливаде—Дреновац, а потом да се повуче и 10 комбиновани пук III позива на Рачу Бару. И 19 пук отпочео је да се повлачи.

У вези са овим командант дивизије наредио је да се повлаче и остали пукови, стим да повлачење буде поступно под заклоном остављених заштитница. Команданту 12 пука наредио је да обавести команданта Шумадиског коњичког пука да се повуче источно од Кусатка на Оглавак. А у исто време наредио је да се трупне коморе и позадње установе повуку на десну обалу Јасенице.[1]

О овој одлуци за повлачење командант дивизије послао је у 10.45 команданту III армије и суседима овај извештај: „Услед тога што је непријатељ отпочео да туче врло јаком артилериском ватром из тешких оруђа Голобок и Влаово (Клис), а његова пешадија подишла положају у масама на 300—400 м. и почела да обухвата десно крило... наредио сам да се трупе полако под борбом повуку на другу линију одбране: Рача бара—Мемедове ливаде—Оскоруша—Сврачковац—Глибовац".

Повлачење је вршено поступно. 19 пук задржао се на десној обали потока Жужалице а 11 пук на вези између Предела и Оскоруше. Али када је начелник штаба III армије известио телефоном, у 11.45, да се Коњичка дивизија повлачи на В. Орашје, командант је одмах наредио телефоном да се дивизија повуче на другу линију одбране.

У 13 часова почели су да избијају делови 11 пука на Оскорушу.[2] А у 15.45 командант 11 пука известио је телефоном команданта дивизије да су 19 и 11 пук избили на другу

[1] Наређено је референту санитета да се Српско-енглеска пољска болница упути ка Рачи и задржи северно од Карауле код к. 274 (Грујина Механа), завојиште са санитетском колоном на Везирово Поље, а у 17.15 часова да се завојиште крене ка Рачи и задржи код к. 274; начелнику интендантуре да премести ручно слагалиште у Рачу а команданту инжињерије да пионирски полубатаљон повуче на Караулу.

У 11.30 начелник штаба известио је телефоном начелника штаба III армије да су све позадње установе пребачене на десну обалу Јасенице.

[2] Телефонски извештај команданта артилерије.

линију одбране, да наша артилерија дејствује и да на нашу заштитницу дејствују само непријатељски митраљези. До овога времена повукли су се и 5 и 12 пук на другу линију одбране, а на левом крилу још се повлачио Шумадиски коњички пук.[1]

Непријатељска артилерија отпочела је у 16 часова да туче Оскорушу, а у 16.08 командант 11 пука известио је команданта дивизије да је непријатељ напао 11 пук и да се отворила јака пешадиска борба. У 17 часова код 11 пука ситуација је постала критична и командант пука известио је „да ће непријатељ да врши јуриш". За срећу, у 17.15, пао је мрак и пешадиска борба стишала се.

Повлачење на десну обалу Јасенице. Начелник штаба III армије обратио се телефоном у 14.35 команданту дивизије за обавештење о ситуацији. Том је приликом изјавио да би требало да се дивизија задржи на садањим положајима. На ово му је командант дивизије одговорио да је то немогуће и да је решен, са обзиром на ситуацију, да у току ноћи под заклоном мрака извуче дивизију и пребаци на десну обалу Јасенице. Иначе, вели, повлачење сутрадан могло би имати тешких последица, пошто у Паланци постоје свега два моста на Јасеници.

Командант дивизије остао је при овој одлуци утолико пре што је овом приликом обавештен о тешкој ситуацији на десној обали В. Мораве и да зато Коњичка дивизија одлази тамо. Стога се командант и обратио телефоном у 16.35 команданту Коњичке дивизије са молбом да се Коњичка дивизија задржи на садањем положају до мрака и да обезбеди са те стране прелазе преко Јасенице. А у 17 часова послао је командантима отсека ово наређење:

„Пошто се Коњичка дивизија налази код Вел. Орашја, то у циљи поседања положаја на десној обали Јасенице, наређујем:

„Да се у току ове ноћи, 22/23 октобра, главнине пешадиских пукова, са својим одсечним батеријама, повуку са друге линије одбране а под заштитом довољно јаких заштитница из пешадије и митраљеза, овим редом:

„12. пешад. пук почиње повлачење у 20 часова правцем: западни део Паланке—с. Водице—Крстато поље где да поседне одсек од изворног дела В. Влаховице (Бујковац), до р. Јасенице.[2]

„5. пешад. пук почиње повлачење у 20 часова правцем:

[1] 5 пук посео је II линију одбране до 14 часова а у то време стигао је и 12 пук. Шумадиски коњички пук повукао се преко Селишта у Кусадак. Како је 7 пук II позива из састава Комбинованог одреда Одбране Београда већ био посео Оглавак, то је 2 ескадрон посео међупростор између 12 пука I позива и 7 пука II позива, а командант пука са резервом заноћио на Почевици к. 138.

[2] Крстато Поље на новој секцији је к. 252 изнад с. Мраморца.

североисточни крај Паланке—Узун ћуприја—Липова глава—с. Баничина, где да поседне одсек: коса на десној обали Горње воде и Копилца потока до изворног дела В. Влаховице (Буjковац).[1]

„10. пешад. пук III позива почиње повлачење у 21 час правцем: Паланка—Узун ћуприја—Караула—Доловске баре (Карличица) у резерви.

„19. пешад. пук почиње повлачење у 22 часа правцем: Паланка—Узун ћуприја—Караула, где поседа одсек од изворног дела Копоринског (Буковичког) потока па на запад до 5. пука.

„11. пук почиње повлачење у 23 часа правцем: Паланка—Узун ћуприја—В. Плана—Крушчица (с. Радовање) где да поседне десни одсек, Крушчицу (Распоповица к. 263).

„Све заштитнице да остану на другој линији одбране до 2 часа по поноћи, када под заштитом стражарећих оделења, да почну повлачење на линију: Глибовац—Логориште—Влајића брдо, и, пошто се истим редом као и главнине пребаце преко Јасенице, повлаче се за својим главнинама и поседају положаје:

„11. пука, Милијино брдо (Милијин Брег);

„19. пука, Дреновчић;[2]

„5. пука, косе између потока Маскара и Вел. Влаховице (Буjковац);

„12. пука, Глогово (Глоговачко) поље.

„Стражарећа оделења да остану на десној обали Јасенице.

„Телефоном везати се одмах за дивизиски штаб у селу Бошњане.[3]

„Слагалиште хране у Рачи.

„О пријему наређења одговорити".[4]

О повлачењу дивизије обавештени су у 22.30 часа командант III армије и суседи овим извештајем: „По заузећу Голобока и Влаова од стране непријатеља трупе ове дивизије повукле су се на другу линију одбране: Рача бара—Оскоруша—Сврачковац—Глибовац.

[1] Липова Глава је на новој секцији к. 146, северно од села Стојачка.

[2] То није онај Дреновчић обележен на новој секцији поред друма Паланка—Рача, већ, према предратној секцији, к. 209 на Копоринској Коси.

[3] У 16 часова наређено је да се 2 и 4 одељење Дринске муниције колоне са Везировог Поља крену за Караулу; у 17.35 команданту инжињерије да се скидају телефонске линије, а командант дивизије креnуо се са оперативним делом свога штаба и стигао у Бошњане у 20.48 часова.

[4] У истом смислу наређено је и осталим командантима. Тако, команданту артилерије: „Све одсечне артилерије ићи ће са главнинама пешачких пукова у чијем су саставу биле, а командант Шумадиског артилериског пука нека нареди одмах да се хаубичке 12 см. и 15 см. крену у 18 часова правцем Паланка—Узун-ћуприја—Караула, где да буду у очекујућем положају док се не поставе". Команданту Шумадиског коњичког пука, да се у зору повуче на село Ратари и Церовац, где да осигурава леви бок дивизије, и о томе да извести" и најближе трупе Грочанског одсека (Одбране Београда)".

„Непријатељ је продужио наступање даље и пред мрак предузео снажан напад потпомогнут артилеријом противу 11. пука на Оскоруши. Пошто напад није могао бити одбијен, а при том био је загрожен десни бок услед повлачења Коњичке дивизије на В. Орашје, то сам наредио повлачење трупа преко Јасенице под заклоном мрака, на положај: Крушчица—Караула—Крстато поље, јер немајући више прихватних положаја, сутра по дану не бих могао повући трупе у реду, пошто преко Јасенице има само два моста, оба у Паланци, и вероватно бих био одбачен са правца одступања.

„Штаб дивије налази се у селу Бошњанима".

Рад отсека. — *19 пук.* На писмену претставку команданта пука[1] командант дивизије одобрио је, око три часа, лично телефоном да се на главној линији одбране оставе само предњи делови а пук да се повуче на линију Голаћ—Паучине—Клис (Влаово). Зато је командант пука наредио у три часа да се бојна комора и превијалиште повуку и задрже на раскрсници путева на Комаревцу, а команданту 10 комбинованог пука III позива: „Услед тога што се Коњичка дивизија повукла и води борбу на линији: село Трновче (задња ивица)—железничка станица Крњево—Парлози, то ће се на главној линији садање одбране оставити предњи делови а остало повући на положај: Мали Голаћ (Голаћ) - Паучине—Влаово (Клис).

„Наређујем:

„1. Са два батаљона и 5. батеријом заузећете и бранити Мали Голаћ (Голаћ), хватајући десно везу са Коњичком дивизијом а на Паучинама са 4. батаљоном 19. пука.

„2. Развијен 3. батаљон тога пука остаће на Тршем долу а приликом повлачењаући ће у састав тога пука.[2]

„3. На другој линији одбране Паланке, одређено је место пуку Рача бара.

„4. Циљ је овога маневра не само обезбеђење десног бока но и добитак у времену, пошто пристиже цела I армија".

Одмах затим, у 3.40, наређено је команданту 2, 3, и 4 батаљона 19 пука и команданту 4 батаљона 5 пука који је стигао у току ноћи и задржан у резерви северно од Дреновца: „Пошто се Коњичка дивизија повукла на јужну ивицу села Трновча, то ће се одред поступно и под борбом повлачити на прихватни положај: Рача бара—Мемедове ливаде—Дреновац—Комаревац.

„Наређујем.

„1. — На северној ивици села Голобока остаће на главној линији одбране 2. и 3. батаљон.

„2.—4. батаљон повући ће се на Паучине где ће примити под своју команду и 3. батаљон 10. комб. пука III по-

[1] Види стр. 124.

[2] Трши До према предратној секцији је североисточни део Паучина.

зива на Тршем долу.[1] Десно ухватити везу са 10. комб. пуком на Малом Голаћу, а лево са 4. батаљоном 5. пука, који ће бити на северној ивици Клиса (Дреновац) са 4. батеријом.

„3. — 2. батаљон 19. пука при повлачењу прикупиће се у резерви позади Паучина а 3. батаљон позади Клиса (Дреновца). При даљем повлачењу, 2. батаљон заузеће Мемедове ливаде са 9. батеријом а 3. батаљон Дреновац—Комаревац к. 210 са 4. батеријом. Наређење за ово повлачење зависиће од догађаја код Коњичке дивизије, зашта ће следовати наређење.

„Ја ћу се налазити на Комаревцу (Дреновцу), на саставу путева јужно од к. 210 Клис—Комаревац, где ће доћи превијалиште и бојна комора.

„4. — Како долази цела I армија, то је циљ да се што дуже задржимо на појединим одсецима и према томе употребити све силе да се одступање врши само под јаким притиском. Нарочито је потребно да се из ове заповести саопшти потчињенима само најпотребније".

Ово наређење саопштено је усмено а потом и писмено и команданту отсечне артилерије (команданту 1. дивизиона Шумадиског артилериског пука). Том приликом наређено му је да једна од батерија буде на Голаћу „за одбрану тога правца и да туче непријатељску позадину".

Око 6.30 непријатељ је отпочео јаком и тачном артилериском ватром да туче северну ивицу с. Голобока. „Гађање је вршено пољском артилеријом и тешком 220 мм. Гађање је код непријатеља било систематско, повећавајући поступно јачину ватре". Под заштитом ове ватре његова се пешадија појавила на саставу 19 и 11 пука у три стрељачка строја један позади другог, те је отпочела борба. За то време око две непријатељске чете груписале су се у шумици према саставу 2 и 3 батаљона, а у долини В. Мораве развијао се према Кленовцу један његов батаљон. А да се непријатељ не би пребацио из долине В. Мораве у долину потока Жужалице, који протиче кроз Голобок, улаз је јаче обезбеђен.

Тешка ситуација код с. Голобока задржала је команданта пука овде скоро до 8 часова.[2] У то време командант се упутио ка резерви на Дреновцу и код прелаза преко потока (Жужалице), где се налазила пуковска централа, примио је телефоном лично од команданта дивизије наређење да се упорно брани положај испред с. Голобока, пошто се „стање

[1] Командант 4 батаљона 19 пука известио је у 7.40 да је стигао на Паучине, да је извршио распоред свога батаљона и да је примио под своју команду 3 батаљон 10 комбинованог пука III позива. Код овог батаљона постављена је 3 шумадиска пољска батерија.

[2] Командант 2 батаљона известио је у 6 (7.40) часова, према извештају његовог командира 2 чете, као да се повукла суседна 3 чета 3 батаљона. Зато се командант пука одмах упутио на лице места да ово провери. Чету је затекао на одређеном месту и о томе обавестио команданта 2 батаљона.

код Коњичке дивизије поправља".[1] Командант пука обавестио је команданта дивизије да су трупе већ заузеле нов распоред и изнео му сву опасност ако би се понова заузимала линија испред с. Голобока. Али је командант дивизије остао при своме наређењу све дотле док се није доласком на положај лично уверио о тадањој ситуацији. Тада је одобрио поступак команданта пука, али предузети покрети по првом наређењу нису остали незапажени од стране непријатеља.

Непријатељ је већ почео да наступа. Око 8 часова његова једна чета кренула се гребеном Кленовца и стигла је до на 200 м. испред наших напуштених стрељачких заклона. Лево, на Слатини, непријатељ се „прикупљао по јаругама, вероватно у циљу припреме напада" а према левом крилу, 3 батаљону, он је стигао на 300 па и на 100 м.

Око 10 часова ситуација је постала критична. „Непријатељска ватра брдске, пољске и тешке артилерије била је достигла врхунац. Користећи обухватни положај из долине реке Мораве, после одступања Коњичке дивизије, непријатељска ватра била је не само фронтална и коса, већ из долине реке Мораве бочна и леђна".[2] Непријатељ је нарочито засредио паклену ватру на лево крило 3 батаљона. И командант овог батаљона у извештају од 10.10 (10.25) часова вели да је „2. чету овог батаљона непријатељ обасуо јаком артилериском ватром већег и мањег калибра. Сумњиво је да ће моћи да се одржи у својим стрељачким заклонима. 2. чета 6. пука почела је већ да се повлачи". На ово му је командант пука одмах наредио: „Одржите положај по сваку цену. Чете које би одступиле, вратите у стрељачке заклоне. Ако треба помоћ јавите; само у вези са 11. пуком можете одступити".

Међутим, 3 батаљон није могао „да издржи ову јаку артилериску ватру великог калибра, као и митраљеску и пешадиску ватру" и отпочео је постепено и под борбом да се повлачи, почев са левог крила, ка Дреновцу северно од к. 225 где је добио наређење да брани десну обалу потока Жужалице. Доцније, у 11.45, када се цео 3 батаљон повукао, наређено је команданту: „Задржаћемо се на десној обали потока Жужалице до даљег наређења. Одмах склоните људе од непријатељске ватре а осматрајте ка непријатељу. Ја се на-

[1] *Операциски дневник 19 пука I позива.*

[2] Ситуација на десном боку задавала је тешке бриге. Командант 10 комбинованог пука III позива у 8.30 часова известио је: „Заузео сам положај Мали Голаћ са 4. батаљоном. У резерви ми је 1. батаљон на путу Крњево—Паучине. О непријатељу до сада не знам ништа (?!), до да се води пешачка борба код села Трновча. Са једном четом из резерве посео сам Парлоге. Јавићу се чим ухватим везу десно и сазнам што о непријатељу". А командант 4 батаљона 19 пука са Паучина известио је, да је непријатељ 3 шумадиску пољску батерију, чим је отворила ватру, пронашао и „почео тући тешким оруђима из долине Мораве потпуно у леђа, те је њено дејство око 9 часова потпуно престало".

лазим на Клису.[1] Потребно је да се до мрака задржимо".

Ситуација се и на десном крилу, код 2 батаљона, нагло погоршавала, јер је непријатељ из долине В. Мораве тежио да га обухвати. Командир 4 чете 3 батаљона 6 пука са десног крила известио је у 10.05 часова да непријатељ са врло јаком снагом наступа на његово десно крило и да тежи да га наткрили. Његову снагу командир цени око једног батаљона и вели да је стигао у висину пасивних заклона, где је јуче био командант 4 батаљона 19 пука, али да је овде задржан нашом јаком пешадиском ватром. И на левом крилу 2 батаљона стање се погоршавало. Командир 1. чете известио је да се непријатељ провлачи долином позади шуме испред редута и да се развија у стрељачки строј тежећи више нашем десном крилу, али да његову јачину није могао да оцени.

У то време командант 2 батаљона сазнао је да се лево повукао 3 батаљон и послао овај извештај: „У 10.05 часова сазнао сам да су чете капетана Голубовића и поручника Ј. Милошевића напустиле своје стрељачке заклоне услед јаког дејства непријатељских хаубица. То ми је јавио наредник-водник Јордан из 3. батаљона који је потрешен од гранате. Ако капетан Јованчић не успе да поврати ове две чете на положај, ситуација биће критична".[2] За повлачењем 3 батаљона почео се повлачити у 10.30 и 2 батаљон. Њему је у 10.50 наређено: „Повлачите се на десну обалу Жужалице, ту се прикупите и поседните, те да се не допусти непријатељу да је данас пређе".

У исто ово време непријатељ је наступао и према десном боку. У 10.30 командант 3 батаљона 10 комбинованог пука са североисточног дела Паучина (Трше До) известио је о томе команданта 4 батаљона 19 пука на Паучинама: „Непријатељ наступа долином Мораве са јачом колоном и артилеријом ка с. Крњеву. Изгледа ми да ћемо бити одсечени. Молим да са батаљоном одступим, о чему известите команданта 2. батаљона 19. пука". Убрзо је овај батаљон и отступио. А услед његовог повлачења десно крило 4 батаљона 19 пука отпочело је у 11.45 добијати пешадиску ватру не само са фронта но и косу са југоисточне стране Голобока. Зато је десно крило почело отступати, али је командант батаљона одмах упутио из резерве једну (4) чету и она је посела напуштене стрељачке заклоне. Непријатељ је нарочито тукао центар овог батаљона, где се налазила 3 шумадиска пољска батерија са два тешка оруђа, те је у 13 часова један вод ове батерије упућен на Комаревац а доцније је командант батаљона упутио и остатак батерије на Оскорушу.

[1] Овај Клис на новој секцији није обележен. Према предратној секцији то је северни испадни део Дреновца.

[2] Капетан Голубовић, командир 3 чете, поручник Ј. Милошевић, заступник командира 1. чете, а капетан Јованчић, командир 4 чете — сви из 3 батаљона 19 пука.

Услед повлачења 3 батаљона 10 комбинованог пука настала је опасност да не отступи цео пук III позива и да се на тај начин не открије не само десни бок но и позадина. Зато је у 12.15 наређено команданту 10 комбинованог пука III позива: „Потребно је да се задржите и ухватите везу десно и лево. Лево са 4. батаљоном 19. пука, пошто изгледа да је одступио цео (3.) батаљон тога пука. Ми смо се повукли на десну обалу потока Жужалице". Заиста је опасност могла наступити са те стране, јер и командант тога пука у 11.50 извештава: „Непријатељ бомбардује Мали Голаћ, Парлоге. У исто време подилази ка с. Крњеву са јачом снагом у више стрељачких стројева. Батаљон из резерве помакао сам ближе с. Крњеву".

Тачно у подне командант пука примио је телефоном наређење команданта дивизије да се повуче на другу линију одбране. Зато је одмах наређено повлачење. Команданту 4 батаљона 5 пука у резерви, који је био позади 3 батаљона 19 пука, послато је ово наређење: „Пропустите 3. батаљон па потом у реду и са осигурањем одступите. Одступите прикривено на већ одређени положај на главној одбранбеној линији. Оставите заштитна оделења да мотре на непријатеља". А команданту 10 комбинованог пука у 12.20 наређено: „Постепено и прикривено одступите под заштитом на главни положај, као што сам наредио. Известите суседне трупе. Не заборавите батерију".

За све ово време пољске батерије су живо потпомагале нашу пешадију. Оне су најпре тукле непријатељску пешадију при наступању ка с. Голобоку, а потом и при избијању из самога села, а за то време је 5 шумадиска пољска батерија тукла непријатељску пешадију која је наступала од Крњева. Тако су исто дејствовале и хаубичке батерије, и то: 6 хаубичка батерија на непријатељску пешадију која је наступала ка Голобоку, а 9 и на непријатељску пешадију која се утврђивала на Клису (Влаово).

У 13 часова повукао се са Голаћа 2 батаљон 19 пука и посео Мемедове Ливаде[1]; 10 комбиновани пук са 5 шумадиском пољском батеријом посео је Рачу Бару (1 и 4 батаљон у I борбеном реду а 3 у резерви), а око 13.50 повукао се са Дреновца 3 батаљон 19 пука и посео око 16.30 „израђене и скоро пропале стрељачке заклоне на Комаревцу". Њему је наређено да ухвати лево везу са 11 пуком а десно са 2 батаљоном 19 пука. У отсечној резерви задржан је 4 батаљон 19 пука за десним крилом (ближе Мемедовим Ливадама) а 4 батаљон 5 пука за левим крилом. Превијалиште смештено је на саставу путева западно од Раче Баре а источно од Циганског

[1] Мемедове Ливаде на новој секцији нису означене, а на предратној то је земљиште око прве раскрснице северно од Раче Баре.

Потока. И батаљони I борбеног реда предузели су хитно чишћење и оправку стрељачких заклона.

Непријатељ је нагло наступао и зато су се наши заштитнички делови под притиском повлачили, тако да чим су непријатељски делови избили на положај, отпочела је борба. Како 3 батаљон на Комаревцу није могао да ухвати везу лево са 11 пуком, то је командант пука упутио из пуковске резерве 4 батаљон 5 пука да попуни празнину „између линете на Комаревцу и Оскоруше", јер је услед ове празнине 3 батаљон почео у 16.45 да добија митраљеску ватру из потока Синодолице (изворни део потока Жужалице) на своје лево крило, те се развила јака пешадиска и митраљеска ватра.

Командант 3 батаљона вели да се у то време кретала 4 чета 1. батаљона 11 пука да поседне свој положај и да ухвати везу са њим. Али услед ове изненадне ватре чета је почела отступати, те су се морале развити две чете 5 пука да попуне ову празнину и да би спречиле обухват левог крила 3 батаљона. Непријатељ је увидео овај маневар и зато је отворио јаку митраљеску ватру да би ово спречио. Чете 5 пука успеле су да се развију и давале су отпора, али видевши отступање десног крила 11 пука и оне су отступиле. 3 батаљон 19 пука остао је на своме месту и успео је јаком пешадиском ватром и бомбама да задржи непријатеља и да га натера да се утврђује.[1]

У 16.45 примио је командант пука извештај команданта 11 пука од 16.10 часова: „Командант Шумадиске дивизије телефоном саопштава, да ће се ноћас дивизија пребацити на десну обалу реке Јасенице, да ће главнине отпочети покрет у први мрак а заштитнице око пола ноћи. За ово ће се добити писмена заповест и по њој има да се ради. На овим положајима задржите се док не добијете наређење". Према овоме је командант одмах наредио да се предузму потребне мере за покрет и да у заштитници остане 4 батаљон 5 пука. Нарочито је скренута пажња да се људи прикупе и „не дозвољавати да се удаљују, како не би остали и били заробљени". А чим је у 18.05 примљено наређење команданта дивизије за повлачење, одмах је издато ово наређење:

[1] Докле командант 3 батаљона 19 пука у своме извештају овако претставља стање свога и 4 батаљона 5 пука, дотле пак командант 4 батаљона 5 пука у своме извештају вели да је „1. чета 3. батаљона 19. пука из резерве приликом напада противника одступила позади пуковске резерве и прикупљала се. 3. чета 3. батаљона 19. пука такође је одступила и доцније се вратила". А за свој батаљон вели: „Исто тако моја 1. чета разбегла се и према командиру чете и воднику предузео сам законске мере".

Заиста је извештај комаданта 4 батаљона 5 пука, мајора Богољуба С. Молеровића, у погледу 1. чете 3 батаљона 19 пука био тачан, јер и командант 19 пука износи, у своме наређењу ОБр. 2262 од 24 октобра, да се ова „чета разбегла и дошла код мене у шуму са причањем да их је напала коњица и то ноћу?!!"

„На основу наређења команданта дивизије ОБр. 4661 од данас, пук са батеријама почеће да се повлачи у 22 часа правцем Паланка—Узун Ћуприја—Караула, где има да поседне одсек од изворног дела Копоринског (Буковичког) потока до 5 пука I позива.

„Заштитнице остаће на положају до два часа после поноћи, када ће под заштитом стражарећих оделења почети да се повлаче на линију: Глибовац—Логориште (гробље)—Влајића брдо, и пошто се пребаце преко Јасенице поседају положаје (заштитница овога пука Дреновчић[1]), а стражарећа оделења остају на десној обали Јасенице.

Наређујем:

„Батерије полазе у 22 часа на челу колоне, за овима бојна комора, митраљеско оделење, па по бројном реду батаљони. У заштитници остаје 4. батаљон 5. пука и један митраљез, и командант ће у свему поступити по горњем наређењу команданта дивизије.

„Поделу одсека одређеног за овај пук одредићу накнадно".

И пук је отступио „тачно у одређено време сеоским путем долином потока Кудреча (Циганski Поток) за Паланку".

Губитци. Погинуло је 9, рањено 54 нестало 35; из 2 и 4 чете 3 батаљона 6 пука погинуло 4, рањено 11 и нестало 6 војника. *Утрошено муниције:* 56 638 пушчаних зрна и 61 бомба, 350 шрапнела и 173 разорне гранате.[2]

Командант артилерије вели да су се данас „нарочито одликовали енергијом и неустрашивошћу командир 3. шумадиске пољске батерије, капетан I кл. Војислав Савић и командир 9. дринске пољске батерије, капетан I кл. Добривоје Нешић".

11 пук. У 6 часова једна непријатељска брдска батерија са косе северозападно отворила је ватру на десно крило, на 1. батаљон на Клису. На ово је 4 шумадиска пољска батерија одмах отворила ватру, и то једним водом противу ове батерије а другим противу његове пешадије која је стигла до 800 м. Према центру, 2 батаљону, непријатељска је пешадија отпочела да наступа у 7.40 и на њу је 6 шумадиска пољска батерија одмах отворила ватру. У то време појавиле су се непријатељске патроле и према левом крилу, 4 батаљону, на Стражевици.

Од 8 часова непријатељ је појачао своју артилериску ватру и отпочео да туче цео положај брдским, пољским и тешким батеријама, нарочито десно крило — Клис. Услед

[1] Дреновчић је на новој секцији означен само као кота 209.

[2] 3 шумадиска пољска батерија утрошила је 68 шрапнела и 11 разорних зрна, 5 шумадиска 18 шрапнела, 4 дринска 179 шрапнела и 129 разорних зрна и 9 дринска 70 шрапнела и 12 разорних зрна; 6 хаубичка батерија 15 шрапнела и 21 разорно зрно а 9 хаубичка батерија, која није била у саставу овога отсека, 6 шрапнела и 21 разорно зрно.

јачег покрета непријатељске пешадије сви напред истакнути делови, извиђачки и претстражни, повукли су се на главну линију одбране. „Карактеристично је", вели командант пука, „да непријатељска пешадија ређе отвара ватру, већ се по групицама креће под заштитом јаке артилериске и митраљеске ватре".

„У 9.35 часова", пише командант пука, „према јачем покрету и груписању непријатељске пешадије закључио сам да се непријатељ јаче групише према мом десном крилу. У ово време на целом мом фронту развила се јака борба". У 10.45 начелник штаба известио је телефоном команданта овога пука да се 19 пук због јаког притиска повлачи на десну обалу потока Жужалице, на положај Трше До, Паучине, Дреновац (Клис) и да ће на овом новом положају дати отпор. Зато је командант пука наредио да се десно крило и центар повуку на Пределе, ради јаче везе са левим крилом 19 пука и да би избегао бочну пешадиску и митраљеску ватру од стране села Голобока.

Убрзо за овим, око 11 часова, командант дивизије телефоном наредио је да се пук поступно повуче и поседне за одбрану другу линију одбране, Оскорушу—друм на Сврачковцу. „Према овој новој ситуацији", наставља командант пука у својој релацији, „да би трупе извукао у реду а при том што јаче задржавао непријатеља, јер сам приметио да непријатељ јако притискује не само 19. пук већ се све јаче и јаче развија и према мени, то сам био принуђен да извршим повлачење са прихватом и зато сам прво повукао 2. батаљон са водом митраљеза са центра на косу између Оскоруше и Предели, затим 4. батаљон на исту висину лево од 2. батаљона. Ово повлачење извршено је под заштитом јаке артилериске ватре и јаче пешачке ватре 3. батаљона који је био у одсечној резерви на Пределима.

„За време овог повлачења приметио сам да се непријатељ јако развија са својом пешадијом на југозападној страни с. Голобока и тежи да ми обухвати десно крило. Видевши ово, наредио сам 2. батаљону и воду митраљеза, пошто су већ заузели прихватни положај, да отворе што јачу ватру и непријатеља што дуже задрже ради уредног повлачења 1. батаљона са десног крила. 6. батерију са Предела упутио сам на први прихватни положај где су већ били распоређени 2. и 4. батаљон са водом митраљеза. Ово је било око 14 часова.[1] Под заштитом ватре ових батаљона, митраљеза и батерије на прихватном положају, 3. батаљон са Предела, као одсечна резерва повукао се у реду и заузео положај Оскорушу (раније утврђени положај). Први батаљон исто тако повукао се у реду ма да је гоњен јаком артилериском, ми-

[1] Командант отсечне артилерије у своме извештају ОБр. 2265 о овој борби вели, да се 1. батаљон на десном крилу повукао до 10.25 часова.

тражеском и пешачком ватром на положај к. 240 десно од 3 батаљона.[1] 4. батерију са Предела упутио сам на положај Оскорушу а одмах затим и 6. батерију.

„Непријатељ, приметивши ово моје одступање, предузео је јачи покрет својом пешадијом преко Предела и даље ка Оскоруши, а нарочито јачим делом пешадије почео се спуштати са Стражевице ка моме 4. батаљону. Ово наступање непријатељске пешадије потпомогнуто је јаком артилериском и митраљеском ватром.

„Од 15 часова непријатељска пешадија предузела је снажан покрет противу мог 2. и 4. батаљона на прихватном положају. Оба ова батаљона са водом митраљеза успели су да се одрже на положају од 15 до 16 часова а затим, под заштитом јаке пешадиске и артилериске ватре са главног положаја, повукли су се на главну линију положаја, и то 4. батаљон на лево крило а 2. батаљон на Парлоге, између Оскоруше и к. 144 (к. 156).

„Од 16 часова непријатељ је продужио снажно наступање пешадијом на целом мом фронту а нарочито друмом за Паланку, тежећи да се пробије у правцу Паланке. Овај његов покушај задржан је снажном ватром са главне линије одбране и натеран да се задржи не више од 300 м. од мојих стрељачких заклона.[2] Ноћ, око 17.30 часова, прекинула је даљу борбу поред силног притиска од стране непријатеља који је био јак најмање од једне бригаде пешадије са већим бројем митраљеза и топова. Успео сам да се задржим на положају Оскоруша—Парлози—к. 144 (к. 156) на друму од Смедерева за Паланку. Благодарећи крајњем пожртвовању официра, подофицира, каплара и редова овога дана успешно је изведено одступање и у добром реду а при том непријатељ је ако не потучен, оно бар јако кажњен, јер се његова пешадија у више махова колебала и растурала нарочито када је улазила у јаку пешачку ватру.

„Од топовског и уопште материјала није ништа упропашћено".[3]

---

[1] К. 240 на новој секцији јесте безимени ћувик између Комаревца и Оскуруше.

[2] Ову релацију унеколико допуњава извештај команданта отсечне (II) групе артилерије, потпуковника Петра М. Лазаревића: „У 16.25 приметило се да са левог крила војници по групицама одступају. То су били делови 4. батаљона 11. пука. Командант пука послао је ордонансе, а кад није успео на тај начин да их врати, појахао је сам пред њих. Ускоро ми је командир 3. шумад. батерије скренуо пажњу на јаке делове нашег левог крила у повлачењу. У исто време је и непријатељска пешадиска ватра захватила својом сфером батерије које су биле у висини главне одбранбене линије (на 300—400 м. иза ње).

„Наредио сам одмах да се батерије повуку, и то 6. на један прихватни положај на 600—700 м. иза првог положаја. Исто тако наредио сам и повлачење хаубичких батерија и 3. шумадиској и 9. дринској које су се затекле на моме положају".

[3] Релација команданта 11 пука I позива ОБр. 1578 од 23 октобра 1915.

Губитци. Погинуо командир 2 чете 1 батаљона, резервни капетан II класе Петроније М. Јовановић и 16 војника, рањено 3 официра и 69 војника, контузован 1 официр,[1] нестало 50 војника. Код артилерије рањен 1 војник. *Муниције утрошено*: 135445 пушчаних метака и 4 бомбе; 4 шумадиска пољска батерија 322 шрапнела и 103 разорна зрна а 6 шумадиска пољска батерија 212 шрапнела и 61 разорно зрно.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Припреме за напад.** Према наређењу команданта корпуса требало је да све батерије до 9.30 изврше коректуру гађања, а од 9.30 до 10.30 часова да дејствују. Са много тешкоћа постављена је главнина тешке артилерије и она је у 9.30 отворила ватру.

У 7.40 запажено је од стране 11 баварске дивизије да се непријатељ код Голобока повлачи ка југу, и чим је отворена артилериска ватра непријатељ је напустио своје положаје западно и одмах до села Голобока.

2. **Рад пре подне.** — а) *25 резервна дивизија.* Пошто је непријатељ напустио положај, то се могло да крене напред лево крило ове дивизије и до подне стигла је дивизија на Стражевицу, а око Клиса још се водила борба. Лево крило 118 резервног пука налазило се у Голобоку.

б) *6 дивизија.* 64 пук пришао је узору отприлике на 400 м. испред српског положаја код Голобока. 24 пук није могао прећи преко потока испред свога фронта, јер га је непријатељ тукао уздуж (фланкирао), те се пук налазио отприлике на 1000 м. пред селом. 20 пук заузео је Кленовац. И док је артилерија вршила коректуру, 24 пук пришао је на 500 м до села Голобока. Један заробљени војник, из српског 6 пешадиског пука, изјавио је да се северно од села налазе два пешадиска пука а у самом селу осам оруђа.

У 9.50 примио је командант дивизије извештај команданта 25 резервне дивизије да се непријатељ повлачи западно од села Голобока, те је поводом тога наредио да трупе одмах отпочну са наступањем, ако би се непријатељ повлачио испред њих, и као први циљ пешадије дат је северни испадни део Дреновца (Клис). И док је ово наређење стигло, ове су се већ налазиле у покрету. Непријатељ је само на извесним местима давао отпор, али је отпор био јак. У 11.30 заузето је село Голобок и трупе су, према издатом наређењу, продужиле наступање у правцу југозапада. Овој дивизији дат је отсек између линије Клис (Влаово)—Сврачковац и Циганског Потока.

в) *11 баварска дивизија.* У један час издао је командант дивизије заповест за данашњи рад. Бригада Шоха

[1] У извештају команданта 11 пука, ОБр. 1809 од 20 децембра 1915, записано је да је 20 октобра рањен водник 4 чете 1 батаљона, резервни потпоручник Божидар Ђ. Недић а 22 октобра (погрешно 23) на Оскоруши, водници 1. чете 2 батаљона, резервни потпоручници Добривоје Ст. Дицић и Радмило В. Новаковић. У извештају није казано ко је контузован.

(3 и 22 пук) имала је узору да се прикупи на железничкој прузи. Напад је требало да се изврши десним крилом кроз шумицу, један километар североисточно од железничке станице Милошевац, ка Голаћу к. 193, а левим крилом преко засеока Савановца ка Крњеву. 13 резервни пук имао је, у циљу обезбеђења левог бока, да наступа од села Трновча, обезбеђујући степенастим поретком свој леви бок.

Пре него што је издата ова заповест, стигао је извештај команданту дивизије о непријатељским нападима код Трновча и западно. У току ноћи примане су узнемиравајуће вести, али су се показале као претеране; несумњиво је да су тамо стигле нове непријатељске снаге. Према исказу једног заробљеника (једног коњичког мајора) имале су ове непријатељске снаге да буду још појачане.

У Милошевцу сазнао је командант дивизије, у 8.30, да се пре 45 минута кренула једна пешадиска колона из Голобока преко Паучина ка југу. Овај извештај наговештавао је или да је непријатељ под притиском 11 баварске дивизије отпочео да се повлачи или да извлачи извесне делове ради обезбеђење бока. Ово последње изгледало је вероватније, јер је доцније примећено да се утврђује на Голаћу и на Парлозима (к. 192).

У 8.50 известио је командант бригаде да је његова бригада спремна за напад, да је западно од села Трновча отступило око 400 Срба, да је непријатељ јако посео заселак Савановац и да се према Савановцу налази, на 600—800 м, 22 пук. И 13 резервни пук, чије су се јединице измешале у току ноћашње борбе, био је тако исто спреман за покрет, али само артилерија није била спремна да отвори ватру.

Ипак се командант дивизије решио да изврши напад, како се не би непријатељу дало времена да се утврди на Голаћу и Парлозима. Појединим наређењима предвиђено је све што је требало за извршење напада. Требало је да у 10 часова бригада Шоха крене према висовима, а 13 резервни пук ка југу. Претпостављало се да ће концентрација ватре батерија спремних за дејство противу Железничке станице Крњево бити довољна, да се убрзо протера непријатељ који се тамо налази и да неће дуго да спречава наступање.

На десном крилу дивизије заузео је 3 пук без отпора Голаћ и продужио ка југозападу. Напротив, код Савановца је непријатељ давао жилав отпор и 13 резервни пук могао је само полако под борбом да наступа. Изгледало је као да се налази пред јаче утврђеним положајем, који се пружа од железничке пруге, јужно од железничке станице Крњево, па ка завоју В. Мораве код Кута.

Из напред наведеног, као и из извештаја примљеног у 11 часова, да се непријатељске пешадиске колоне повлаче од Голобока ка југу, командант дивизије стекао је уверење да

непријатељ напушта своје положаје на висовима, али да ће се трупе у долини В. Мораве јако бранити као и раније.

Да би дивизија могла и даље да напада на непријатељски бок, морала је да скрене више ка југу и да сломи непријатељски отпор код Савановца. Командант дивизије заповешћу својом, издатом између 11 и 11.30 часова, наредио је да десно крило бригаде Шоха наступа ка центру, ка Рачој Бари, а лево крило ка западној ивици шумице западно од Великог Орашја. Између бригаде Шоха и реке В. Мораве требало је да наступа 13 резервни пук у правцу В. Орашја. Артилерија је имала да сасреди ватру испред фронта 13 резервног пука и на Савановац. Командант дивизије очекивао је да ће се непријатељ и код Савановца повући у случају брзог надирања његовог десног крила.

3. **Наређење команданта корпуса од 12.10 часова и даљи ток рада.** Убрзо се показало да наређења команданта 11 баварске дивизије одговарају намерама команданта корпуса. Примивши извештај да је 6 дивизија заузела село Голобок а десно крило 11 баварске дивизије Голаћ, командант корпуса издао је у 12.10 часова потребна наређења.

Према раније наређењу 25 резевна и 6 дивизија требало је да по заузећу положаја код Голобока скрену ка југозападу. Садање наређење команданта корпуса упућивало је обе дивизије више ка југу. Унутрашња крила ових двеју дивизија требала су да наступају преко потока Синодолице и к. 267, Оскоруша, на северозападну ивицу Паланке. 11 баварска дивизија упућена је противу линије: Влајића Брдо—В. Орашје. Свима је трупама наређено да енергично наступају.

Ово наређење стигло је 25 резервној и 6 дивизији у тренутку када су се припремале за гоњење у правцу југозапада. Требало је дуже времена док су трупе скренуле на нове отсеке, правцем више ка југу. Задоцњење наступило је и зато што још нису били стигли пре напада остављени коњи нижих штабова и командира чета. И после свега овога наступало се под борбом са српским заштитницама, које су се жилаво браниле.

У 15.45 наредио је командант 25 резервне дивизије својим трупама да још данас заузму Оскорушу и трупе су, стално под борбом са непријатељским заштитницама, стигле до циља где су у сумрак понова дошле у близину непријатеља.

Код 6 дивизије, после заузећа села Голобока, прикупио се 64 пук на јужној ивици села. У циљу обезбеђења артилерије кренути су предњи делови у правцу Дреновца к. 225. Наређење од 12.10 часова за продужење напада примио је командант пука нешто пре 15 часова и пук се одмах кренуо. Наступало се обазриво, јер се, судећи према пешадиској и артилериској ватри, водила јака борба на фронту 25 резервне дивизије, а сем тога изгубила се веза са 24 пуком. Командант

64 пука одредио је својим батаљонима за први циљ напада источни део к. 267 на Оскоруши. Али како је пук у времену кад је пао мрак био пред највишом тачком на Комаревцу, то је командант пука у 17.45 издао наређење да се заузме ова кота, стане и утврди. Кад су се батаљони кренули ка овој коти, отворила се борба која је трајала до ноћи. Изгледало је као да је пук наишао на јача српска одељења.

24 и 20 пук у своме наступању доста су заостали како услед тешког земљишта тако и услед тешкоћа у преношењу наређења. Наређење команданта дивизије од 16.55 часова, да трупе још данас стигну испред к. 267 на Оскоруши и на пут који води из долине Циганског Потока за село Крњево, примили су команданти пукова тек пошто су трупе заузеле распоред за преноћиште. Веза између појединих пешадиских пукова као и са артилеријом била је прекинута. Командант 64 пука примио је наређење од 16.55 тек у 19.45 часова. Непријатељ испред овога пука налазио се на земљишту непрегледном и обраслом густом шумом и отворио је јаку ватру. Изгледало је да би губитци, ако би се продужио напад, морали бити несразмерно велики према успеху и тај евентуални успех могао би бити само у томе што би се предња линија померала за један до два километра унапред. И тако се на целој линији одустало од продужења напада.

Код 11 баварске дивизије одмах после подне извршило је лево крило 22 пука, а и 13 резервни пук, јуриш на цео српски положај од Савановца до завоја В. Мораве код Кута. Трупе су претрпеле губитке који нису били незнатни. Изгледало је као да је непријатељ овде употребио нове снаге. Главнина бригаде Шоха, у борби са српским заштитницама, стигла је на Рачу Бару, а 13 резервни пук и 1. батаљон 22 пука одбацили су непријатеља ка В. Орашју. Трупа је пришла овом селу до на један километар и утврдила је да се на ивици села налази утврђена непријатељска пешадија са митраљезима. Изгледало је да је за сада искључен напад без артилериске припреме. Али како је убрзо пала ноћ, то до употребе артилерије није дошло. Непријатељ је задржао у својим рукама село Велико Орашје.

4. **Ситуација увече. Намере и наређења за 23 октобар.** Данашњи дан је без сумње захтевао од трупа врло велике напоре. Требало је сломити отпор српских заштитница које су, делом добро потпомогнуте артилеријом, спречавале наступање немачким трупама. Земљиште је захтевало како од командовања тако и од трупа ванредне напоре. Јер услед непрегледности било је отежано преношење наређења и одржавање везе између појединих јединица. Ово утолико пре што је владала оскудица у средствима за везу, а и коњи официра који врше службу на коњу после борбе махом нису

на време стизали. Киша је заиста престала још 20 октобра, али је ипак земљиште било тако наквашено да су трупе подносиле напор какав до сада није био познат, а код артилерије, и поред свих предузетих мера, само су неке батерије могле преко дана да дејствују. Од ових батерија треба истаћи вод 110 тешке батерије и 5 батерију 7 тешког артилеријског пука, које су успеле да још увече отворе ватру на Паланку и Железничку станицу у Паланци где је, према извештају, уочен саобраћај возова. Друге неке пољске батерије стигле су тек доцкан увече или у току ноћи позади положаја пешадије. Највећи део артилерије заноћио је дуж друмова на којима се кретао.

Према извештајима који су примљени ове вечери, 25 дивизија стигла је на јужну страну Оскоруше и претпостављало се да се 6 дивизија налази на истој висини и у вези са 25 резервном дивизијом. Према извештајима предњих делова 11 баварске дивизије могло се закључити да су заузета села Мала Плана и Крушево, али да је непријатељ у Вел. Орашју.

У току овога дана понова је десни бок корпуса дао повода за извесну узнемиреност. Бок је код села Селевца обезбеђивао одред Јагова. Корпус је, без обзира на непријатељски положај код села Азања, зашао дубоко у правцу југа и непријатељ је био у могућности да, под заштитом својих трупа које су биле према одреду Јагова на линији к. 253 Дебљак—к. 220 (јужно од Селевца), нападне корпус у бок. Ово је српском вођству било утолико лакше што је према 3 корпусу много изостала III аустроугарска армија. И тако је 25 резервна дивизија углавном обезбеђена на тај начин што је 168 пук наступао у степенастом поретку и што је дивизија ради одбијања напада имала на расположењу много артилерије, која се прикупила на друму за Паланку.

И поводом овога наређено је у подне одреду Јагова да енергично извија ка југу. После артилериске ватре непријатељ се повукао и један комбиновани одред продро је до предњих утврђења код села Азање. Ипак су остали Парлог (к. 329) и Вел. Крсна у непријатељским рукама. Изгледало је као да је лево крило III аустроугарске армије стигло на Слатину.

Према изнетим околностима командант 3 корпуса сматрао је да има могућности да отсече отступницу знатном делу непријатељских трупа пред фронтом III аустроугарске армије, и у 16.55 наредио је да се 25 резервна дивизија групише тако како би сутрадан могла да скрене ка западу. Али је командант армије ово променио.

4 резервни корпус заузео је у току дана непријатељски положај на линији Александровац—к. 250 (Шестра)—село Орљево (Орљани), а 10 резервни корпус одбио је српске нападе.

Командант корпуса примио је у 21.05 ч., у селу Михајловцу, наређење команданта армије по коме имају сва три корпуса да продуже напад ка југу. 3 корпус требало је да стигне на линију Паланка—Вел. Орашје, а његова 25 резервна дивизија имала је да наступа у степенастом поретку десно, и њој је нарочито стављено у задатак да очисти околину Азање од непријатеља и да осигура везу са III аустроугарском армијом.

Према заповести команданта корпуса, која је издана око поноћи, корпус је имао 23 октобра да избије на линију: село Глибовац—Паланка—село Вел. Орашје, као и да заузме прелазе преко реке Кубршнице и Јасенице. И када трупе стигну до ових река, имале су да упуте јаче претходнице да обезбеде прелазе. Сем тога наређено је команданту 25 резервне дивизије да упути у село Азању један комбиновани одред који ће у вези са одредом Јагова да очисти село од непријатеља.

11 баварска дивизија имала је, уз припомоћ артилерије 6 дивизије, да заузме Вел. Орашје и прелаз преко Јасенице, а потом и Вел. Плану. У циљу привлачење своје тешке артилерије одобрено је команданту 6 дивизије да се послужи на реону 25 резервне дивизије и друмом Михајловац—Паланка.

Поглед на рад овог дана.

После толиких борби, повлачења, неуспеха, губитака, оскудице свега, непроспаваних ноћи, брига и т. д., морал је, сасвим природно, почео јаче да попушта. Био је потребан и најмањи одмор. Али за то није било могућности. Надмоћнији непријатељ је надирао. Борбе су се стално низале једна за другом. А свако повлачење, било по наређењу или по сили околности, изазивало је све већу душевну узнемиреност код бораца, што ће се убрзо још јасније видети. Ово стање несумњиво је утицало и на даљи рад трупа.

Овога дана, око 11 часова, начелник штаба Шумадиске дивизије обавестио је телефоном команданта Коњичке дивизије да се Шумадиска дивизија повлачи на другу линију одбране. „Повлачењем трупа Шумадиске дивизије", вели командант Коњичке дивизије, „откривен је леви бок распореда ове дивизије и како су се трупе Шумадиске дивизије већ налазиле у повлачењу то се није имало времена за писмену заповест већ је одмах, у 11.15, наређено команданту 1. бригаде да са трупама отпочне повлачење на линију северна ивица В. Орашја—Пољче".

Раније је речено[1] да се Коњичка дивизија још прошле вечери повукла позади села Трновча, тако да је Шумадиска дивизија остала испред Коњичке дивизије отприлике на 6 до 7 км. Стога се не може разумети зашто је коман-

[1] Види стр. 133.

дант Коњичке дивизије тврдио да му је леви бок остао откривен кад је његов леви бок одговарао у овом случају позадини Шумадиске дивизије. Исто тако командант Коњичке дивизије неоправдано тврди да се нагло повукао из бојазни да не задоцни. Међутим, он није могао да задоцни, прво стога што се Шумадиска дивизија тек отпочела повлачити, а друго што постоји битна разлика у брзини повлачења једне пешадиске и једне коњичке дивизије. Тако се исто не може разумети ни зашто је командант Коњичке дивизије у 11.15 издао усмену заповест и тврдио у своме операциском дневнику да нема „времена за писмену заповест", а одмах после 15 минута издао сасвим правилну писмену заповест за повлачење: „Повлачење извршити тако да главнина увек буде у висини трупа Шумадиске дивизије I позива а предњи делови да одржавају стално додир са непријатељем..." Међутим, овако није урађено.

Према оваквом раду Коњичке дивизије, сад је Шумадиска дивизија била не само откривена с десног бока него и остављена самој себи. То се унеколико види и из одговора начелника штаба Коњичке дивизије од 12.30 часова на питање команданта Шумадиске дивизије, да на простору између В. Орашја и Раче Баре има три ескадрона, три чете и обе батерије са задатком да нарочито чувају десни бок Шумадиске дивизије.

Положај Шумадиске дивизије заиста је био тежак. Јер док је Коњичка дивизија напустила свој положај и открила десни бок Шумадиске дивизије, дотле је непријатељ своју појачану снагу све више приближавао, тако да је после 12 часова на простору од Голобока до В. Орашја могао нападати где хоће.[1] У исто време је положај Шумадиске дивизије и на фронту био више него тежак. Јер у 14 часова, кад се Коњичка дивизија већ налазила код В. Орашја, из Шумадиске дивизије стигли су на другу линију одбране само 5 и 12 пук, који нису ни имали борбе, а 19 и 11 пук повлачили су се под борбом и избили су на другу линију одбране тек у 15.45 часова.

---

[1] 3 армиски корпус, појачан са 11 баварском дивизијом, био је у односу према Шумадиској дивизији јачи у пешадији скоро два пута, у митраљезима шест пута а у артилерији, не рачунајући рововска оруђа, три пута.

Па и у спреми, нарочито код артилерије, био је много јачи. Командант отсечне артилерије код 11 пука, потпуковник Петар М. Лазаревић, у своме извештају вели: „Непријатељска артилерија материјално је спремнија од наше. Код нас се запажа оскудица у материјалу за везу — каблова (жице) и добрих телефонских апарата. Тај факат, уз оскудицу балона и аероплана, јако отежава везу и гипкост ватре на овако широким, искривуданим и покривеним фронтовима.

„Ова оскудица у сигурној међусобној вези отежава, да се кроз артилерију једног дела бојишта у једном потребном тренутку проведе једна мисао, једна воља, те је сагласан рад и узајамно потпомагање минимално".

Што се Шумадиска дивизија ипак извукла из овако тешког положаја, поред свог жилавог отпора, има да захвали јаком отпору трупа 1. коњичке бригаде, која се упорно држала све до повлачења у 12 часова. На тај начин је онемогућен план 11 баварске дивизије да нападне десни бок Шумадиске дивизије. И заиста, тек у 15 часова, начелник штаба Коњичке дивизије известио је да се једна непријатељска колона креће од железничке станице Крњево у правцу Ливадског Брда, али да је још у долини и да је наређено да је туку коњичке батерије.

Са непријатељске стране износи се да је узрок неуспеху то што није могла благовремено да стигне целокупна артилерија и да се постави на положај. Несумњиво је да овоме треба додати да и сам рад 11 баварске дивизије у оваквој једној деликатној улози није био довољно енергичан, бар не као осталих дивизија, те је и јуриш који је извршен одмах после подне извршен само на заостале делове Коњичке дивизије, на већ напуштеном положају.

VII

БОЈ КОД КАРАУЛЕ

Скица 16

А. — Поседање положаја

23 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** — а. **Код коњичке дивизије.**[1] Прва бригада пребацила се на десну обалу В. Мораве, „са задатком да штити линију Ракинац до Мораве према Трновчу", а 2 бригада на десну обалу Јасенице и порушила мостове код В. Орашја.[2]

б. **Код Шумадиске дивизије.** За време повлачења ка Паланци непријатељ је избацио неколико артилеријских зрна у правцу Паланке, вероватно у циљу да туче позадину, ма да уствари те ноћи непријатељ није вршио никакво гоњење. Дивизија се повукла на десну обалу Јасенице, на линију Распоповица к. 263 (11 пук)—Караула к. 297 (19 пук)—с. Баничина (5 пук) —к. 252 (Крстато Поље, 12 пук). У дивизиској резерви прикупљао се 10 комбиновани пук III позива на Карличици. Батерије ван састава отсека постављене су, и то: Пиротска градска батерија северно од с. Бошњана, источно од друма Паланка—Рача, 6 и 9 хаубичка батерија на јужном нагибу Караула, а један је вод 6 хаубичке батерије привремено задржан на к. 255 (Бела Земља).

Заштитнице су се задржале на својим местима и у одређено време отпочеле су се повлачити на линију Милијин Брег к. 225—Копоринска Коса к. 209—с. Стојачак—Глоговачко Поље к. 221.

2. **Рад у току дана.** — а. **Коњичка дивизија.** Командант 2 бригаде известио је свога команданта у 10,30 часова да ће се, у случају јачег непријатељског напада, заштитница 11

---

[1] Овога дана износи се рад Коњичке дивизије само на левој обали В. Мораве.

[2] Друга бригада је са придодатом пешадијом заузела овај распоред: Десни отсек, од В. Мораве наспрам с. Д. Ливадице па до В. Плане, посео је 3 батаљон 5 прекобројног пука са два митраљеза. Леви отсек, В. Плану, посео је 2 коњички пук са 2 митраљеза. У општој резерви, у В. Плани позади кланице, задржан је 1. батаљон 12 пука, а 2 батаљон 10 комбинованог пука III позива враћен је у састав свога пука. 2 коњичка батерија постављена је на Милијином Брегу.

Порушени су ови објекти: један дрвени мост на Јасеници и један на рукавцу, један мост гвоздене конструкције на друму В. Орашје—В. Плана и мост на В. Морави, на друму В. Плана—Жабари, као и државна телеграфска линија све до В. Плане.

пука повући са Милијиног Брега и да ће он у томе случају отступити на линију: коса Јастребац — јужно од цркве у Ст. Ацибеговцу—В. Морава. Командант Коњичке дивизије није се са овим сложио, него је наредио да у томе случају бригада поседне Старо Брдо — северну ивицу Ст. Ацибеговца—В. Мораву наспрам Топољака.[1]

Све до 13 часова владало је затишје. У 13.15 непријатељ је отпочео, како вели командант 2 бригаде, „да туче јаком и прецизном ватром из хаубица око места где је био мост на Јасеници и Железничку станицу у В. Плани, избацивши око 400 метака. У исто време прикупљао се један непријатељски батаљон у В. Орашју, а други се спуштао из с. Крушева ка Јасеници. На обали Јасенице непријатељ је поставио митраљезе и прикупљао материјал за прелаз на месту где је био мост".[2]

Чим је командант Коњичке дивизије примио овај извештај свога команданта бригаде, одмах се обратио команданту Шумадиске дивизије, у 17.35 часова, за обавештење о ситуацији и намери. Командант Шумадиске дивизије предложио му је да 2 коњичка бригада уђе у састав Шумадиске дивизије, а командант са штабом да пређе на десну обалу В. Мораве код 1. бригаде. После овог разговора командант Коњичке дивизије спровео је горњи извештај свога команданта бригаде команданту армије са мишљењем: да се 2 бригада неће моћи одржати на положају и да ће Шумадиска дивизија бити принуђена „да напусти свој положај без борбе", чим непријатељ заузме В. Плану. Стога је предложио да се отсек 2 коњичке бригаде повери команданту Шумадиске дивизије и да се ставе оба батаљона под његову команду, а коњички пук са батеријом да се пребаци на десну обалу В. Мораве.

По пријему горњег предлога начелник штаба III армије обратио се у 18.05 часова команданту Шумадиске дивизије за мишљење по овоме. На ово му је командант поновио оно исто што је и пре тога предложио команданту Коњичке дивизије, т. ј. да сам командант пређе на десну обалу В. Мораве код 1. коњичке бригаде, а 2 бригаду да стави под његову команду. Командант армије усвојио је предлог коман-

[1] Овом приликом је командант дивизије скренуо пажњу да је за време рада у долини В. Мораве запазио „да непријатељ користи насељена места, нарочито ноћу, и са мањим одељењима, улазећи у село, отвара ватру и на тај начин ствара неред и забуну код наших трупа, натерујући их да се у нереду повлаче". Зато је наредио да се улази и излази из села увек барикадирају.

[2] Начелник штаба коњичке дивизије известио је телефоном у 21.50 команданта Шумадиске дивизије да је непријатељ од 13.15 до тога времена избацио 620 хаубичких зрна и да припрема грађу за прелаз Јасенице. Овога дана 3 батаљон 5 прекобројног пука утрошио је 9 000 пушчаних зрна.

данта Коњичке дивизије. И на основу овог одобрења коман-
дант Коњичке дивизије издао је у 23.30 потребна наређења и
у исто време о томе обавестио команданта Шумадиске диви-
зије. На тај начин је Шумадиска дивизија још више ослабљена.

б. **Шумадиска дивизија.** Докле су се трупе утврђивале на
заузетим положајима, командант дивизије је предузео по-
требне мере за обезбеђење бокова. Ради тога је у 8.30 оба-
вестио команданта 11 пука да се на десној обали Јасенице,
од В. Мораве до В. Плане, налази један коњички пук са
једном батеријом и придатом пешадијом и да с тим пуком
ухвати што тешњу везу. А у 9.25 тражио је од команданта 2
коњичког пука извештај о своме задатку и распореду, стим
да ухвати лево што тешњу везу са 11 пуком.

Комбиновани одред Одбране Београда имао је да заузме
линију одбране на десној обали Кубршнице, на линији с. При-
дворица—с. Ратари. И његове трупе у ово време биле су у
покрету. Командант дивизије у 8.40 наредио је команданту
12 пука и команданту Шумадиског коњичког пука: „За за-
штиту левог бока трупа ове дивизије наређујем: да Шума-
диски коњички пук осигура простор између с. Придворице
и с. Водице и ухвати што тешњу везу са 12. пуком десно,
који држи Глогово поље, а са предњим деловима северо-
источне падине, а лево са трупама Одбране Београда код с.
Придворице".

Пре подне владало је затишје. У 11.45 часова уочен је
покрет непријатеља, у јачини једног пука пешадије, са Пар-
лога за с. Глибовац и даље ка Јасеници; на путу Оскоруша
—Паланка видела се дугачка колона артилерије а у Паланку
је ушло 10 аутомобила, 30 кола и 1 чета пешадије.

После подне, око 15 часова непријатељ је напао заштит-
ницу 19 пука на Копоринској Коси, али је одбијен. У 17 ча-
сова командант 12 пука известио је телефоном да је један
непријатељски вод заузео Крушик. Наређено му је да одмах
протера непријатеља и да јаче брани први басамак на десној
обали Јасенице. На крајњем левом крилу, на отсеку Шума-
диског коњичког пука, појавили су се само непријатељски
извиђачки делови, али су делом одбијени а делом задржани.

Чим је примљен извештај о паду Крушика, одмах је
обавештен командант 5 пука да ће му се вратити батаљон
из састава 19 пука и наређено му да избаци јача заштитна
одељења на к. 146 (Липова Глава) и да ухвати што тешњу
везу са 19 пуком у висини његове заштитнице на к. 255
(Бела Земља) а са 12 пуком на Глоговачком Пољу. Исто тако
наређено му је да и његова заштитна одељења ухвате везу
са суседним заштитним одељењима. Али је командант заштит-
нице 5 пука известио, у 21.50 час. да се на Липову Главу
не могу истурити заштитничка одељења, јер је непријатељ
већ заузео Липову Главу и притиснуо његово десно крило.

Извештај о паду Крушика није могао бити потврђен, пошто је била прекинута телефонска веза са 12 пуком. Како се командант дивизије у то време налазио код суседног (5) пука и није чуо ни један пуцањ, то се претпостављало да је Крушик био напуштен и да ће се тај непријатељски вод убрзо одбацити, ако не и уништити.[1] Зато је команданту 12 пука у 17.30 часова послато наређење: ако није посео јачим заштитним одељењима—прихватницама—Крушик, да то одмах учини и десно ухвати што чвршћу везу са 5 пуком I позива, како у висини заштитнице тако и у висини заштитних одељења. Наређено му је и то: да одмах ступи „у споразум са командантом одсечне артилерије да се на заштитничком положају постави и нешто артилерије, ако то већ није урађено".

У 20.40 часова успостављена је телефонска веза са 12 пуком и командант дивизије одмах је тражио обавештење од команданта 12 пука односно Крушика. Том приликом му је наредио „да вечерас отера са тога положаја непријатеља, иначе ће да се компромитује одбрана положаја". А команданту 5 пука у 21.15 наредио је писмено: „Пошто су заштитни делови 12. пешад. пука попустили те је непријатељ са једним батаљоном пешадије успео да подиђе заштитничком положају 12. пука до на 800 м., наредио сам команданту 12. пука да још у току ове ноћи његова заштитница протера непријатеља, заузме своје раније положаје и ухвати везу са тим пуком. Ступите у што јачу везу са 12. пуком и, на случај потребе, потпомогните га у протеривању непријатеља са Дољача и Крушика".[2]

Али све до 24 часа није ништа предузето да се поврати Крушик.

Уређење позадине. Командант дивизије у 8.30 часова наредио је:

Команданту инжињерије: „У циљу лакшег комуницирања са позадином, наређујем: да пионирски полубатаљон, поред оправке путева, оправи мостове на реци Рачи од с. Лукање до Марковца, као и прилазе ка мостовима".

Командиру Шумадиске болничарске чете: да са својом четом и санитетском колоном образује завојиште „на северном крају с. Бошњана код раскршћа друмова, а источно од друма Паланка—Рача", а шефу 1. комбиноване Српско-енглеске пољске болнице да подигне такође завојиште на истом месту, само западно од друма Паланка—Рача.[3]

[1] Командант дивизије кренуо се да обилази положај у 10.10, а вратио се у 16.50 часова.

[2] На предратној секцији Дољаче су обележене на седлу између Крушика и Глоговачког Поља.

[3] Командиру 4 дринске пољске болнице у Марковцу наређено је, у 18 часова, да у току ноћи евакуише рањенике и болеснике, па да одмах или најдаље сутра ујутру премести болницу у Лапово, близу Железничке станице,

Команданту Шумадиске муниciске колоне: да се I степен колонске коморе постави на десној обали реке Раче, јужно од Раче, у висини раскрснице друмова, а борни део овог степена (муниciска колона) поред друма Паланка—Рача код села Бошњана, јужно од к. 247.

Команданту II степена колонске коморе: да се II степен одмах крене у село Велико Крчмаре (пут Рача—Крагујевац) и убивакује у близини основне школе. „Три одељења профијантске колоне да остану код I степена колонске коморе јужно од Раче, на десној обали реке Раче, у висини раскршћа друмова, и то два за дивизиско ручно слагалиште, а једно за пекарску чету“.[1]

Долазак појачања. Командант 4 батаљона 8 пешадиског пука I позива, мајор Јован П. Рекалић, известио је овога јутра да је стигао са батаљоном и митраљеским одељењем у В. Плану. Наређено му је да се са батаљоном крене у с. Радовање позади 11 пука, где је стигао до 12.30 часова и убиваковао се на коси позади села. Како је командант 5 пука известио, у 9.35 часова, да је његов отсек сувише велики за три батаљона, пошто се „батаљон III позива не може низашта употребити“ и молио да му се врати 4 батаљон из састава 19 пука, то је командант дивизије у 17.10 ставио овај батаљон 8 пука под команду команданта 19 пука и наредио да тај батаљон смени батаљон 5 пука.

У 19.40 стигао је на марковачку железничку станицу и командант 8 пука I позива, пуковник Михаило П. Рерих, са штабом, бојном и трупном комором, али без и једног батаљона. Наређено му је да се крене сутра изјутра за село Бошњане, али претходно да се трупна комора при пролазу кроз Рачу попуни храном из дивизиског ручног слагалишта.

Рад отсека. — *11 пук.* Пук је посео за одбрану Расповицу к. 263, и то: на десном крилу 1. а на левом 4 батаљон. У резерви је задржан 3 батаљон. Заштитница (2 батаљон) се задржала на Милијином Брегу. 4 шумадиска пољска батерија постављена је по водовима, један на десној обали изворног дела Радовањског Потока, а други западно „код првих кућа на северној ивици с. Радовања“, а тако исто и 6 шумадиска пољска батерија по водовима, западно од к. 243 (у изворном делу Буковичког Потока). Фронт дејства од В. Плане до друма Паланка— Рача.

Све до 14 часова на положају владало је затишје. Али у то време непријатељ је отпочео да туче тешком артилеријом са леве обале Јасенице железничку станицу и кланицу у В. Плани, а у исто време видело се наступање једне непријатељске колоне у јачини једног пешадиског пука од

[1] Како је овога јутра стигло и 1. рефлекторско одељење са оправке из Крагујевца, то му је наређено да уђе у састав II степена колонске коморе.

с. Крушева ка В. Плани. Иначе радило се на утврђивању.

19 пук. Још у Паланци, у 1.10 час, издато је наређење за поседање положаја и око четири часа пук је стигао до Грујине механе.[1] Одмах је командант пука са командантима батаљона и отсечне артилерије предузео рекогносцирање положаја.[2] Том приликом се видело да је одређени положај, Караула, велики за ослабљени пук од три батаљона, да је јако маркантан и чист и зато погодна мета за много јачу непријатељску артилерију, и да нема дубине ни погодних прихватних положаја. Видело се и то да би одбрана Карауле била много појачана ако би се узела у обзир и к. 274 (Дрвента) као предњи положај, јер је била јако брањена концентричном ватром наше артилерије са главног положаја.

Према овоме, дефинитиван распоред пука био је овај: предњи (претстражни) положај посео је 2 батаљон, појачан једном четом са два митраљеза, и то: к. 274 и косу која се са ње спушта ка манастиру Копорину поселе су три чете (4, 3 и 2) са два митраљеза; на јужном делу Копоринске Косе постављена је 1. чета као прихватница № 1, а на к. 255 (Бела Земља), 1. чета 4 батаљона као прихватница № 2. Главни положај, Караулу, посео је 4 батаљон а западно од њега 3 батаљон. Батерије су постављене: 3 на југоисточној страни Карауле са фронтом дејства: Копоринска Коса—к. 255 (Бела Земља), а 5 шумадиска пољска батерија на Караули, позади к. 297, са фронтом дејства: к. 255—поток Маскар; 4 дринска пољска батерија између Карауле и к. 247 да туче поток Маскар, а 9 дринска на к. 247, јужно од Карауле, са фронтом дејства: к. 255 и к. 274— с. Стојачак. На Караули је био и командир Пиротске градске батерије са својом осматрачницом, а напред, на друму позади к. 255 (Бела Земља), један вод 6 хаубичке батерије. Позади Карауле налазила се 9 хаубичка батерија са другим водом 6 хаубичке батерије.[3] Али ни градска батерија ни хаубички дивизион нису били у саставу овога отсека. Штаб пука (отсека) са резервом (две чете 6 пука), превијалиштем и бојном комором сместио се на јужној падини Карауле.

---

[1] Сада не постоји Грујина механа него је приватан стан, отприлике на половини пута између к. 297, Караула и к. 274 (Дрвента).

[2] Караулу је дотле утврђивала једна (1.) пионирска чета, па је око 11 часова напустила рад и отишла у свој састав.

[3] Водник овог хаубичког вода известио је свога командира да испред њега отступају делови 19 пука. На питање, командант 19 пука известио је команданта дивизије да из чете „на Белој Земљи није одступио ни један војник". Сутрадан, у 7.15, командант 19 пука поново је известио телефоном команданта дивизије да је јучерашњи извештај овог водника нетачан и да је он раније долазио „код мајора Молеровића, команданта батаљона 5. пука 1 позива и није га питао куда да дејствује већ куда да одступа". Овај водник је заиста видео повлачење војника, али су то били заостали војници из разних јединица, а не из чете 19 пука испред њега.

Продужено је утврђивање главног положаја. Веза са 11 пуком на главном положају убрзо је успостављена, али не и са 5 пуком. Према извештају команданта 12 пука 5 пук није заузео свој главни положај на линији између 12 и 19 пука него се повукао даље уназад и дошао више позади њега.[1] Зато је командант 19 пука, у 8.35, молио команданта 5 пука да нареди суседном батаљону да упути једног официра на Караулу, који би се упознао са распоредом 19 пука и показао распоред свога пука. Али по томе није примљен никакав одговор. Стога му је командант 19 пука у 17.30 поново послао извештај и распоред свога пука, додајући: „Било би корисно да крилне батерије ступе у узајамну везу ради узајамног потпомагања. На моме левом крилу, до вас, налази се 5. батерија Шумадиског артилериског пука". Али ни по овоме није било одговора.

Заштитница је поступила по наређењу, и поступно се повлачила. Команданту заштитнице је наређено у 4.55 часа да се сме повлачити само у вези са суседима, да повлачење од Јасенице врши постепено, да се постара за муницију „те да батаљон не буде без муниције као јуче по подне", да повлачење од Јасенице врши постепено и да по извршењу задатка дође са батаљоном позади Карауле. Заштитница је одржавала везу са заштитницом 5 пука, али је није могла да ухвати са заштитницом 11 пука. О томе је командант пука, у 11.50 часова, обавестио команданта дивизије и молио за наређење да се и заштитница 11 пука стара за везу.

Непријатељ је у 11.15 часова отпочео са осигурањем да улази у Паланку. Прво су ушле патроле, па потом један батаљон пешадије са отприлике 30 коморских кола. Од 12.30 па све до мрака он је у Паланку улазио у колонама чија се јачина ценила, према времену, око једне дивизије „и одмах је постављао брдске топове". Нарочито је био закрчен видан део пута од Оскоруше ка Паланци. „Карактеристично је да је непријатељ увео много коморских кола у варош, а релативно мало артилерије — око пет батерија. Вероватно да рђави путеви отежавају долазак тешких калибара. Комора је долазила и путем из Младеновца и упаркирана је северно од вароши".[2]

Око 15 часова почели су избијати непријатељски стрељачки стројеви из Паланке, од стране болнице, у правцу к. 209 и прикупљати се у долини Јасенице и око железничке пруге. Његова артилерија отпочела је у 15.45 часова да туче заштитницу и ова ватра је трајала све до мрака. „Под заштитом ове артилериске ватре", вели командант заштитнице,

[1] 12 пук ОБр. 1283 од 8.30 часова. — Тако се може објаснити и то што је завојиште 5 пука смештено у с. Вишевцу, позади дивизиског завојишта које је било код с. Бошњана.

[2] Извештај команданта 5 шумадиске пољске батерије са Карауле.

„непријатељска пешадија која је прешла Јасеницу западно од Узун—Ћуприје, почела се нагло и у колонама да рокира лево према овоме положају, тако да је дошла у леви бок стрељачког строја и батаљонске резерве и отпочело је пешадиско дејство. Дочекана нашом ватром, два пута се поколебала, уз тешке губитке, тако да је према фронту левокрилне чете избројан 41 леш, а чуо се и јаук. Вероватно да је било доста и рањених. За све ово време наша артилерија није избацила ни један метак нити знам где се налази, а немам никакву телефонску везу".[1] Али услед сталног придоласка нових непријатељских снага заштитница је била принуђена да се повуче са десне обале Јасенице на к. 209 на Копоринској Коси, и то левим крилом на друм за Рачу а десним да обухвати саму коту.

Око 18 часова обавестио је начелник дивизиског штаба телефоном, а доцније је стигло и писмено наређење, да ће 4 батаљон 8 пука сменити батаљон 5 пука у заштитници, који се враћа у састав свога пука. Батаљон 8 пука са митраљеским одељењем стигао је у 23.50 и командант пука га је писмено упознао са његовом улогом, распоредом 19 пука и суседима.[2] Том приликом му је дато наређење и за команданта 4 батаљона 5 пука у заштитници:

„Упућује се 4. батаљон 8. пука да вас смени у току ноћи, кога ћете детаљно упознати са положајем, стањем код непријатеља и везом.

„Чим се смените, крените се у састав свога пука. Штаб 5. пешадиског пука налази се у с. Баничини, на Липару, у кући Милана Ненадовића.

„О извршеној смени писмено ме известите".

Заштитница је утрошила 12 000 пушчаних метака.

5 пук. Пук се повукао у одређено време и стигао са главнином у пет часова на положај. Одмах је са два батаљона посео положај, и то: 1. батаљон од десне обале Горње Воде па до потока Копиљца, са избаченом четом, а доцније и једним топом, на косу испред потока Горње Воде, а 2 батаљон лево, од Копиљца па до изворног дела потока Бујковца, са тако исто избаченом четом, доцније и једним топом, источно од к. 229 на Крстатом Пољу. Обе ове избачене чете образовале су претстражу и имале су да одржавају везу са заштитницом. У отсечној резерви задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива код штаба пука на Липару, а превијалиште и кујне смештене су у селу Вишевцу.[3] Бате-

[1] Извештај команданта заштитнице од 20.30 часова. Командант пука тек је из овог извештаја видео да водник 6 хаубичке батерије код к. 255 нити је у вези са заштитницом нити је помаже. Зато је одмах наредио и упућен је на предњи положај један топ 5 шумадиске пољске батерије под командом резервног капетана II кл. Ђорђа Ј. Поповића.

[2] Наређење команданта 19 пука од 18.45 час.

[3] Командант дивизије наредио је телефоном, у 21.30, да се превијалиште одмах повуче код пука.

рије су биле постављене: 5 дунавска пољска и 5 тимочка позициска батерија на Липару, а 3 дунавска позициска батерија на Обешењаку.

У заштитници је остао 3 батаљон[1] са митраљеским одељењем, и она се повукла у 2 часа и задржала на к. 174, између потока Маскара и Бујковца. Стражарења одељења остала су на самој обали Јасенице, али су се и она услед јаког надирања непријатеља морала повући. У 18.05 упућен је овој заштитници и један пољски топ.

У току целога дана заштитница није успела да ухвати везу лево са заштитницом 12 пука на Глоговачком Пољу. Она је везу ухватила у изворном делу потока Бујковца, и то са главнином 12 пука на главној линији одбране. Услед тога положај заштитнице био је тежак, али је са падом Крушика постао много тежи. То се види и из извештаја команданта заштитнице од 17.50 часова, у коме вели да га је командир 4 чете на левоме крилу известио да је непријатељ „подишао у леви бок овога батаљона". Овом приликом је командант молио свога команданта пука да се заштитница 12 пука врати на своје место и ухвати везу са њиме. Иначе, вели, не може се одржати на положају. Додао је и то да са заштитницом 19 пука има везе.[2]

Губитци. Рањен резервни потпоручник Бранислав Л. Јовановић, водник 3 чете 3 батаљона. Погинуо један, рањено два и контузован један војник. Утрошено 5 000 пушчаних метака.

12 пук. Пук је стигао у 1.30 на к. 252 (Крстато Поље), а заштитница, 2 батаљон са митраљеским одељењем, у 4.30 часа на Глоговачко Поље и одмах су предузели утврђивање. 5 дринска пољска батерија постављена је на Обешењаку, источно од пута с. Петровац—Паланка, а 6 дринска пољска батерија такође на Обешењаку, источно и унапред; Крупова хаубичка батерија постављена је на 300 м. источно од 6 а у висини 5 дринске батерије, а 2 шумадиска пољска батерија на северној падини Обешењака, западно од пута с. Петровац—Паланка.

Непријатељ је без борбе успео да заузме предњи положај Крушик и да се појави на 800 м. према заштитничком положају. О томе је командант пука обавестио телефоном у 17 часова команданта дивизије, који му је наредио да протера непријатеља и да јаче брани први басамак на десној обали Јасенице. Да би се командант пука тачно обавестио о ситуацији код заштитнице упутио је тамо команданта 2 батаљо-

[1] Пада у очи да се у заштитници налазио опет 3 батаљон, иако је пре тога био у заштитници приликом повлачења са реке Раље ка с. Азању. Међутим служба у заштитници је сувише тешка и заморна. Стога ово не треба губити из вида, јер батаљони нису мртве ствари. Људство осећа како бригу и старање тако нехат и неправду, и то у рату много јаче него у миру.

[2] 5 пук ОБр. 841 од 20 часова.

на, мајора Божидара А. Загорчића.[1] По његовом повратку командант је одмах известио, у 18 (20.30) часова, да је јачина непријатеља до једног батаљона, да је подишао заштитничком положају (Глоговачко Поље) отприлике до 800 м. и да је једна његова тешка хаубичка батерија избацила у 17.30 неколико зрна. Вели да је веза десно ухваћена са 5 пуком.

Са почетком повратног напада одуговлачило се. За то време, вели командант заштитнице, непријатељ је прикупљао своју пешадију, како му изгледа, под заклоном с. Водице и Крушика и једним делом пребацио се преко потока Бујковца, а „другим заузео североисточну ивицу Крушика". Његову јачину цени на два и по батаљона и вели да се „на путу од Паланке ка с. Водицама и Придворици" види велики број фењера и мисли „да је то кретање трупа и возова". Наређено му је да са целом заштитницом нападне Крушик и „сјури непријатеља са ове косе", а потом да га држи са једном четом, а са главнином заштитнице Глоговачко Поље. „Упорном борбом код задње трупе као и главне трупе заштитнице", наставља командант пука, „има да се спречава свако надирање противника".[2]

Шумадиски коњички пук. Пошто је командант пука обавестио о своме повлачењу команданта 7 пешадиског пука II позива и команданта Комбинованог одреда, то се узору пук повукао на линију села Церовац—Ратари ради осигурања левог бока дивизије. И пук је заузео овај распоред: осматрајући делови на десној обали Кубршнице ради осматрања праваца ка Паланци и селу Глибовцу, обезбеђујући делови на линију село Придворица (3 ескадрон)—Рибник к. 174 (1. ескадрон), а у резерви 2 ескадрон код села Церовца.

Према обавештењу мештана из Паланке, тамо су раније ушла два ескадрона са пешадијом и артилеријом а у 11.15 видео се у покрету један ескадрон из Азање у правцу Паланке. Ове вечери, око 17 часова, појавили су се омањи непријатељски извиђачки делови, пешадиски и коњички, и левом и десном обалом Јасенице. 3 ескадрон који је држао село Придворицу одбио их је ватром, али на десном крилу, где је 1. ескадрон посео долину између 12 пука и друма Паланка —Церовац, „стрељачки стројеви непријатељских предњих делова подишли су до Дољача и отворили ватру".

Овај пук је *утрошио* 2 000 метака.

---

[1] За време ратова била је доста честа појава да се поједине старешине користе празнином у правилима, па да команду предаду млађима и да сами образују неки виши одредски штаб, без наређења претпостављеног. Тако је и командант 12 пука, зато што је имао под командом и команданта отсечне артилерије, као командант одреда предао пук мајору Загорчићу. Зато Загорчић и није командовао својим батаљоном у заштитници, већ га је заступао командир, капетан I кл. Александар Ј. Вучковић.

[2] Извештај команданта 12 пука ОБр. 1294 од 21.40 (22.05) часова.

3. **Ситуација увече.** Услед пада Крушика одбрана је већ била начета, а продужење напада у томе правцу, као и из долине Јасенице, могло је довести у питање комуникацију Паланка—Рача. Ова ситуација се погоршала када је начелник штаба Коњичке дивизије известио телефоном да ће се узору и остатак Коњичке дивизије повући на десну обалу В. Мораве, и зато се командант дивизије реши да расчисти позадину. У 20.30 послата су наређења за повлачење позадњих установа друмом Рача—Крагујевац. Покрет је имао отпочети узору, а позадње установе и делови имали су заузети овај распоред:

II степен колонске коморе (два одељења Шумадиске муниције колоне, инжињерска алатна колона и покретна артилериска радионица) да се убивакују источно од раскрснице друмова на Дебљаку к. 208; у састав улази рефлекторско одељење. Овде има да дође и пекарска чета. Месарска чета, ручно слагалиште и профијант колона код засеока Војиновца.[1] Шумадиска пољска марвена болница са делом Дринске марвене болнице да одмаршују у Крагујевац.

Борни део I степена колонске коморе (2 и 4 одељење Дринске муниције колоне) да пређе на десну обалу реке Раче и убивакује се према раскрсници одмах до варошице Раче, а I степен (два одељења Шумадиске муниције колоне) на јужној падини Солила.

Српско-енглеска пољска болница и болничарска чета (са санитетском колоном) да образују завојишта једно поред другог, код борног дела I степена колонске коморе; 1. шумадиска пољска болница да се постави у близини 4 шумадиске пољске болнице код крчмарске основне школе а 4 дринска пољска болница да остане код Лапова.[2]

Све трупне коморе пешадиских пукова и батерија имају претходно да се попуне храном из дивизиског ручног слагалишта и да се пребаце на десну обалу реке Раче и разместе југоисточно од Раче, и то: 10 комбинованог пука III позива и 11 пука на Крушару, поред друма; 8 и 19 пука на јужној страни с. Вучића а 5 и 12 пука на левој обали Мирашевачког Потока, поред сеоског пута за с. Поповић. Код пукова и батерија има да остану само бојне коморе и попуњујући делови батерија.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Рад 3 корпуса.** Кад је командант 3 корпуса пре подне сазнао да се непријатељ повукао из Паланке и В. Орашја, наредио је у 10.35 да претход-

[1] Главни интендант телефоном у 18.30 известио је да се командант дивизије за брашно обрати команданту Шумадиске дивизиске области у Крагујевцу и да обрати пажњу на искрцну станицу за дивизију, на железничку станицу Бадњевац.

[2] Сутрадан, у 20.15 часова, 4 дринска пољска болница упућена је у с. Кијево.

нице које су имале да пређу на десну обалу Јасенице и Кубршнице избију уопште на линију: источна ивица с. Глибовца—Вел. Плана—друм за с. Доњу Ливадицу.

а) *25 резервна дивизија.* Командант дивизије наредио је да покрет отпочне у 10 часова, али ако би се непријатељ у току ноћи повукао, имала је 50 резервна пешадиска бригада одмах да поседне линију с. Глибовац—јужну ивицу Паланке. Непријатељ се према овој бригади и задржао на јужном делу Оскоруше, на к. 233 (Парлози), до два часа, и отварао повремену јачу ватру која је тада престала. Узору је утврђено да се непријтеља повукао и одмах су напред упућене патроле да утврде где се непријатељ налази.

Ради чишћења околине села Азање формиран је одред Пфајла.[1] Одред Јагова требао је, у 5.45, да се крене са јужне ивице Селевца, а 1. батаљон 168 пука у исто време са Стражевице. У 10 часова заузета је без борбе Азања, а непријатељске заштитнице налазиле су се западно од реке Језеровца (средњи ток Малог Луга).

У току овога дана дивизија је стигла без борбе на линију села Глибовац—Водице.

б) *6 дивизија.* И код ове дивизије могло је десно крило (64 пук), скоро без борбе да стигне на циљ. На центру (24 пук), после краће борбе предвече одбачени су непријатељски стрелци са друма Паланка—Велика Плана. А лево крило дивизије (20 пук), стигло је до реке Јасенице, на чијој се десној обали налазио непријатељ.

У 15 часова наредио је командант дивизије да артилерија потпомаже напад 11 баварске дивизије и 20 пука, али је ова заповест примљена код предњих линија 20 пука тек у 20.40 и зато је батаљон у I борбеном реду развио још једну чету и спремио се да се крене, али овога дана није ни дошло до напада.

в) *11 баварска дивизија.* И код ове дивизије водила се прошле ноћи јача ватрена борба. Из села В. Орашја допирао је тутањ кола, али је ивица села била поседнута од стране непријатеља. Тек рано узору непријатељ је напустио село и одмах се кренуо 3 баварски пук. Али су Срби ипак успели да баце у ваздух велики мост на друму преко Јасенице.

Командант дивизије је одмах предузео потребне мере да би омогућио прелаз преко реке. Јасеница је била широка отприлике 15 м. и артилерија је није могла прећи без помоћи пионира и мостовног трена. Непријатељ је иначе држао десну обалу реке. И код В. Плане примећени су непријатељски стрелци, као и пешадиске колоне у покрету из села ка висовима јужно од реке Јасенице. На овим висовима неприја-

[1] Одред Пфајла: штаб 168 пука са 1. батаљоном, одред Јагова (стр. 127, примедба [3]) и 4 батерија 13 пољског артилеријског пука,

тељ се утврђивао, али није било могуће гађати ове циљеве, јер је артилерија мењала положај.

Командант дивизије усмено је издао сва потребна наређења за прелаз преко Јасенице, кад је у 12.05 примљена заповест команданта корпуса по којој су претходнице имале да стигну на друм В. Плана—Доња Ливадица.. У 14 часова артилерија је отворила ватру на непријатеља јужно од В. Орашја. Шест чета 13 резервног пука прешло је преко Јасенице западно од разрушеног моста, али се пред њима налазио рукав реке. Тек доцкан увече, када су две чете прешле источно од моста, обишле су и ове чете рукав. 22 пук наишао је на једно брвно преко северног рукава Јасенице, које су Срби вероватно у брзини заборавили да разруше, а преко јужног рукава пук је прешао преко брвна које је сам наместио. И под заштитом мрака утврдио се 2 батаљон овога пука на железничком насипу северно од В. Плане.

2. **Ситуација увече и одлука за 24 октобар.** Овога дана стигао је 3 армиски корпус на један важан отсек и прекинута је железничка пруга В. Плана—Београд, која је служила као веза српским трупама према III аустроугарској армији.

У времену кад је требало да командант корпуса донесе одлуку о продужењу напада, још нису биле завршене борбе око В. Орашја. Једино је било познато да су предњи делови 25 резервне дивизије, као и десно крило и центар 6 дивизије, прешли преко Јасенице. Трупе су данас имале прилике да се највећим делом сместе по богатим селима на левој обали Јасенице, а целокупна артилерија стигла је на фронт корпуса.

Десно крило 4 резервног корпуса стигло је до пута с. Трновче—с. Ракинац, а обезбеђење десног бока код В. Крсне примио је 8 корпус, чије је лево крило у 11 часова прешло преко Криве Липе у правцу села Ковачевца.

Изгледало је као да су Срби посели нов положај на висовима јужно од реке Јасенице, и то на линији: к. 221 Глоговачко Поље—Копоринска Коса—Милијин Брег коју је у току дана брижљиво утврђивао. Опажен је саобраћај железничких возова долином В. Мораве у правцу севера. Изгледало је као да су на Милијином Брегу употребљена појачања.

Последњих дана појавила се пред фронтом XI армије Моравска дивизија II позива и изгледало је као да је од трупа Комбиноване дивизије искрцан у В. Плани 5 прекобројни пук. Рачунало се да се према 3 армиском корпусу налази: 10 пук III позива, 5 пук, 19 пук (три батаљона), 11 пук и 12 пук, сви I позива; 1. и 3 коњички пук, а можда и 1. пук II позива и 5 прекобројни пук.

Командант армије наредио је да 3 корпус избије 24 октобра на висове јужно од реке Јасенице и да припреми напад

на српски положај, а 4 резервни корпус да продужи даље напад. Командант корпуса сматрао је да ће свој задатак најлакше да изврши, ако прво 11 баварска дивизија заузме Милијин Брег. У овом циљу имале су 25 резервна и 6 пешадиска дивизија да одбаце непријатељске претстраже, да заузму село В. Плану и да продуже, тако да до 9.30 могу да буду тешке батерије на десној обали реке Јасенице. Сем тога, наређено је да трупе 25 резервне дивизије на десном боку код села Кусатка обезбеде простор између реке Кубршнице и Јасенице.

Б. — **Решење боја и повлачење**

24 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** На главном положају продужено је утврђивање и уређење положаја.

Заштитница 12 пука припремала се да, према наређењу, нападне непријатеља на Крушику и да га поврати. Она се и кренула напред око једног часа, али у томе није успела. У 3.30 часа командант 12 пука известио је да непријатељ врши рокирање долином Јасенице, и како тамо нема, вели, делова Комбинованог одреда, то је настала опасност за бок и позадину његовог положаја. Међутим, командант овог пука није знао да су делови Комбинованог одреда стигли још синоћ у с. Придворицу.

Заштитница 5 пука није успела да ухвати везу са заштитницом 12 пука већ са њеном главнином у изворном делу потока Бујковца. Она је изгубила везу и са заштитницом 19 пука и зато је упутила патроле да је успоставе. Обавештен о свему овоме, командант дивизије одмах је наредио команданту 5 пука, у 1.15, да ухвати везу са заштитницом 12 пука у правцу Глоговачког Поља а са 19 пуком у правцу к. 255 (Бела Земља); команданту 12 пука, у 1.25, да провери извештај заштитнице 5 пука и да ухвати везу са њоме у висину своје заштитнице, како се „не би довела у питање одбрана положаја", а команданту 19 пука да ухвати везу са заштитницом 5 пука у висини к. 255 (Бела Земља).

У долини В. Мораве, на левом крилу отсека, 1. батаљон 12 пука сменио је 2 коњички пук који се пребацио на десну обалу В. Мораве.

2. **Рад у току дана.** — а. **Пре подне.** Овога јутра, у 5.30 часова, командант дивизије примио је извештај команданта Одбране Београда од 21 часа прошлога дана да се његово десно крило повлачи на десну обалу Црквенског Потока који протиче кроз с. Церовац и да ће код с. Придворице и Ратара остати само јачи предњи делови за одржавање везе на Крушику. Овим повлачењем појавила се бојазан за сигурност левог бока Шумадиске дивизије у долини Јасенице. Зато је командант дивизије, у 7.10 часова, упознао команданта Одбране Београда са извештајем команданта 12 пука од 3.30 часа и замолио га „да трупе Комбинованог одреда својим десним крилом од с. Придворице спрече непријатељу ову намеру". Затим је наредио команданту Шумадиског коњичког пука да потпомогне напад 12 пука, да што боље осигура леви бок дивизије и долину Јасенице и да ухвати што те-

шњу везу са десним крилом Одбране Београда, а у 8.25 команданту 10 комбинованог пука III позива у дивизиској резерви на Карличици да одмах упути један батаљон преко Липара и Обешењака команданту 12 пука за резерву. Начелник дивизиског штаба обавестио је о свему овоме телефоном начелника штаба Комбинованог одреда у с. Башину и умолио да их њихова артилерија потпомогне, у случају потребе, дејством у правцу с. Водице и Крушика.[1]

Око 8 часова непријатељ је наступао на целоме фронту. Његови аероплани су страховито дрско извијали.[2] Са њих су бацали аутографисане прогласе упућене нашим војницима да се предају.[3] Један привезани балон подигнут је код Паланке. Његова пољска артилерија отпочела је у 8 часова да туче Милијин Брег и под заштитом ове ватре његови предњи делови потисли су наша извијачка одељења са северне ивице В. Плане, па је у 11.45 била принуђена и заштитница 11 пука да напусти Милијин Брег. Зато се повукао и 1. батаљон 12 пука на Јастребац к. 227, а десно, до В. Мораве, 3 батаљон 5 прекобројног пука.

Непријатељ је у исто време тукао својом артилеријом и положај заштитнице 19 пука, а од 9.15 часова водила се тамо и јака пешадиска и митраљеска борба. Пре тога, у 8.30 часова, Пиротска градска батерија отворила је ватру на непријатељску коњицу, а потом на његове делове који су наступали преко водичке косе, и они су растурени и задржани. Како се једна јака колона са артилеријом кретала друмом из Паланке, то је ова батерија одмах отворила ватру и натерала ју је да напусти друм и да се престројава. У 9.45 цела кота 209 на Копоринској Коси била је обасута веома јаком непријатељском артилериском ватром и услед тога се, у 10.30 часова, повукла и заштитница 19 пука.

Ни заштитница 5 пука није се могла одржати на своме положају услед јаке непријатељске снаге. Стога се и ова

[1] Све ове предузете мере заиста су биле оправдане, јер је опасност могла да наступи и са те стране. Али се не види да је ма шта предузето да се извештај команданта 12 пука, то јест командира чете са Дољача што пре и провери. Стога се ова погрешна претпоставка неоправдано одржавала све до 14.55 часова, када је командант дивизије примио извештај команданта Шумадиског коњичког пука од 11.10 часова да су само нека одељења покушавала да се пробију али да су сузбијена.

[2] Дневни извештај команданта отсечне артилерије 11 пука. У њему се вели за непријатељске аероплане: „Дрски су стога што их нико не узнемирава. Требало би их бар хаубицама гађати".

[3] Ови прогласи гласе: „Српски војници, које смо досада заробили, били су престављени да ћемо их мучити и погубити.

„Тко српским војницима то прича прости је лажац.

„Немачки је народ и сувише охол и сувише цени поштење, а да би своје заробљенике злостављао.

„Сваки војник који се противу нас борио и доспео у наше ропство наилази, разуме се, на људски поступак. Немци не познају казне батинама. Сваки добива издашну обскрбу и чисто скровиште".

заштитница повукла, али је тиме открила десни бок заштитнице 12 пука, те се зато и она морала повући.

б. **По подне.** По заузећу заштитничких положаја, непријатељ је продужио напад. Потпомогнут јаком артилериском ватром, успео је око 13 часова да заузме предстражни положај 19 пука. Стога је командант дивизије телефоном у 14.05 наредио команданту артилерије да благовремено повуче Пиротску градску батерију, а команданту дивизиске резерве:

„Са пуком будите приправни да поседнете Доловске баре (Карличицу), да би на случај потребе могли прихватити са тог положаја повлачење 11. и 19. пука, са којима да стојите у што тешњој вези и да се обавештавате о стању код њих, штитећи нарочито правац од Паланке за Рачу, као и извлачење артилерије и возова.

„Ви лично дођите у Бошњане код телефонске централе ради пријема наређења и одржавање везе са 11. и 19. пуком".[1]

У долини В. Мораве, на отсеку 11 пука, која је била слабо брањена и без помоћи артилерије, непријатељ је успео, око 16.30 часова, да одбаци 1. батаљон 12 пука са Јастрепца и да, користећи се створеном празнином, како вели командант 11 пука, загрози десном боку 11 пука. Зато се овај пук и повукао на косу Пландиште (Радовањску Косу), између села Радовања и Ракинца, и овде се задржао све до мрака.

У исто време непријатељ је јаком артилериском ватром припремао напад и на предњи положај 19 пука, на к. 274 (Дрвенту). После тога се кренуо на јуриш у правцу друма Паланка—Рача, али је одбијен са великим губитцима и враћен назад за читав километар. Пошто је непријатељ вероватно појачан, то се понова кренуо напред и јуришао, али је дочекан нашим противјуришем и понова је одбачен назад за 300 м. Пред мрак се и по трећи пут кренуо напред, „али овај напад више није могао бити одбијен", вели командант дивизије, иако је „на Караулу био упућен и комбиновани пук од три батаљона III позива".[2]

На левом крилу дивизије, код 5 и 12 пука, сем артилериске ватре, није било пешадиског напада.

Повлачење. Ове вечери је ситуација код Шумадиске дивизије била врло тешка. Губитком Распоповице и „избијањем главне непријатељске снаге на Караулу"(?), вели коман-

[1] Командант дивизије кренуо се у 14.45 часова са оперативним делом свога штаба и стигао у Рачу у 15.15, а у 15.50 примљен је од стране Врховног Команданта.

[2] Командант отсечне артилерије 19 пука, мајор Пантелија В. Ђукић, из својих сопствених побуда известио је у 16.40 команданта дивизије о тешкој ситуацији код 19 пука. Стога је командант дивизије наредио команданту дивизиске резерве да се са пуком одмах крене на Караулу. Командант ове резерве стигао је код команданта 19 пука око 20 часова, а доцније и пук.

дант дивизије, „угрожен је десни бок дивизији, а при том је, због великих губитака у 11. и 19. пуку, наступила немогућност да се сутра ови положаји одрже, јер су трупе губитцима јако ослабљене, а фронт положаја је и сувише велики...“ Стога се командант дивизије решио на повлачење и у 17.40 замолио команданта III армије за одобрење да дивизију још у току ноћи, под заклоном мрака, повуче на десну обалу Раче, како не би трупе сутра „биле изложене, по дану, да буду одбачене са положаја, што би довело до губитка артилерије, великих жртава и растројства самих трупа“, а на досадањим положајима остале би „јаке заштитнице које би се повукле на десну обалу реке Раче тек под јачим непријатељским притиском“.[1]

Командант армије одобрио је ову одлуку и зато је командант дивизије наредио да се повуку обе хаубичке и Пиротска градска батерија, а командантима отсека авизирао повлачење у току ноћи, стим да сачекају даља наређења. Али како магацини и слагалишта из Крагујевца још нису били евакуисани, Врховна команда је обуставила ово повлачење. Зато је командант армије наредио, у 19.22, да дивизија остане и даље на досадањем положају, те је потом и командант дивизије наредио да пукови остану на својим местима, а раније упућене хаубичке брзометне батерије преко Раче, чим се попуне у Рачи, да се врате на своја места.

Да би пак командант армије појачао одбрану Шумадиске дивизије у долини В. Мораве, упутио јој је један коњички пук и једну батерију. А у 20.10 наредио је команданту Шумадиске дивизије: „Ради што упорније одбране и дуже заштите правца долином Мораве на левој обали, а нарочито лаповске железничке раскрснице преко које се врши евакуисање војних потреба из Крагујевца, наредио сам команданту Коњичке дивизије да одмах упути један коњички пук и једну коњичку батерију у Марковац, где ће вам се ове јединице ставити на расположење. Издајте потребно наређење команданту коњичког пука“.

Тек у 21.45 час, по одобрењу Врховне команде, командант армије наредио је повлачење дивизије, стим да се на садањим положајима задрже заштитнице које се смеју повући само под притиском јачих снага. Стога је командант дивизије наредио телефоном у 21.50 да се сви пукови са главнином и отсечном артилеријом повуку на десну обалу реке Раче ради заштите евакуације Крагујевца. И то: 11 пук на Парлоге к. 208, а 1. батаљон 12 са 3 батаљоном 5 прекобројног пука преко Новог Ацибеговца код Марковца; 10 комбиновани пук III позива на к. 239, Било; 19 пук у резерви у селу Црни Као; 5 пук на Којадинац а 12 пук на Пањирац,

[1] Извештај команданта Шумадиске дивизије ОБр. 4674 од 23.15 часа.

између села Сипића и Вучића, и да на Виску ухвати везу са трупама Одбране Београда. На досадањим положајима да остану заштитнице које се могу повући под борбом само под притиском јаче снаге.

Како је услед повлачења 11 пука са Распоповице била прекинута веза са њим, то му је у 22.20 послато ово наређење: „По усменом телефонском одобрењу команданта армије, у току ове ноћи, 24/25 ов. м., главнине пукова са артиљеријом имају се повући на положај: Парлози—Караула (Било) —Којадинац—Планина (Пањирац)[1] на десној обали реке Раче, с тим да јаке заштитнице од пешадије и митраљеза остану на досадашњим положајима, које ће се повући тек на случај јачег надирања на десну обалу реке Раче. Стога наређујем:

„1. Са одсечном артиљеријом и главнином пука повуците се одмах, још у току ове ноћи, 24/25 ов. месеца, преко Д. Раче и Гвоздењака на Парлоге ради поседања главног положаја од железничке пруге до седла између Парлога и Карауле (Било) за најупорнију одбрану.

„2. Јаку заштитницу од пешадије и митраљеза оставити на досадашњем положају све док не буде нападнута од стране непријатеља јачом снагом, када ће се под борбом, стопу по стопу, повлачити једновремено са осталим заштитницама у истој висини на десну обалу реке Раче, где ће заузети предстражни положај за најупорнију одбрану.

„3. Један коњички пук Коњичке дивизије са једном коњичком батеријом још у току ове ноћи доћи ће на леву обалу Мораве код Марковца, а ту ће се пребацити у току ове ноћи и Шумадиски коњички пук, који ће са оба батаљона у долини Мораве (5. прекобројног и 12. пука) заузети за одбрану одсек Морава—северна ивица Марковца (до железничке пруге).

„4. Трупна комора тога пука налази се у селу Црни Као.

„5. Са дивизиским штабом бићу у Бадњевцу, где одмах подићи телефонску везу. О пријему овог наређења известити ме одмах".

У 22.30 наређено је команданту муниције колоне да се крене у састав I степена колонске коморе на Солило, на јужној падини Виска, а у 23 часа послато је наређење команданту коњичког пука из састава Коњичке дивизије да са пуком, два батаљона пешадије и Шумадиским коњичким пуком осигура долину В. Мораве преко северне ивице Марковца до железничке пруге, штитећи десни бок трупа ове дивизије. Десно да одржава везу са Коњичком дивизијом, а лево, на Парлозима, са 11 пуком. Напоменуто му је да ће завојиште бити у с. Грацу, а дивизиски штаб у Бадњевцу.

[1] Садања Планина обележена на новој секцији, на друму Рача—Паланка, припадала је Одбрани Београда. А ***Планина*** на предратној секцији сад је на новој означена као ***Пањирац***.

Рад отсека. — *11 пук.* После повлачења 2 коњичког пука на десну обалу В. Мораве проширен је фронт одбране овога пука најмање на осам км. и додељени су му 1. батаљон 12 пука и 3 батаљон 5 прекобројног пука. А како су на отсеку биле свега две пољске батерије, то је командант отсечне артилерије био принуђен, после обиласка положаја, да упути на Јастребац 2 вод 4 шумадиске пољске батерије, потпоручника Стојана Ј. Ивковића, са задатком да туче долину В. Мораве испред Ст. Аџибеговца и све до источних падина Милијиног Брега.[1]

Од 8 часова непријатељ је отпочео да туче пољском артилеријом заштитнички положај на Милијином Брегу, а око 9 часова „ушао у В. Плану и заузео железничку станицу и кланицу".[2] Доцније, под заштитом ове артилериске ватре његова пешадија је избила на јужну ивицу В. Плане и приближила се заштитничком положају до на 800 м. Како се у то време повукла и заштитница 19 пука и могла је да опасност загрози и са те стране, то се заштитница 11 пука у 11.45 часова повукла и дошла у отсечну резерву.[3] У исто време повукао се 1. батаљон 12 пука и посео Јастребац, а десно, у истој висини, и 3 батаљон 5 прекобројног пука који је посео друм и железничку пругу до В. Мораве.

Од 12.30 часова владало је затишје на целоме фронту. У 13.20 командир 6 батерије известио је да види покрет непријатељске пешадије према левом крилу, 4 батаљону. Вод са Јастрепца избацио је неколико метака на мост преко В. Мораве код с. Д. Ливадице, а затим је ватру пренео на једну брдску батерију која се појавила на јужној ивици В. Плане.

Око 14 часова видело се како се непријатељска пешадија, јачине око два батаљона, по деловима спушта од Милијиног Брега ка Распоповици, те су обе батерије отвориле ватру. Исто тако отворила је ватру на њу и наша претстража. У то време командир 6 батерије видео је како непријатељ извлачи брдске топове на Милијин Брег и одмах их је ставио под ватру. Ова артилерија се више није ни јављала.[4] Убрзо једна непријатељска батерија, по свој прилици брдска, отворила је ватру у 14.25 на стрељачке заклоне 1. батаљона

[1] Командант 11 пука са својим командантом отсечне артилерије обишли су нови положај — Јастребац од 6 до 9 часова.

[2] Извештај команданта овога пука ОБр. 1581 од 9.30 часова.

[3] Командант пука у своме извештају ОБр. 1582 од 12.30 часова вели за своју заштитницу: „Вероватно да би се још одржала на положају, али Дреновчић (к. 209 ни Копоринској Коси) већ је био напуштен и непријатељ га је тукао косом ватром са леве обале Копоринског (Буковичког) потока". Коса је ватра обична појава и изузетни су положаји који се не могу тући и овом ватром. Командант отсечне артилерије у своме дневном извештају вели да до 15.45 „није било јаке артилериске ватре".

[4] Са непријатељске стране се износи (стр. 198) да је на Милијином Брегу био постављен 1. дивизион 39 пољског артилериског пука и да је успешно дејствовао источно.

и командант овог батаљона известио је, у 15.40, да му се један вод морао повући, али му је командант пука наредио да га одмах врати. После пет минута, исти командант батаљона известио је да су непријатељски стрељачки стројеви стигли већ на 200 м.

У то време наступао је друмом, долином В. Мораве, један батаљон са комором и митраљеским одељењем, те је наш вод артилерије са Јастрепца одмах отворио ватру и батаљона је, после неколико бачених метака, нестало по кукурузима. Иначе је непријатељ тек око 16 часова отворио јачу ватру на Јастребац.[1] У то време командант 1. батаљона 11 пука известио је да се повукла његова претстража, а десно, са Јастрепца и 1. батаљона 12 пука. Стога је командант отсечне артилерије повукао 1. вод 4 батерије са командиром на Пландиште, али није успео да повуче и 2 вод са Јастрепца, пошто је била прекинита телефонска веза. Убрзо затим, у 16.20, командант 11 пука обавестио је команданта отсечне артилерије да је 19 пук напустио Дрвенту и наредио му да повуче артилерију на прихватни положај, а у исто време наредио је и команданту 3 батаљона у отсечној резерви да поседне прихватни положај. — Тако је отпочело повлачење овога пука.[2]

---

[1] Потпоручник, сада мајор Стојан Ј. Ивковић, вели да је то била једна хаубичка батерија, вероватно брдска, али му није нанела никакве штете.

[2] Командант 11 пука у своме извештају ОБр. 1586 од 20.10 часова о своме повлачењу вели: „Око 16.30 часова 1. батаљон 12. пука I позива који је бранио Јастребац, одржавајући десно везу са 3. батаљоном 5. прекобројног пука који је бранио северну ивицу Ст. Аџибеговца до Мораве, напустио је положај Јастребац без знања потписатог и тиме створио брешу изненада и неочекивано у борбеном поретку. Непријатељ, видевши ово нагло повлачење трупа са Јастребца, продрео је кроз ту брешу и тежио да ми обухвати десно крило 1. батаљона 11. пука. Како је у то време и 19. пук који је био лево од мене почео напуштати положај (?!) услед притиска од стране непријатеља, то, да не би довео у незгодан положај своје трупе, наредио сам у 16.45 да се лево крило и центар (11. пук са артилеријом) повуче на Радовањску косу (леву страну Купусине реке), где се и сада налазим".

Међутим, ађутант 1. батаљона 12 пука, наредник ђак Петар С. Јовановић, сада професор универзитета, вели: „Под заштитом веома јаке артилериске ватре непријатељ се привлачио нашем положају. По извештају водника 1. чете, мислим поручника Зарија Ј. Зјалића, непријатељ је наступао у две колоне према положају на Јастрепцу. Јачина је могла изнети око два пука. Пред положајем непријатељ се развио за борбу, концентришући напад на врх Јастрепца. Батаљон је давао веома јак отпор. Наши војници су дочекали напад у реду, али како је изненада отступио батаљон 11 пука, који је био на левом крилу, то су се војници морали повући под врло тешким околностима. Непријатељ је одмах изашао на врх Јастрепца, на лево крило батаљона, готово у линији штаба батаљона и отпочео је јаком митраљеском и пешадиском ватром да туче наше војнике који су отступали у нереду. Ситуација је била тако тешка да је и сам командант батаљона (који ни у једној прилици до тада при отступању није потрчао) морао тада трчати да га непријатељски војници који су били

Непријатељ је „у сумрак заузео положај Крушчицу—Јастребац", а 11 пук се задржао на прихватном положају све док није примио наређење за повлачење. Ту се кратко време задржао и 1. вод 4 батерије са командиром, а 6 батерија продужила је путем за Виноградe више Раче, где су се сутрадан, до 7.40, прикупили водови обеју батерија.[1]

1. батаљон 12 пука повукао се ка с. Марковцу и заноћио у забрану западно изнад железничке станице, а 3 батаљон 5 прекобројног пука код Н. Аџбеговца са претстражама на р. Глибовици.

Тек око пола ноћи примио је командант пука наређење команданта дивизије за повлачење на десну обалу реке Раче. Зато је у заштитници оставио 3 батаљон са водом митраљеза, а команданту отсечне артилерије наредио сутрадан, у 0.35 (2.15) часа: „Са вашим дивизионом одмах се крените преко Д. Раче и дођите на десну страну реке Раче на положај Парлози ради даље одбране на овоме положају. Ваша трупна комора има да се крене одмах и дође на јужну страну села Црни Као поред друма".

О губитцима и о утрошку пешадиске муниције овога дана нема података, а обе батерије утрошиле су 250 шрапнела и 219 разорних зрна.

19 пук. — Ситуација прошле ноћи. Код заштитнице било је пушкарања, а на предњем и главном положају радило се на утврђивању. Израђене су натстрешнице и остало је да се предтерен расчисти. На к. 255 (Бела Земља) смењена је 1. чета 4 батаљона са 4 четом истог батаљона.

Смена заштитница извршена је до три часа и 4 батаљон 5 пука враћен је у састав свога пука. Нова заштитница, 4 батаљон 8 пука, посела је са три чете од друма Паланка—Рача па до Буковичког Потока, а једну је задржала у резерви на к. 209. Два су митраљеза остала у пуковској резерви на Караули, а два су постављена на самом друму. О томе је командант пука обавестио, у 6 часова, команданта 2 батаљона

већ у непосредној близини не би заробили". Исто овако претставља борбу и повлачење овога (1.) батаљона 11 пука и водник 2 вода 4 шумадиске батерије, потпоручник Стојан Ј. Ивковић (стр. 200, примедба [1]).

Из овога се види да је горњи извештај команданта 11 пука о повлачењу 1. батаљона 12 пука писан на основу првих, погрешних обавештења. А исто тако погрешан је и у колико се односи на 19 пук, јер је 19 пук у то време напуштао тек предњи положај, к. 274 (Дрвенту), а не главни положај, Караулу. Али је он ипак створио пометњу и код команданта дивизије, те је и он у своме извештају Обр. 4674 од 23.15 часа известио команданта III армије као да је напуштена Караула, која уопште никако није ни напуштана. — Још једном више да истакнемо потребу проверавања извештаја.

[1] Командант отсечне артилерије у своме дневном извештају о раду вели када је повукао вод 4 батерије на прихватни положај, стигао је командант 4 батаљона 11 пука и саопштио му да се његов батаљон прикупља у долини иза његовог вода и да је непријатељ на 5—600 м. Како је и пут био рђав, нејасна ситуација, а код пешадије прекинута веза, то је командант отсечне артилерије повукао батерије назад.

19 пука на предњем положају и наредио му да одржава што тешњу везу са заштитницом, да чешће извештава о стању напред и да заштитницу потпомогне пионирским алатом, пошто га она нема. Наређено му је и то да извести команданта заштитнице да ће му се послати, ако буде потребно, оба митраљеза са Карауле, да ће на к. 255 бити један пољски топ који ће га потпомагати и да се рањеници са заштитнице преносе само до штаба 2 батаљона.

Одржавање везе са суседима код заштитнице задавало је тешке бриге. Како заштитница није могла да ухвати везу десно са заштитницом 11 пука, то су упућена два вода да је успоставе. О овоме је у 5 часова обавештен командант дивизије и умољен за наређење да и „11. пук хвата везу с овим пуком". Како је пак командант 5 пука известио да његова заштитница нема везе ни са 19 пуком, то је командант дивизије наредио, у 1.25 час, да заштитница 19 пука одмах ухвати везу са заштитницом 5 пука у висини к. 255 (Бела Земља). На ово је командант пука одговорио: „Са ОБр. 2248 од 17.20 часова прошлога дана обавестио сам команданта 5. пешад. пука I позива о моме распореду и молио га о његовом распореду ради што јаче везе, али обавештење нисам још примио.[1]

„Заштитница на Дреновчићу (к. 209, Копоринска Коса) и усмено и писмено обавештава ме да има везу са 3. батаљоном 5. пука на Маскару. Ово ми је лично потврдио командант заштитнице, командант 4. батаљона 5. пука I позива, и зато верујем да веза постоји".[2]

Рад у току дана. — Борба заштитнице. Око 6 часова непријатељ је отпочео да наступа од стране Паланке. Његови стрељачки стројеви, у јачини две чете, кретали су се у правцу к. 209 на Копоринској Коси, а главнина, чија се јачина није могла да оцени, у правцу друма Паланка—Рача. У то време, око 7 часова, летела су над положајем четири непријатељска аероплана од којих је један продужио ка В. Плани и тамо бацао бомбе на Железничку станицу.

Непријатељска артилерија отпочела је после 8 часова да реперише земљиште у правцу к. 209 и убрзо је отпочео пешадиски напад. Његова је пешадија до 9.45 часова успела да се, под заштитом своје артилерије, која је јаком ватром тукла нарочито к. 209, приближи на блиско отстојање. У то време видело се са Карауле како се повлаче слабији делови заштитнице, али се ипак заштитница задржала на положају

[1] Види стр. 166. Командант 5 пука одговорио је тек овога дана у 6.35 (9.40) часова и доставио распоред свога пука. Овом приликом је додао: „На десном крилу овог одсека налази се 5. дунавска пољска батерија која може потпомагати леви одсек тога пука".

[2] Обр. 2261 од 5 час. Командант 4 батаљона 5 пука, мајор Богољуб С. Молеровић, по извршеној смени заштитница, стигао је у 4.40 часа код Грујине механе и известио команданта пука да заштитница има везу са заштитницом 5 пука.

све до 10.30 часова, када је била приморана на повлачење. И она се повукла под заштитом наше претстраже, већим делом Буковичким Потоком, и прикупила се прво позади к. 274 (Дрвента), а потом дошла позади Карауле у отсечну резерву.

Приликом повлачења заштитница је оставила сав пионирски алат који је добила из 2 батаљона 19 пука. Јачина непријатеља износила је, како вели командант заштитнице, преко једног пука са два ескадрона и митраљеским одељењем.[1]

Борба на предњем положају. Све до 10.30 часова владало је затишје на предњем положају. Само је веза са 11 пуком и даље задавала тешке бриге. Зато је командант 2 батаљона известио, у 7.50 часова, да његова деснокрилна (4) чета има везу са двема десетинама 11 пука, али су оне позади његовог десног крила, а Момајска Коса није поседнута. Моли да се ове две десетине појачају на вод и да се једна чета постави код неке групе кућа с. Радовања.

У подне је командант овог батаљона понова известио да се вод 11 пука са Момајске Косе повукао и да је зато тамо командир његове деснокрилне чете послао две своје десетине.[2] Додао је: „Молим за дејство команданта пука да 11. пук добро држи ону косу коју сам јутрос показао команданту, како не би морала 4. чета да напусти свој положај, ако непријатељ заузме ту косу". О томе је обавештен командант дивизије и умољен за наређење да у продужењу десног крила 2 батаљона буде на Момајској Коси бар један вод 11 пука, с којим би се одржавала веза.[3] А у 12.30 командант пука наредио је да једна чета из отсечне резерве иде на десно крило и да се јави командиру 2 чете 2 батаљона.[4]

Непријатељ је по заузећу к. 209 на Копоринској Коси застао, али је он у то време наступао са два стрељачка строја са к. 140 (Липова Глава) у правцу друма ка к. 255 (Бела Земља), потпомогнут својом артилеријом од стране с. Водице. Наш топ 5 шумадиске пољске батерије који је био постављен позади к. 255, западно од друма, одмах је отворио ватру. Код 4 чете 4 батаљона (прихватница № 2) на к. 255 стигао је један наш митраљез и постављен на де-

[1] Извештај команданта 4 батаљона 8 пука ОБр. 249 од 10.30 часова.

[2] Командир ове (4) чете, капетан I кл. Драгомир П. Сарић, правилно је урадио. То је суштина рада, а питање одговорности што је вод уклоњен долази на друго место.

[3] 19 пук ОБр. 2272 од 12 (12.15) часова. Командант дивизије достављено је овај извештај под ОБр. 4656 од 13.25 часова команданту 11 пука и наредио му да ступи у споразум са командантом 19 пука.

[4] Упућена је 4 чета 3 батаљона 6 пука и њен командир, резервни капетан II кл. Драгомир Н. Шуњеварић, известио је у 14.30 да је стигао тамо и да се јавио команданту 4 чете 2 батаљона. Вели да је пребацио један вод на Момајску Косу, под командом потпоручника Душана Павловића, ради везе са 11 пуком и да се са остала три вода налази у потоку десно од 4 чете, а командир 4 чете из 19 пука „код две куће на брешчићу".

сном крилу близу друма. У то време непријатељ је већ стигао близу ове чете и отпочела је пешадиска борба. Видела су се тада три стрељачка строја, а позади су наступале резерве у водним колонама. Како је ова чета убрзо нападнута са јачом снагом и обухваћена са десног крила, то се она повукла до 11.30 часова и задржала у висини 2 батаљона западно од друма, на ивици једног забрана.[1]

После 11 часова непријатељ је са к. 209 продужио напад преко Копоринске Косе ка Караули. Његова главна снага рокирала је ка к. 255 (Бела Земља), а мањи део спустио се у Буковички Поток, где је заустављен ватром 3 шумадиске пољске батерије. За ово време његова пољска тешка артилерија бомбардовала је к. 274 (Дрвенту), а доцније наше стрељачке заклоне „са великом прецизношћу".[2] Услед напада јаче непријатељске снаге на лево крило 1. чете 2 батаљона (прихватница № 1) чета је била принуђена да се око 13 часова повуче под борбом на јужни крај Копоринске Косе. А када је непријатељ отпочео, око 14 часова, да надире из шуме у горњем делу јаруге на Дреновчићу и из шуме код манастира Копорина, тада се ова чета повукла на предњи положај и посела заклоне између 2 и 3 чете.

Докле се ово напред догађало, командант пука налазио се на осматрачници и није му изгледало да се на к. 255 (Бела Земља) што озбиљније догађа. А међутим, извештај је

[1] Са митраљезом био је водник, поручник Радоје М. Панић, који је у своме личном дневнику тада записао; „Око 9.30 започе борба са заштитницом која одступи позади нас. Командант пука са мајором Динићем обилази положај. Лете три до четири аероплана, а у Паланци диже се и балон. Добих наређење да упутим један митраљез на Белу Земљу, но ја пођох са њим. Тек што поставих митраљез угледах прикупљене Немце како наступају потоком Дреновчића у три борбена реда... У исто време, у правцу друма, појавише се на чистини два батаљона са четири митраљеза у два борбена реда и видех када поставише један брдски топ на ивици шуме не даље од 300—400 м. од мене. Ја отворих ватру, али и они отворише на мене брзу пешадиску и митраљеску ватру, а брдски топ ухвати ме у ракљу и разорна зрна падаху поред мене — испред, позади и са стране.

„Не обратих пажњу на мој десни бок, јер је тамо био један вод пешадије. Он је одступио не известивши ме о томе и зато одједном добих са десног бока, а више из позадине, плотунску ватру из непосредне близине. У томе тренутку дотрчаше из шуме доносиоци муниције и известише ме да је чета већ била одступила. Наредих те извукоше митраљез, а и ја покушах да се извучем из рова. Немци десно већ ускачу у наше ровове, а ја добих један њихов плотун из такве близине да ме барут просто опали.

„Како нисам могао да се извучем из дубоког рова, јер ме је још болела рањена десна рука (I књига стр. 218), то ме зграби мој наредник Цветко Ајдаровић испод леве мишке и формално извуче из рова. Ја се при томе спотакох и падох, али ми Ајдаровић и не даде да устанем већ ме просто одвуче у шуму и тако једва успех да се у 11.30 часова повучем са Беле Земље".

[2] Извештај команданта 2 батаљона ОБр. 386.

о томе примио и сувише доцкан.[1] Али кад га је примио, у 13.50 часова, одмах је наредио команднру 2 чете 3 батаљона 6 пука да са четом која је већ била тамо поврати к. 255. Како је командант 2 батаљона доцније предложио да се не врши повратни напад, пошто су тамо прикупљене јаче непријатељске снаге и пошто је тај правац тучен са к. 274, то му је командант пука наредио у 14.20 да обустави напад и да чету задржи код себе. Међутим командант 2 батаљона у овоме није успео.[2] Чета 6 пука са два вода 4 чете 4 батаљона напала је непријатеља, али без успеха, те су се сви повукли у нереду и са великим губитцима.[3]

Непријатељ је продужио напад у правцу друма. Командант батаљона наредио је да 4 чета 3 батаљона 6 пука са десног крила дође у батаљонску резерву. У 14.40 уочено је живо прикупљање непријатељске пешадије у изворном делу Буковичког Потока. У то време, непријатељ је тукао веома јаком артилеријском ватром предњи (к. 274) и главни положај (Караулу), нарочито оруђима великог калибра (210 мм.) Наше батерије тукле су непријатељску пешадију, а у 14.10 отворила је ватру на непријатеља и Пиротска градска батерија.[4] Борба се продужавала свом жестином и непријатељ је успео до 15.30 ча-

[1] Командант пука примио је извештај командира чете са к. 255 од 10.45 тек у 13.20 часова.

[2] Командир ове чете 6 пука, резервни капетан I кл. Стеван А. Обрадовић, вели да је, у тренутку кад је избијао на к. 255, примио сигналним барјачићима знак „Стрељачки строј", али даље није разумео, јер је сигнализацију површно знао. Још један пример који показује потребу познавања сигнализације и код резервних официра.

[3] Тадањи заступник командира 4 чете 4 батаљона, потпоручник Славко Ј. Јоксимовић, вели да је молио командира чете 6 пука да се не напада и да извести да на к. 255 има најмање један непријатељски батаљон. И кад у томе није успео, он се кренуо са два вода западно од чете 6 пука, прешао преко шуме и избио близу гребена на к. 255 који је био потпуно чист. Чим су стрељачки стројеви избили на чистину, непријатељ је изашао на гребен и отворио најјачу ватру са даљине око 100 м. Оба ова вода била су изненађена, и пошто су претрпели јаке губитке, сјурили се у јаругу и прикупили тек позади Карауле.

Поручник Радоје М. Панић, који је са митраљезима био на друму и посматрао напад чете 6 пука, тада је записао: „Положај на Белој Земљи био је обрастао ситним шипражјем и грмићима. Наш стрељачки строј пришао је близу обраслог гребена, бацао бомбе и легао. Одједном се цела чета диже и у највећем трку отступи. У томе се појавише Немци из шуме у широким развијеним фронтовима, а позади њих ишли су официри са извученим сабљама. Наши пешаци отворише ватру, али Немци и даље наступају и цела чета се у нереду повуче на наше лево крило".

Према оваквом изношењу изгледа да испред стрељачких стројева нису биле унапред избачене патроле и зато се овако што могло и десити.

[4] Пиротска градска батерија тукла је непријатељску пешадију која је наступала друмом Паланка—Караула и, како је записано у операцијском дневнику ове батерије, припомогла „да се одбију три непријатељска јуриша". За све ово време батерија је била тучена јаком ватром једне брдске хаубичке батерије која је дејствовала са кратког отстојања, а потом и пољском артилеријом. Губитака није имала благодарећи добром маскирању и раздаљењу топова (200 м.) Батерија је утрошила 66 зрна

сова да заузме стрељачке заклоне 2 чете, а она се повукла код батаљонског штаба. Одмах је наша артилерија усрет-средила најјачу ватру на непријатеља у нашим заклонима, а тако исто тукле су га и суседне чете. И под заклоном ове ватре 2 чета је извршила противјуриш, поново заузела и посела своје заклоне, одбацивши непријатеља за читав километар у правцу друма.[1]

„Непријатељ, прикупивши се и добивши појачања, поново се кренуо у напад и извршио јуриш, али је контранападом одбачен на 300 м.“ У овом противјуришу учествовао је и командир 4 чете 2 батаљона 6 пука са своја два вода и једним водом 1. чете 2 батаљона.

„И по трећи пут, добивши појачања, непријатељ је јуришао и успео да се докопа друма и левог крила положаја. Покушани контранапад није могао успети, пошто нисам имао никакве резерве, јер се 4 батаљон 8 пука разбегао, око 16 часова, само зато што је добио три до четири шрапнела и командант ми се јавио тек у 19.40 часова“.[2] Оставши без

[1] Према изјави заробљеника напад је вршио 83 резервни пешадиски пук.

[2] Извештај ОБр. 2285 од 19.45 часова. — Учесник у овим јуришима, поручник Радоје М. Панић, записао је: „Немачки први борбени ред са Беле Земље изашао је на чистину, а резерва се појавила на ивици шуме. Отворих митраљеску ватру, а и наша артилерија отпоче такође да дејствује и настаде очајна борба. Немци заузимају наше стрељачке заклоне. Све одступа и ја наређујем повлачење. Деснокрилни митраљез једва извукох, али остаде постоље, јер ми убише капларе Александра Ивковића и Миленка Тодоровића, а ранише и наредника Цветка Аџаровића, редова Милоша Симића и Радомира Рајковића. Дакле избачена је цела послуга... Одступили смо одмах позади, код резерве, где се прикупљала и чета 6 пука која је нападала Белу Земљу и сви војници са положаја који су одступили...

„Јуришамо. Храбри капетан Маринковић (командир 2 чете) са Зарије (поручник Зарије М. Илић, заступник командира митраљеског одељења) право друмом, мајор Динић оде на лево крило, а мене упути са свима осталим војницима на десно крило. Отерасмо Немце који су већ били изашли на положај и неколико заробисмо, али не најосмо постоље. Војници понова поседају положај и ја поново пласирам оба митраљеза...

„Страховита немачка ураганска ватра из тешких топова и цели водови наших војника лете у ваздух. Док стигох са десног крила на лево, десно крило одступи. Опет одступање позади положаја где их је храбри мајор Динић прикупљао и није им дао да одступају. Капетан Маринковић рањен је у ногу приликом поласка на јуриш. Немци и по други пут заузимају положај и излазе на њега. По други пут крећем пешаке са мојим митраљесцима на јуриш и по други пут повраћамо положај.

„Опет страховита немачка артилериска и пешадиска ватра и опет одступање. По трећи пут јуриш и по трећи пут заузимамо положаје од Немаца. Сада тек наста страховита немачка артилериска ватра која положај преора и, чиними се, брдо смањи за 10 м. Наши губитци су страховити. Сунце почиње да залази... Немци се прикупљају у јарузи и већ су на целом фронту пришли близу...

„Повлачимо се на Караулу. Брзо извлачимо сва четири митраљеза, у трку излазимо на прихватни положај и пласирамо митраљезе. Одстојање за мој вод, за један митраљез 700 а за други 750 м., код Зарииног вода 650 и 800 м. Немци излазе на положај развијеним фронтом и смак-

резерве, командант пука био је принуђен да, на молбу команданта 2 батаљона, извуче из стрељачких заклона 2 чету 4 батаљона са Карауле и да му је упути, али се ситуација није могла поправити, јер је ова чета наишла на брисани простор, те је командир рањен и чета се у нереду повукла. Зато је командант батаљона наредио повлачење под заштитом митраљеског одељења. И цео батаљон се прикупио позади Карауле код штаба пука.

Рад отсечне резерве. 4 батаљон 8 пука прикупио се са заштитничког положаја у отсечној резерви на источној страни Карауле, у заклону, недалеко од осматрачнице команданта пука. Како је непријатељ артилеријом тукао и Караулу, то су пала, око 16 часова, два до три шрапнела међу војнике овога батаљона. Одједном се цео батаљон са официрима формално разбегао у правцу Карличице. Остао је само командант батаљона са ађутантом, који је одмах упућен да прикупља батаљон.

У 19.40 примљен је од команданта овога батаљона извештај ОБр. 250 од 18.30 часова: „Око 16.30 часова, после јаког обасипања положаја артилериском ватром, распрсла су се три до четири шрапнела међу војницима овога батаљона од којих је седам на месту погинуло, а велики број теже и лакше рањено и контузовано.[1] Међу њима контузована су и три официра.[2]

„И ово је тако деморалишући утицало на војнике који су, тучени непогодом, великим маршем и неспавањем, били изнурени, да су они, и ако су сви официри били на својим местима, из страха пошли делом кроз шуму где је била хаубичка батерија, а делом потоком.

„Батаљон прикупљам и очекујем даље наређење.

„О овоме сам известио команданта 10. комбинованог пука III позива који је отишао команданту на положај".

Овоме је команданту наређено у 19.45 часова: „Прикупите људе и одмах се вратите на своје место и јавите ми се".

Повлачење. У 19.45 часова командант је обавестио команданта дивизије о данашњој борби и известио га је да је пук прикупљен на главном положају; да десно нема везу са 11 пуком од 17 часова и да су се упућене патроле у прав-

нуто и на наше отварају брзу пешачку паљбу, и то из стојећег става. Наши су већ одступили у јаругу. Немци иду к нама. Отворисмо брзу митраљеску паљбу из сва четири митраљеза. Одстојање одлично, јер Немци са ватром престадоше и полегаше, а видимо како неки и падоше, јер су били ухваћени у сноп... Мрак пада са маглом, ништа се не види, борба потпуно престаје..."

[1] Батаљон је био заклоњен од ока, али не и из ваздуха, иако је недалеко била на нагибу шума. Он је био и сувише прикупљен, у смакнутом поретку.

[2] Рањен је, а не контузован, командир 1. чете, капетан II кл. Сима А. Ненадовић.

пу 11 пука вратиле и известиле да су непријатељске патроле ушле у село Радовање и да делови 11 пука са левога крила лутају по шуми. Додао је и то да је пук до данашње борбе имао у три батаљона 2104 пушке, али да ће сада тешко имати до 1600 пушака. Према томе, пук није у могућности да успешно брани одређени отсек на главној линији одбране који износи око три километра. Он не може рачунати на 4 батаљон 8 пука „пошто нема никакве отпорне снаге", а још мање му могу побољшати тешку ситуацију упућена три батаљона 10 комбинованог пука III позива.

У 22.15 часова командант пука примио је телефоном наређење команданта дивизије за повлачење, па је наредио: „Према усменом наређењу команданта дивизије пук ће са батеријама одступити у току ноћи у село Црни Као, где ће остати као дивизиска резерва. Заштитница са два митраљеза остаће на досадањем положају и тек под борбом одступиће, држећи се што дуже на прихватним положајима, у састав пука.

„Десно, на Радовањској коси, налази се 11. пук, а лево 5. пук.

„Према овоме, наређујем да у заштитници остане 3. батаљон са два митраљеза и својом бојном комором.

„Заштитница ће одмах заузети цео положај, а главнина кренуће се на одређено место".

Губитци. Погинуо резервни потпоручник Данило Б. Таврић[1] и 55 војника; рањено седам официра, и то: мајор Драгољуб М. Динић, резервни капетани I класе Аксентије П. Маринковић и Драгутин С. Красојевић, резервни капетан II кл. Стеван А. Обрадовић, командир 2 чете 3 батаљона 6 пука, поручник Божидар Б. Милановић, резервни потпоручници Живадин Ј. Петровић и Драгољуб Ј. Јаношевић и 207 војника; из 4 батаљона 8 пука рањен је капетан II кл. Сима А. Ненадовић а контузована два официра и 11 војника и нестало 116 војника. Свега 400.

Утрошено муниције: 296 340 пушчаних зрна и 224 бомбе.

Морално стање „повољно", *здравствено* „одлично".

У овој огорченој борби са непријатељске стране учествовали су 83 резервни и 64 пешадиски пук. У подне 83 пук налазио се са обе стране друма Паланка—Рача на линији к. 255 (Бела Земља)—Копоринска Коса. Наређење за даљи покрет стигло је пуку ванредно брзо и већ у 13.20 могао је командант пука да изда заповест за напад. По тој заповести пук је имао да избије на линију к. 274 — отприлике један километар југозападно од к. 255. Везу лево са 6 дивизијом имао је да одржава 1. батаљон, а десно са 168 пуком 2 батаљон (5, 6 и 11 чета).[2]

И поред јаке српске артилериске ватре 2 батаљон избио је већ у 15 часова на јужну ивицу шуме на к. 255, а у вези са овим батаљоном

[1] Таврић је сахрањен на раскрсници друмова „испод" варошице Раче.

[2] Штаб 3 батаљона са 9, 10 и 12 четом био је у саставу одреда Пфајла и кренуо се у састав пука, а 7 и 8 чета обезбеђивале су простор између реке Кубршнице и Јасенице.

стигао је 1. батаљон на неколико стотина метара до к. 274. Према томе, десно крило овога пука извршило је свој задатак. У 15.30 кренуло се лево крило, 1. и 2. чета 1. батаљона, противу к. 274. Ове чете трпеле су врло много „од концентричне ватре непријатељске (српске) пешадије и митраљеза, као и од жестоке и добро управљене ватре артилериске". Јака непријатељска ватра наносила је губитке. Ипак се успело и у 15.45 часова заузет је српски стрељачки заклон. Међутим, лево веза са 64 пуком изгубљена је и зато је успео један српски противнапад у бок. Обе чете су одбачене, али су успеле да се задрже на полазном положају. Даље надирање непријатеља задржано је ватром 3 чете и 5 мерзерске батерије 7 тешког артилериског пука, која је једина била на овоме отсеку. Наочито је непријатељски испад погодио 1. чету, која је имала 56 мртвих и рањених, дакле више од половине губитака целога пука у току овога дана.[1]

Кад је пао мрак, изгледало је да се непријатељ повлачи пред фронтом 83 резервног пука и 1. батаљон, у вези са 64 пуком, поново је извршио напад и успео да заузме и задржи к. 274. Други батаљон кренуо се напред и без борбе стигао на к. 274. У 16 часова стигле су 9 и 12 чета и наређено им је да попуне празан простор између 1. и 2 батаљона, али како је веза успостављена, то ове чете нису ни употребљене.

Источно је нападао 64 пук и он је стигао у 12 часова на к. 219 на Копоринској Коси. У I борбеном реду били су 1. и 2 батаљон, а у резерви, позади центра, 3 батаљон. Командант пука примио је у 14.30 заповест команданта бригаде (од 13 часова) за напад. Према овој заповести, Срби су се повлачили на целом фронту, а 11 баварска дивизија наступала је преко Милијиног Брега на линију Крушчица—Јастребац. Бригада је добила задатак да избије на линију Караула—Крушчица, стим да 64 пук одржава везу са 25 резервном дивизијом, а 20 пук са 11 баварском дивизијом. Пошто пукови избију на ову линију имали су да се утврде и да известе.

И 64 пук кренуо се напред. Десном крилу, 1. батаљону, дат је правац на к. 297, Караула, а левом, 2 батаљону, на један и по километар западно. У почетку 2 батаљон имао је у I борбеном реду само једну (5) чету, пошто су суседни делови 24 пука скренули у отсек овог батаљона. Како су се делови 24 пука у току даљег наступања вратили у свој реон, то су у I борбени ред упућене и 6 и 7 чета.

И овај пук, као и 83, трпео је јаче од непријатељске ватре, док је дејство наше артилерије било незнатно и пешадији просто неразумљиво. Тако је напад 64 пука задржан отприлике на 1000 м. пред непријатељским положајима, док су неки делови покушали да се склоне у један напуштени српски стрељачки заклон. Губитци су се множили. До мрака је остало мало времена. Командант пука сматрао је да данас не може више да рачуна на помоћ артилерије и реши се да покуша напад и јуриш и без њене помоћи. У 16.20 командант пука дао је трубни знак *„Нож на пушку!"* и наредио да резерва (3 батаљон) уђе у стрељачки строј, како би покренуо напад. Али пре но што је резерва и стигла, први борбени ред већ је продро у непријатељски положај. Непријатељ је давао

[1] У историји овога пука пише: „На несрећу, артилерија је баш тада мењала положај те је тако изостала помоћ артилерије; само неколико, али добро управљених, граната 210 мм. пало је на нападача, чији се напад ломи пред положајем са много губитака. Главни ударац имала је да издржи 1. чета која је сама имала губитака 56 људи". Reserve—Infanterie Regiment № 83, Олденбург—Берлин, 1924, стр. 107.

очајан отпор и извршио неколико противјуриша, али без успеха. И тако је 64 пук заузео положај.[1]

Пук је имао ове *губитке:* погинуо 1 официр и 17 војника, рањено 3 официра и 196 војника, нестало 3 војника. Свега 220.[2]

5 пук. У току прошле ноћи командант заштитнице није успео да ухвати везу са заштитницом 12 пука на Глоговачком Пољу. Он је још прошлога дана, у 21.50 час, известио да је са заштитницом 19 пука имао везу, али да је сада изгубљена и да су упућене патроле да је ухвате; да нема везу са заштитницом 12 пука, као што је и раније известио, и да је упућени вод ухватио везу са њоме „у близини изворног дела Бујковца потока".

Када је командант пука примио овај извештај, око пола ноћи, одмах га је послао команданту дивизије. Командант је одмах наредио, у 1.05 час, команданту 5 пука: „Заштитница 12. пука I позива налази се на Глоговом (Глоговачком) Пољу и наређено је команданту 12. пешад. пука I позива да у тој висини ухвати везу са 5. пуком I позива. Наредите команданту заштитнице да у тој висини ухвати одмах везу са 12. пуком, а у висини Беле Земље са 19. пуком. О резултату известите ме". Међутим, командант заштитнице понова је известио, у 7.15 часова, да са заштитницом 19 пука има везу, али да се заштитница 12 пука повукла и да се налази тамо „где је и синоћ била", а то је у изворном делу потока Бујковца, то јест на главном положају, и да непријатељ одјутрос притискује на његово десно крило према коме је поставио и два топа.[3]

Чим је командант дивизије примио горњи извештај, одмах га је проверио и у 9.45 наредио команданту 5 пука да одмах поседне косу између потока Бујковца и Липовца, пошто она припада његовом отсеку, и то у висини Глоговачког Поља и да ухвати што тешњу везу са заштитницом 12 пука. На ово је командант заштитнице 5 пука понова известио да он са заштитницом држи одређени положај, и то: са две чете (1. и 2.) косу на саставу потока Маскара и Бујковца и са једном (4) косу код састава потока Бујковца и Липовца, али да ипак лево, на Глоговачком Пољу, нема везе са заштитницом 12 пука већ уназад, као што је и раније известио. Додао је и то да се непријатељ пред њим налази на око 500 м., али да му се јачина не може да оцени, да се

[1] Говорећи сада о овој борби, командант 64 пука, дивизиски генерал Ебенбител вели и ово: „Овај напад на Дрвенту и онај на Врановом Брду били су у Србији најтежи за мој пук. У оба ова напада ја сам морао да се послужим трубним знаком *„нож на пушку!"* и *„трчећим кораком — напред!"*, ма да те знаке иначе нисам никада употребио за све време рата". Овај трубни знак чуо се на Караули.

[2] Остали пукови 6 дивизије имали су ове губитке: код 20 пука рањено 16 војника, код 24 пука погинуо један официр и 17 војника, а рањено 54 војника.

[3] Извештај команданта 5 пука ОБр. 851 од 9 часова.

пребацује према његовом левом крилу и да се тамо прикупила отприлике једна чета. „Овде се не могу задржати", наставља командант заштитнице, „јер су ми обишли леви и десни бок".[1]

Заштитница се задржала на своме положају све до 11.40 часова. Али нападнута јачом снагом — отприлике са два батаљона, 8 митраљеза и два пољска топа, она се повукла на први прихватни положај. Приликом повлачења видела се, вели командант заштитнице, једна непријатељска колона у јачини једног пешадиског пука, која се кретала лево ка 12 пуку. Како је распоред заштитнице на прихватном положају био „сасвим погрешан", јер се није затварао цео простор између потока Маскара и Липовца, то му је командант пука наредио да одмах упути једну чету на косу између потока Бујковца и Липовца, „која ће у исто време одржавати чврсту везу на Глоговом пољу са заштитницом 12. пука, а са три чете и митраљеским одељењем између Бујковца и Маскара, одржавајући везу са заштитницом 19. пука".[2]

Овде се заштитница није могла дуго задржати, пошто „непријатељ надире нарочито путем који води преко Липове гл. ка Липару" и зато се повукла, у 14.40 часова, на Голо Брдо. Тек овде је заштитница успела да ухвати везу са заштитницом 12 пука.

На главној линији одбране владало је преко целога дана затишје. Командант дивизије наредио је телефоном у 21.50 да се пук са батеријама одмах повуче на десну обалу Раче, на Којадинац, а заштитница да остане на главном положају и да се сме повући само под притиском јачег непријатеља. У заштитници је остао, на главном положају, 1. батаљон са митраљеским одељењем, а главнина се кренула тек после пола ноћи.

12 пук. Око пола ноћи кренула се заштитница (2 батаљон са митраљеским одељењем) ка непријатељу на Крушику, где се већ налазио непријатељски батаљон са брдским топом. Левокрилна чета која се кретала гребеном задржана је на седлу између Глоговачког Поља и Крушика, на Дољачи, где је одбијала неке непријатељске делове. Остале пак чете задржале су се десно, на коси између потока Бујковца и Липовца. Командир чете (3) са Дољаче известио је

[1] Извештај команданта 5 пука ОБр. 853 од 11.35 (11.45) часова.

[2] Командант 5 пука у своме извештају ОБр. 864 од 19 часова вели да се заштитница повукла „код слова „о" у речи Стојачак и утока безименог потока у Маскар поток". А то значи да је заштитница напустила положај на косама између потока Маскара, Бујковца и Липовца и заузела положај у потоку Маскару, од к. 127 па низводно десном обалом отприлике за 500 м. Зато командант пука оправдано и вели да је распоред заштитнице „сасвим погрешан". Али ово показује и то да заштитница није држала са једном (4) четом косу између потока Бујковца и Липовца, како напред тврди командант заштитнице. Јер да је те чете било, она би видела заштитницу 12 пука на суседној коси, а чула би и њену борбу на Крушику о којој се говори и на непријатељској страни.

да „непријатељ с пешачким деловима врши рокирање долином (Јасенице) и залази у бок предњим деловима заштитнице". Стога је командант пука (отсека) упутио мајора Божидара А. Загорчића да прими команду над својим батаљоном у заштитници и скрену му нарочиту пажњу на леви бок, бојећи се да непријатељ отуда не нападне „у бок и позадину овог положаја", пошто тамо нема делова Комбинованог одреда.[1] Командант пука није знао да је још прошле ноћи, око 19.30 часова, посео 13 пук I позива с. Придворицу и да се узору повукао Шумадиски коњички пук на десну обалу Јасенице и посео положај између ове реке и заштитнице 12 пука.

Како није било везе између заштитнице овог и 5 пука, то је командант дивизије у 1.25 час наредио команданту 12 пука: „Командант 5. пука I позива извештава ме у 1 час и 5 минута пре подне да нема везе са заштитницом 12. пука код Глогов. поља већ у близини изворног дела Бујковца потока, т. ј. према вашој линији главне одбране. Проверите је ли ово истина и ухватите везу са 5. пуком у висини заштитнице на Глогов. пољу, те да се не би довела у питање одбрана положаја. О резултату известите ме, а о овоме извештен је и командант 5. пука". На ово је командант пука одговорио, у 3.30 часа, да је његова заштитница напред и даље од Глоговачког Поља и да заштитница 5 пука треба да тражи везу на потоку Липовцу, а не на потоку Бујковцу. „Ту везу коју има у висини изворног дела Бујковца", наставља командант 12 пука, „то је моја главна линија одбране, а 5. пук ту има делове прве линије одбране а главна линија одбране повукла је лево крило далеко уназад".

Око 4.30 часа предњи делови заштитнице кренули су се напред, али су убрзо стали. Настало је пушкарање, потпомагано митраљезима и топовима. Како је непријатељ био много јачи, око два батаљона, и стално појачаван придоласком пешадије из с. Водице, то је командант пука, у 5.14 (6.18), молио команданта дивизије да заштитница 5 пука, нарочито њена артилерија, дејствује бочно на непријатеља. Срећом по овој молби није поступљено. Јер како је командант заштитнице 5 пука и раније па и доцније тврдио да се заштитница 12 пука налази много уназад — према изворном делу п. Бујковца и да тамо има везе с њом, он би у овом случају морао гађати заштитницу 12 пука на Дољачама, Крушику и Глоговачком Пољу.

Кад је командант 5 пука и у 9 часова известио команданта дивизије да се заштитница 12 пука налази у изворном делу п. Бујковца, командант 12 пука одговорио је да се његова заштитница налази на северној падини Глоговачког Поља са својим задњим деловима ближе противнику. Према

[1] Извештај команданта 12 пука ОБр. 1297 од 3.30 часа.

томе је заштитница 5 пука у истој висини, само није узела да држи косу између п. Бујковца и Липовца. Стога су и његови извештаји погрешни.[1]

Заштитница је успела у 9 часова да се приближи непријатељу. 3 чета са Дољача избила је на ивицу шуме на Крушику, према којој је непријатељ имао две чете са једним топом, а према 2 и 4 чети, које су биле десно на коси између потока Бујковца и Липовца, непријатељ је такође имао две чете. Од овога времена па све до 11.20 часова водила се пешадиска борба са прекидима, а повремено отварала се и јака митраљеска ватра. „Непријатељски аероплани бацали су бомбе на заштитницу и корегирали артилериску ватру управљену на ове делове". Како је командант 12 пука у 11.20 обавештен од команданта 5 пука да прилази с. Водици отприлике један ескадрон, то је он скренуо пажњу команданту заштитнице да буде пажљив.[2]

Командант пука је у 12.55 известио телефоном команданта дивизије да се заштитница 5 пука повлачи. Па је то поновио и у 13.10, стим да се почела повлачити у 11.20 часова. Како је командант 5 пука известио команданта 12 пука да једна непријатељска колона у јачини једног пука подилази његовом десном крилу, то је командант наредио да се заштитница постепено повлачи на Глоговачко Поље, где је стигла око 16.30 часова. Повлачење је извршено са прихватом, и то прво две чете, а потом остале две чете са митраљеским одељењем. Али услед јаког притиска непријатељске пешадије, а и што су се задњи делови 5 пука повукли у висину главне линије одбране, командант пука је био принуђен да заштитницу повуче на к. 220 (Самарић) где је и заноћила.[3]

На главној линији одбране владало је преко целога дана затишје. Командант дивизије телефоном у 21.50 наредио је да се пук са батеријама одмах повуче на десну обалу Раче, на Пањирац к. 224, између села Сипиња и Вучића, а заштитница да остане на главном положају и да се сме повући само под притиском јачег непријатеља. Батерије су се одмах и повукле, потпомогнуте са по једном четом III позива. У заштитници је остао, на главном положају, 3 батаљон, а главнина се кренула тек после пола ноћи преко Обешењака, с. Вишевца, с. Адровца и с. Вучића.

О губитцима и утрошку муниције код заштитнице нема података.

Шумадиски коњички пук. Пошто је синоћ око 19.30 часова 13 пук I позива из Одбране Београда посео с.

[1] Извештај команданта 12 пука Пов. Службено, примљен у дивизиском штабу у 9.32 часова.

[2] Извештај команданта 12 пука од 11.20 ч. Пре овога, у 11.05, командант пука известио је телефоном да је његова заштитница на Крушику далеко од непријатеља свега 150 м.

[3] Извештај 12 пука ОБр. 1304.

Придворицу, а око једног часа стигао и дивизион коњице, то се овога јутра Шумадиски коњички пук пребацио на десну обалу Јасенице и посео са два ескадрона косицу западно од Дољача, коју је већ држао 1. ескадрон, а са резервом задржао се у висини Глоговачког Поља. Иначе у току прошле ноћи било је пушкарања са непријатељским пешадиским деловима који су се појавили код Дољача.

Командант дивизије у 7.30 часова обавестио је команданта пука о ситуацији код заштитнице 12 пука и о предузетим мерама да се поврати Крушик. Наређено му је да потпомогне напад ове заштитнице, да што боље осигура леви бок дивизије и долину Јасенице ка Наталинцима и да одржава што тешњу везу са суседима. Међутим, овај пук је и без овог наређења које је примио тек око 11 часова потпомагао рад заштитнице 12 пука и растерао нека омања извиђачка одељења. Али када је чета 12 пука на Крушику око 14 часова „нападнута јачом снагом у десни бок", тада се и овај пук повукао у вези са заштитницом 12 пука.[1]

Ово после подне видело се како нека непријатељска комора долази из с. Глибовца, а једна батерија одлази у Паланку. На вашаришту у Паланци видео се велики парк кола, а код циглане пламен једне топовске батерије.

Наређење за повлачење пук је примио преко команданта 12 пука и повукао се после пола ноћи преко Раче у Марковац.

Пук није имао губитака, али је утрошио 1500 карабинских метака.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Припреме овога јутра.** У току прошле ноћи ступили су у везу начелници штабова свих трију дивизија ради извршења наређења команданта корпуса. Они су се сагласили да до 8 часова 25 резервна дивизија заузме линију од с. Водице па источно до к. 108 на саставу друмова где се налазила 6 дивизија, и да лево крило 6 дивизије садејствује 11 баварској дивизији у заузимању Велике Плане и Милијиног Брега. Изгледало је да ће напад 11 баварске дивизије на В. Плану, који је имао да почне у седам часова, моћи да се изведе без већих тешкоћа и као да су патроле ове ноћи већ прошле кроз ово село.

Командант 25 резервне дивизије предузео је све мере да смањи трупе за обезбеђење десног бока на најмању меру, како би имао што јачу снагу за напад у правцу југа. Одред Пфајла расформиран је. Бригада Јагова имала је да се крене у шест часова из Кусатка.[2] Простор између Кубршнице и Јасенице требало је да обезбеде две чете 83 резервног пука

[1] Извештај команданта пука ОБр. 1779 од 16.50 часова.

[2] Садањи састав бригаде Јагова: 3 хусарски и 4 резервни драгонски пук (без 3 ескадрона), 11 чета 83 резервног пука и 250 брдско митраљеско одељење.

са 3 батеријом 11 брдског артилеријског пука, а код села Водице налазио се 118 резервни пук са 2 дивизионом 25 резервног пољског артилеријског пука и 3 ескадроном 4 резервног драгонског пука. Прошле ноћи и узору одбила је 3 чета 118 резервног пука два српска напада на Крушик, потпомогнута благовремено артилеријом.

У 6.30 наређено је команданту 50 резервне пешадиске бригаде да се крене са осталим трупама са јужног излаза из Паланке преко села Водице и да у 8.30 буде на линији: састав путева западно од села Водице—савијутак друма (један километар јужно од к. 108), ради обезбеђења артилерије, а потом да наступа даље ка југу. И бригада је заузела одређену линију. Главнина пољске артилерије и обе тешке пољске хаубичке батерије постављене су код села Водице.

Без икакве сметње од стране непријатеља, пешадија 6 дивизије била је спремна до 8 часова за напад. Пред фронтом 64 и 24 пука још се налазио непријатељ, али пред фронтом 20 пука ситуација није била јасна и веза са 11 баварском дивизијом била је прекинута. Дивизија није успела да тешке пољске хаубичке батерије постави јужно од Јасенице. Једино је 5 батерија 6 резервног тешког артилеријског пука упућена преко села Водице, а преко мостова подигнутих у току прошле ноћи од стране пионира прешло је преко Јасенице пет пољских батерија. Главнина артилерије ове дивизије постављена је северно од Јасенице, као и највећи део тешке пољске артилерије, под командом команданта корпусне артилерије.

Према наређењу команданта 11 баварске дивизије требало је да 22 пук у 7 часова заузме В. Плану и да се припреми за напад на Милијин Брег. Ради обезбеђења левог бока дивизије наређено је команданту 13 резервног пука да у 7.30 часова, после артилериске припреме од пола часа, наступа долином В. Мораве ка југу. Преко В. Орашја, између 13 резервног и 22 пука, имао је да наступа 3 пук и да, управљајући се према успеху 13 резервног пука, изврши напад са 22 пуком на Милијин Брег под командом команданта бригаде. Тежиште требало је да буде на левом крилу.

У току прошле ноћи одбио је 22 пук један непријатељски напад бомбама. Ујутру видело се да је непријатељ посео само Железничку станицу у В. Плани и пук је ушао у село и припремио се за напад на Милијин Брег, који је, према извештају артилериских осматрача, био само слабо поседнут. Испред 13 резервног пука непријатељ је отступио у току ноћи ка југу и стигао је у 9.15 часова на друм В. Плана —Доња Ливадица. У исто време стигао је и 3 баварски пук на мост јужно од В. Орашја.

Када је командант 11 баварске дивизије обавештен да је прошао 22 пук кроз В. Плану и да наступа 13 резервни

пук, тада је издао сва даља потребна наређења. Бригада Шоха (22 и 3 пук) имала је да наступа противу Милијиног Брега и што је могуће даље, али без помоћи артилерије, а 13 резервни пук имао је да продужи са нападом ка југу, али према успеху бригаде Шоха.

2. **Рад пре подне.** Око 10 часова непријатељ је отпочео да се повлачи испред 25 резервне и 6 пешадиске дивизије, али су се јачи његови делови задржали на косама између потока Липовца и Маскара. Зато се немачка пешадија кренула напред и 25 резервна дивизија стигла до подне на линију к. 219 Копоринска Коса—к. 201 Крушик, југозападно од села Водице. Отпор непријатељске пешадије био је незнатан, али је утолико јаче било дејство српске артилерије.

Командант 12 пешадиске бригаде (6 дивизије) са своје осматрачнице источно од Паланке могао је са доста прегледности да прати развој догађаја на фронту. И он је дошао у 10 часова до закључка, како на основу личног опажања тако и на основу примљених извештаја од трупа, да се непријатељ повлачи испред центра и десног крила дивизије, али да се на левом крилу још држи. Сем тога, сазнао је да је лево крило 25 резервне дивизије у покрету ка југу и зато је наредио да се првенствено заузме к. 209 на Копоринској Коси. Дати циљ постигнут је под сразмерно лаком борбом и после кратког времена продужено је наступање у правцу Копоринске Косе и источно. Српска пешадија и артилерија отвориле су ватру на наше трупе, али без јачег успеха.

Непријатељ је испред 11 баварске дивизије, после отпочетог наступања 22 и 3 пука, убрзо отступио са Милијиног Брега. Да не би непријатељу била дата могућност да се поново заустави и утврди, наређено је у 11 часова да 22 и 3 пук упуте јака предња одељења на Распоповицу и Јастребац, а 13 резервни пук да заузме Ст. Ацибеговац.

3. **Наређење команданта корпуса од 12.55 ч.** Командант корпуса који се налазио на к. 231 (Брдо) северно од Паланке дошао је до закључка, како на основу примљених извештаја тако и из сопствених осматрања, да непријатељ ни данас не даје какав озбиљнији отпор. Јер, према извештајима авијатичара, на Караули подигнута су „мала утврђења" која „су оцењена као не нарочито јака", а на линији Караула—Распоповица налазе се, како изгледа, само непријатељске заштитнице.

Према свему овоме, с правом се могло претпоставити да ће Срби тек на линији Крагујевац—Багрдан, дакле на 20 км. јужно од садањег положаја, дати озбиљан отпор. Зато је командант корпуса сматрао да се може одрећи помоћи главнине артилерије и да би било могуће да се још данас заузме линија: Караула к. 297—Распоповица к. 263. На тој линији корпус би био толико истакнут испред III армије и

4 резервног корпуса, да би могао добити један дан одмора, што је било и потребно. И тако су дивизије, према наређењу од 12.55 часова, упућене да нападну ту линију.

4. **Рад после подне.** Кад је стигло наређење пешадији за даље наступање, главнина артилерије налазила се у покрету ради постављања на висовима јужно од Јасенице. Ово је вршено постепено и полако, јер су мочарно земљиште и многобројни поточићи ометали покрет, а на оно мало путева нагомилали су се сваковрсни возови.[1]

Према томе, било је само неколико батерија спремних за дејство кад је пешадија кренула напред.[2] Охрабрена слабим отпором непријатеља и својим успехом, како у току последњих дана тако и данас пре подне, она није ни помишљала да би јој могла бити потребна јача помоћ артилерије. И тако је на левом крилу 25 резервне дивизије и на отсеку напада 64 и 24 пешадиског пука испред Карауле дошло до крвавих борби.[3] Тек што је немачка пешадија кренула, обасута је ватром из добро заклоњених непријатељских батерија. Непријатељ је на 25 резервну и 6 пешадиску дивизију отворио тако јаку ватру какву наше трупе нису још виделе на српском ратишту. На више места непријатељска пешадија је вршила противнапад. Већ је пао мрак кад су немачке трупе, после тешких борби, заузеле к. 274 испред Карауле.

Командант 11 баварске дивизије издао је у 14.30 наређење за наступање ка Распоповици и Јастрепцу. Али је у то време известила једна коњичка патрола да се на овој линији налази један добро маскиран и израније припремљени положај. Командант дивизије известио је о овоме артилерију и наредио да се употребе све батерије. У међувремену по-

---

[1] На друму који води из Паланке преко Узун Ћуприје нагомилале су се бојне коморе разних јединица, разни возови, па и артилериски, тако да је сваки покрет био скоро немогућ. Овде је упао и 3 пољски артилериски пук.

[2] У први мах било је на отсеку 83, 64 и 24 пука само две а највише четири батерије, јер су од 14 часова дејствовале две батерије 1. дивизиона 13 пољског артилериског пука на Караулу. И оне су утрошиле 239 зрна. До употребе 2 дивизиона није ни дошло. Кад је стигао 3 пољски артилериски пук, нема података. Али је 1. дивизион на отсеку 64 пука утрошио 353 зрна, а 2 дивизион на отсеку 24 пука свега 176 зрна. Наспрам, 1. батерија 7 брдског артилериског пука, која је рано постављена на к. 219 на Копоринској Коси, утрошила је 384 зрна. Већ у 13 часова био је 39 пољски артилериски пук на к. 209 Копоринске Косе спреман да потпомогне 20 пук, док је 1. дивизион са Милијиног Брега дејствовао на фронт 11 баварске дивизије. Боље стање није било ни код тешке артилерије. Прво су само слабо дејствовале три батерије са леве обале Јасенице, а у 16.30 пребачене су две батерије на десну обалу Јасенице. Трећа није више ни дејствовала. О батеријама 2 дивизиона 5 резервног тешког пука нема података.

[3] 24 пук претрпео је јаче губитке кад је пролазио долином Буковичког Потока, јер је био тучен уздужном ватром српске артилерије. И он је ове вечери са 20 пуком заузео српски положај на Распоповици.

тврђен је овај извештај и са других страна. Наређена артилериска припрема од једног часа која је требала да отпочне у 15 часова није извршена како се желело, јер је и овде требало дуже времена да би батерије биле спремне за отварање ватре. И тако је пешадија, кад је кренула напред, дочекана јаком ватром. Ипак су Баварци имали јачу помоћ артилерије него њихови другови из 25 резервне и 6 дивизије. Осем неколико батерија, нарочито је успешно дејствовао I. дивизион 39 пољског артилериског пука, који је благовремено постављен на Милијином Брегу. Непријатељ није сачекао јуриш. Увече су 22 и 3 пук заузели источну страну Распоповице и Јастребац, а 13 резервни пук Ст. Аџибеговац.

Бригада Јагова, на десном крилу корпуса, наишла је ове вечери на непријатеља код села Придворице.

5. **Ситуација увече и одлука за 25 октобар.** 3 армиски корпус стигао је овога дана на линију: Крушик к. 201 —к. 274 (Дрвента)—Стари Аџибеговац и према томе налазио се далеко јужније од својих суседа. Лево крило III аустроугарске армије налазило се код села Ратара, а десно крило 4 резервног корпуса јужно од села Доње Ливадице и код Г. Ливадице.

Командант корпуса увидео је да је данас успех задобио после тешке борбе и противу непријатеља који је појачан нарочито артилеријом. Како је корпус био истакнут и имао последњих дана јачих напора, то је командант корпуса сматрао да треба да да један дан одмора. Али, према наређењу команданта армије које је примљено у 21.40, предвиђен је даљи напад. Корпус је имао 25 октобра са главном снагом да стигне на линију: с. Сарановo—Рача—с. Марковац, а са предњим деловима на висове јужно од реке Раче. 4 корпус имао је да наступа до Свилајинца, избијајући предњим деловима јужно од ове варошице.

Поглед на рад овога дана

Услед одласка прошле ноћи 2 коњичког пука са 2 коњичком батеријом ситуација се код Шумадиске дивизије јако погоршала. Не само да је фронт одбране повећан за неких пет километара но је дивизија сад имала да обезбеди, поред правца Паланка—Рача—Крагујевац, још и правац долином В. Мораве. Али за све ово Шумадиска дивизија нити је имала довољно снаге нити потребних средстава.

Па ипак би се нешто могло учинити да је зато било времена, а то је да се обједини командовање у долини В. Мораве, то јест да се оба батаљона ставе под команду старијег команданта батаљона и да му се додели бар једна батерија. Тако организована одбрана долине В. Мораве могла је или да чини засебан отсек под непосредном командом ко-

манданта дивизије, или да се стави под команду команданта 11 пука. Међутим, овако су се јединице из моравске долине морале просто придодати команданту 11 пука, те се тако и његов положај још више отежао. Јер командант 11 пука нити је имао телефонске везе, нити је због конфигурације и покривености земљишта сам могао да види и да прати догађаје. Све што је могао да уради то је да упути само један вод своје артилерије на Јастребац и ништа више. А то је мало користило.

Али ако није било могућности да се 11 пук појача пешадијом, требало га је потпомоћи артилеријом. Стога је и артилерија 11 пука била у врло тешком положају. Она је имала са врло мало оруђа да брани несразмерно велики простор. То се најбоље види из дневног извештаја команданта отсечне артилерије у коме вели да је рад артилерије био „врло отежан". „Ја сам", наставља командант, „на тих 10 км. разместио две батерије по водовима. Веза са тим водовима немогућа је. Управљање ватром по каквом систему сасвим је искључено, јер нисам у могућности да осматрам лично цео овај дуги и искривудани фронт. Моја улога као команданта дивизиона свела се на то што сам изабрао најзгоднија места за водове и сваком од њих дао најважнији објект који имају да туку, помажући узгред и најближу околину у коликогод им је то могуће. Све што сад даље наступи, мора бити дело увиђавности и иницијативе самих водника. Ја једва могу стићи да донекле примим на себе улогу саветодавца и контролора".[1]

И овако слаба артилерија 11 пука вршила је савесно своју дужност и зато је командант отсечне артилерије у своме дневном извештају похвалио командира 6 шумадиске пољске батерије, капетана I класе Велимира В. Вељковића, за кога вели да је био више самосталан и да је „своје топове веома умешно и паметно употребљавао, тако да је имао силнога успеха". Овај командир је веома успешно потпомагао и одбрану 19 пука бранећи долину Буковичког Потока, којим је наступао непријатељски 24 пук. Похвалио је и потпоручника Стојана Ј. Ивковића, који је имао „самосталан задатак на најистакнутијој тачци положаја на Јастрепцу. Његов одступни правац ишао је паралелно фронту. И он је задатак решио тако да заслужује свако признање. Он је данас документовао умешност, енергију и колосалну храброст. Удаљен од мене неколико километара, са покиданим телефонским везама, напуштен од пешадије пред собом, обасут ватром непријатељске артилерије и гоњен непријатељском пешадијом, извукао је свој вод онда, када сам га ја сматрао

[1] Дневни извештај команданта отсечне артилерије, потпуковника Петра М. Лазаревића, ОБр. 2269 од 25 октобра 1915.

за упола изгубљеног".[1]

Несумњиво је да рад 19 пука заслужује нарочиту пажњу, али се преко њега, углавном, мора прећи, пошто је писац ових радова њим командовао. Па ипак се, правде ради, не може ћутке прећи преко рада и пожртвовања појединих његових делова и старешина. Тежину борбе овога дана носио је 2 батаљон, потпомогнут са једном (4) четом 4 батаљона истога пука и двема четама 3 батаљона 6 пука. Сви ови делови су се залагали у овој борби и несумњиво заслужују признање а тако исто и многе личности знане и незнане. Међу овим личностима нарочито се истичу мајор Драгољуб М. Динић као командант, резервни капетан I кл. Аксентије П. Маринковић, командир 2 чете 2 батаљона, поручник Захарије М. Илић, заступник командира митраљеског одељења 19 пука

---

[1] Мајор Стојан Ј. Ивковић о своме повлачењу са Јастрепца каже ово: „Када су Немци избили према Распоповици, ватра је престала. Како је телефонска веза са командантом дивизиона била прекинута, упутио сам једнога војника да види да ли се са положаја повукао 1. батаљон 11 пука. Војник ме убрзо извести да је срео неколико војника из овог батаљона и да су га они обавестили да се батаљон повукао. Зато обезбедим вод са те стране са четири војника са карабинима и продужим да дејствујем противу непријатеља који је наступао ка Ст. Аџибеговцу. У ово време, око 17 часова, враћао се један немачки аероплан и бацио бомбу на мој вод, која је пала и експлодирала јужно од вода на 100 м. Одмах је једна њихова хаубичка батерија обасула мој вод још јачом ватром, али ми није нанела никаквих губитака.

„Око 17.30 часова избили су Немци на положај 1. батаљона 11 пука и отворили на мој вод пешадиску и митраљеску ватру. Одмах отворих ватру из једног топа на 600 м. и Немци се повукоше позади гребена. Наредих резервном нареднику Рељи Барјактаревићу да отступи са једним топом ка селу Ракинцу, а убрзо кренем и други.

„Кад сам стигао до првих кућа Ракинца, већ је пао мрак а падала је и ситна киша са измаглицом. Одједном истрча преда ме један старац са белом заставом и повика: „Предајемо се, господине!" Када га упитах зашто се предаје, одговори ми: „Па, синко, откуд ти овде, кад ено Швабе на другом крају села..." Прошли смо поред цркве и савили западно. Даље је водио узани сеоски пут, тешко пролазан и, према изјави мојих војника из истог села, даље се није могло. Напред су се виделе немачке ракетле. Скренем источно и продужимо једним на изглед сигурнијим путем, када после неких 200 м. један топ западе у јаругу. Докле смо се трудили да га извучемо, чујем топот коња и кроз помрчину назрех неке непријатељске коњанике. Они застадоше, наши се војници уплашише и напустише топ. Ја и Реља опалисмо по један метак из карабина у правцу ових коњаника и они се разбегоше. Прикуписмо војнике и извукосмо топ, али нам је даљи пут био пресечен и зато скренусмо у једну ливаду.

„Напред, на 300—400 м. налазила се ваљда претстража од немачке пешадије и једино нам је остало да се вратимо у село и да се спустимо ка Лапову, али ми војници из тога села рекоше да је тај пут непролазан за топове. Ипак се вратисмо и спазисмо у црквеној порти наложену ватру и доста коња а из цркве избацују ствари и уводе коње. Продужисмо преко неких њива, забрана и јаруга и тако смо лутали целе ноћи, а кад је свануло спазисмо у даљини варошицу Рачу. Било је питање у чијим је рукама. Али за срећу, спазих догледом наше војнике и испред Раче уђем у састав свога дивизиона".

и водник истог одељења, поручник Радоје М. Панић као извршиоци. Али њихово држање у овој борби није било случајно овако, јер су они такви били и у свима ранијим и доцнијим борбама. Они су као и увек правилно схватали своју дужност. Али су овде показали и ванредну енергију, издржљивост, личну храброст и пожртвовање.[1]

Исто тако не може се прећи ни преко похвалног рада артилерије додељене овом пуку. У том погледу је оцена непријатеља најтачнија и за њих највећа похвала. Он вели да је артилериска ватра на отсеку 19 пука била таква какву немачке трупе „још нису виделе на српском ратишту".[2] Овакво дејство не би могле да покажу само три до четири пољске батерије са отсека 19 пука да није било помоћи са стране. Рад 6 шумадиске пољске батерије са отсека 11 пука већ је поменут, а томе треба додати и помоћ батерија код Карауле. На прво место долази Пиротска градска батерија, чији се командир, капетан I кл. Богољуб А. Јовановић, налазио са осматрачницом на Караули и потпомагао 19 пук из сопствених побуда све док му није наређено, у 17 часова, да се повуче.[3] Међутим, 4 хаубички дивизион неком пометњом није ушао у састав артилерије на отсеку 19 пука, те свој рад није саображавао са

---

[1] Капетан Маринковић вршио је овде са својом четом противјурише, па је то исто и доцније радио на Солунском фронту, 27 јула и 17 августа 1916. Поручник Панић био је тешко рањен и онеспособљен 1. јула 1913 на Ретким Буквама. Па се ипак, и као инвалид, борио и у овом рату. Рањен је 21 августа 1914 код Шапца и 14 октобра 1915 код села Радинца. Али се и даље борио на Солунском фронту, да би заштитио оне који су се здрави и читави грабили за позадину.

[2] Правда и витешка част захтевају да се помену и имена оних који су овом артилеријом командовали. Командант отсечне артилерије био је мајор Пантелија В. Ђукић, који се за све време борбе стално бавио у близини осматрачнице команданта 19 пука на Караули, у стрељачком заклону 3 чете 4 батаљона 19 пука, одатле је смело пратио рад непријатеља и хладнокрвно издавао потребна наређења. Командир 3 шумадиске пољске батерије, капетан I кл. Војислав А. Савић, стајао је на једној ливадици недалеко од команданта 19 пука, догледом пратио сваки покрет непријатеља и командовао као на егзерцириште. 5 шумадиском пољском батеријом командовао је водник те батерије, капетан II кл. Риста В. Ристић а 9 дринском пољском батеријом капетан I кл. Добривоје С Нешић.

Вредно је нагласити да командир 4 дринске пољске батерије вели: да није уопште дејствовао због тога што му није била дата осматрачница и одређени циљеви и што на датоме отсеку није ни видео непријатеља(!).

[3] Тадањи ађутант Шумадиског артилериског пука забележио је да је у саставу I групе артилерије код 11 пука била и Пиротска градска батерија. Заиста је Пиротска градска батерија упућена са Оскоруше код с. Радовања, али је она сутрадан, 23 октобра, премештена по одобрењу команданта дивизије и до 14 часова постављена северно од с. Бошњана а западно од друма Паланка — Рача. Зато се о њој ништа не говори ни у извештајима команданта 11 пука ни у извештајима команданта његове отсечне артилерије. Али она није припадала ни отсеку 19 пука.

дотичном ситуацијом[1]. То се најбоље види из рада његових батерија. Њихов појединачни рад свакако је био за похвалу. Ако пак нису сваки пут радиле сообразно са потребама одбране и дале онолико колико су могле дати, то није њихова грешка.[2]

Одржавање везе у овоме боју између заштитница и између главнине пукова понова је задавало команданту дивизије тешке бриге. Заиста, одржавање везе било је и биће увек скопчано са великим тешкоћама. Али ако се ова веза не ухвати и не одржава, онда су ове међупросторне празнине опасне пукотине у самоме борбеном распореду трупа. Зато је старање о вези заједничка дужност старешина свију јединица а не само једне.

Командант 11 пука изнео је да је имао слабу везу са суседима, али се не види да ли је и шта предузимао да би је појачао. У изнетом раду 19 пука говори се о мерама које је командант пука предузимао да би одржао везу са суседима. Пада у очи да командант заштитнице 5 пука, као што је напред изнесено, није успео у току целога прошлога дана и ноћи да ухвати везу са заштитницом 12 пука, која је била недалеко од њега. Овоме је узрок без сумње слаба воља и

---

[1] У извештају о борби овога дана ађутант команданта Шумадиског артилериског пука, капетан II кл. Боривоје Л. Јосимовић, забележио је да је командант овога пука, као командант артилерије, одредио у састав II групе, код 19 пука, и 4 хаубички дивизон и да је командант тога дивизона, мајор Војислав Ј. Вуковић, имао да прими дужност команданта отсечне артилерије. Тако је записано и у операциском дневнику овога дивизиона. Међутим, командант 19 пука о томе није био обавештен, нити му је се командант овога дивизиона јавио да прими дужност. О томе ништа не зна ни тадањи заступник команданта 1. пољског дивизиона на отсеку 19 пука, мајор Пантелија В. Ђукић.

Да је мајор Вуковић дошао да прими дужност, он би се свакако за време борбе изазио код команданта отсека место мајора Ђукића; сам би непосредно известио команданта 19 пука о повлачењу његових делова са к. 255 (види примедбу 3 на стр. 165) а не би га извештавао преко команданта дивизије и, најзад, не би се могло десити да његове батерије не учествују у одбијању јуриша, већ да у најкритичнијим часовима расипају своју ватру од Милијиног Брега до с. Водице. Стога је несхватљиво, како је могло бити забележено у операциском дневнику овога дивизиона за 23 октобар: „У прилогу под ·/. прилаже се распоред пољских батерија II групе“, а за 24 октобар: „У прилогу под ·/. послат рад пољских батерија“.

[2] У операциском дневнику 9 хаубичке батерије за овај дан забележено је: „У 10 часова отворена је ватра на противничку артилерију и пешадију која је наступала од Паланке ка зеленим ливадама и дејствовала је цео дан. Овога дана је била страшно велика артилериска ватра са наше стране. Утрошено је разорних зрна 95, шрапнела 36. Губитака није било“. Она је у 14 часова гађала једну батерију на Милијином Брегу а у 15 непријатељску пешадију код манастира Копорина. 6 хаубичка батерија са водом код к. 274 (Дрвента) тукла је непријатељску пешадију која се кретала из Паланке за Узун Ћуприју. У 10 часова овај вод је повучен код батерије и тукао је непријатељску пешадију која је излазила на косу јужно од с. Водице. Други вод тукао је непријатељску пешадију на Копринској Коси а од 15 часова Буковички Поток. Утрошила је 87 разорних зрна и 77 шрапнела.

непредузимљивост старешинског особља код заштитница, као и у нездравим односима који су владали између команданата 5 и 12 пука.[1] То је била без сумње последица дугог ратовања и преживелих страхота, услед чега су и нерви попустили. Само старешинске нерве Отаџбина ни у коме случају не сме плаћати неуспесима.

Извештаји команданта 12 пука чине утисак као да је само командант 5 пука био дужан да се стара о вези, а не да је то заједничка дужност оба команданта и да то захтева сама сигурност њихових положаја. Јер да је командант заштитнице 12 пука одмах упутио патроле десно, а не тек по наређењу, несумњиво да би убрзо дошао у везу са заштитницом 5 пука, па би још прошлога дана пре подне известио да је заштитница 5 пука у истој висини, само не држи у својим рукама косу између потока Бујковца и Липовца.

---

[1] Командант 12 пука известио је овога јутра команданта дивизије са Пов. Службено да је прошле ноћи послао извештај команданту 5 пука о стању и распореду на своме отсеку, али му командант 5 пука није одговорио. Није му одговорио ни на питање учињено преко телефона. А кад је командант 12 пука упутио мајора Загорчића да га упозна са распоредом и да се обавести о распореду 5 пука, он му ни тада није дао обавештења. Зато се морао умешати и командант дивизије да овоме стане на пут.

VIII ДЕО

БОЈ КОД ЛАПОВА

Скица 17

А. — Борба код Марковца

25 октобра. — 1. Ситуација прошле ноћи. Главнине пукова и сва артилерија пребациле су се преко реке Раче неопажено од непријатеља. Узору је стигао у с. Марковац командант 2 коњичке бригаде са 2 коњичким пуком и 2 коњичком батеријом, који су раније били пребачени на десну обалу В. Мораве, а у 6 часова стигао је и Шумадиски коњички пук са левог крила. Овде је командант бригаде дошао у везу са командантом 1. батаљона 12 и 3 батаљона 5 прекобројног пука и од свију ових јединица образовао одред, односно бригаду.

2. **Рад у току дана.** Да би се добило што више времена за евакуацију војних слагалишта и магацина из Крагујевца, која се вршила углавном железницом преко Лапова, а уколико је било средстава и сувим преко Рековца и Краљева, требало је Лапово задржати у нашим рукама. Стога је наређено да се Шумадиска дивизија што дуже задржи на десној обали Раче. Ради тога је командант дивизије наредио „да се са стражарећим оделењима држи десна обала р. Раче, а линија прихватница да буде на првом басамаку — одсеку — косе које се од главног положаја пружају ка р. Рачи, те да се непријатељу што дужё времена отежа прелаз преко реке и успори његово надирање ка главном положају одбране".

До 8.30 часова стигли су сви пукови на одређене отсеке а остављене заштитнице водиле су борбу. Оне су се „услед јачег притиска по подне повукле на нове положаје". Иначе радило се на утврђивању. Везе лево није било и зато је командант 12 пука, у 19.30 часова, известио да на правцу Рача —Висак—Крагујевац још нема трупа Одбране Београда. Начелник штаба Одбране Београда одговорио је да ће тај правац у току ноћи обезбедити трупе Комбинованог одреда, и зато је наређено команданту 12 пука да до доласка ових трупа осигура косу између с. Вучића и Мирашевца, као и „правце који од Раче и Поповића воде на исту косу".

„Непријатељ је вечерас стигао јаком снагом у с. Бошњане, и то путем од Карауле са око два пука пешадије, 3—4 батерије и два ескадрона коњице а од села Баничине око 1 пук пешадије са 2 батерије".

Дефинитивна заповест за поседање положаја. Командант дивизије издао је своју заповест у 9 ч. Али како је у то време примљена заповест команданта армије по којој се дивизији одређује комуникациски правац само преко Баточине—Јагодине—Крушевца, а не и преко Раче—Крагујевца—Крушевца, то је командант дивизије у 13 часова издао нову заповест:

„Заповешћу команданта III армије ОБр. 7864 од данас, овој дивизији додељен је положај на десној обали реке Раче од Мораве до пута Рача—Сипић (закључно) за упорну одбрану. Ради појачања одбране моравске долине, стављен је под моју команду из Коњичке дивизије 2. коњички пук са једном брзометном батеријом. Овој дивизији одређен је комуникациски правац Баточина—Багрдан—Јагодина. С тога наређујем:

„1.) У погледу поделе положаја на одсеке ради поседања, као и рада одсечних заштитница, остаје у важности моје усмено телефонско наређење, односно наређење ОБр. 4675 од 24. овог месеца, којим сам и Шумад. коњички пук пребацио са левог крила на десно, те да са 2. коњич. пуком, коњичком батеријом, 4. батаљоном 8. пешад. пука и 3. батаљоном 5. прекобројног пука формира одред под командом команданта 2. коњичке бригаде, коњичког потпуковника Петра Саватића, са задатком да осигура одсек од Мораве, па, преко северне ивице Марковца, до железничке пруге, да штити десни бок и позадину ове дивизије као и марковачки мост, који у крајњем случају порушити, и одржава што тешњу везу десно са Коњичком дивизијом и лево са 11. пешад. пуком I позива.

„2.) С обзиром на важност десног крила главног положаја да командант 19. пука I позива одмах упути команданту коњичке бригаде 4. батаљон 8. пука I позива да смени 1. батаљон 12. пука, који да се по извршеној смени врати у састав пука, а команданту 11. пука да упути обе чете 6. пука I позива.

„3.) Да командант инжињерије одреди потребно одељење минера за рушење марковачког моста, који се има порушити када и ако за то наступи потреба, и нареди команданту пионирског полубатаљона да оправи и подигне нове потребне мостове на Лепеници од Милатовице до Баточине.

„4.) Пошто је овој дивизији одређен комуникациски правац Баточина—Багрдан—Јагодина, то наређење моје ОБр. 4675 од 24 овог месеца односно распореда појединих установа замењујем овом заповешћу по којој да се остале јединице и позадње установе распореде на следећи начин:

„а.) Шумадиска болничарска чета са санитетском колоном да образује завојиште у с. Бадњевцу.

„б.) 1. комбинована Српско-енглеска болница да образује завојиште у с. Градцу.

„в.) Пољске болнице да се поставе, и то: 4. дринска у с. Домус Потоку (Милошево), 1. шумадиска код Ботуњске механе, 4. шумадиска у Крагујевцу.

„г.) Шумадиска пољска марвена болница са делом дринске пољске марвене болнице да оде у Рековац.

„д.) Борни део I степена колонске коморе (2. и 4. одељење дринске муниционе колоне) да се постави у две групе, и то: десна група код Букве (Црвени Брег) јужно од Баточине, а лева група код раскршћа друмова западно од с. Жировнице.

„ђ.) I степен колонске коморе (по једно одељење за пешадиску и артилериску муницију из Шумадиске муниционе колоне) да се убивакује јужно од Багрдана.

„е.) II степен колонске коморе (остатак муниционе колоне, инжињериска алатна колона, покретна артилериска радионица и рефлекторско одељење) да се убивакује на вашаришту код Јагодине;

„ж.) Пекарска чета да дође у Јагодину одмах и отпочне израду хлеба;

„з.) Месарска чета са марвеним депоом да дође у с. Домус Поток (северозападно од Багрдана);

„и.) Дивизиско ручно слагалиште да се премести у Багрдан;

„ј.) Профијант колона — штаб и два одељења да дођу код дивизиског ручног слагалишта у Багрдан, а друга два одељења код пекарске чете у Јагодини;

„к.) Телеграфско одељење и војна пошта да се преместе у Баточину.

„5.) Све трупе да приме данас из дивизиског ручног слагалишта пексимит, а за пријем једног оброка конзерве да одмах упуте потребан број кола за Крагујевац, која да се јаве магационеру ове дивизије Милошу Павловићу.

„6.) Са дивизиским штабом и командом дивизиске инжињерије налазиће се у Баточини, где да се пукови одмах вежу телефоном.

„О пријему ове заповести одмах одговорити".

Подела и распоред артилерије. Према наређењу команданта артилерије она се имала груписати у четири групе, и то:

I група: 4, 5 и 6 шумадиска пољска батерија са 6 хаубичком 120 мм., под командом потпуковника Петра М. Лазаревића. Она је имала да садејствује са 11 пуком на положају Парлози, к. 208, а са фронтом дејства: лева обала В. Мораве—Марковац—Ракинац—Д. Рача—Карличица.

II група: 4 и 9 дринска са 3 шумадиском пољском батеријом и 9 хаубичком 150 мм., под командом мајора Вој-

слава Ј. Вуковића. Она је имала да садејствује са 10 комбинованим пуком III позива на положају Било, к. 239, са фронтом дејства: Марковац—Ракинац—Д. Рача—Рача.[1]

III група: 3 и 5 позициска са 5 дунавском пољском батеријом, под командом мајора Александра И. Срба. Она је имала да садејствује са 5 пуком на положају Којадинац, са фронтом дејства: Караула, к. 297—Рача—Д. Рача.

IV група: 5 и 6 дринска са 2 шумадиском пољском батеријом и Крупова хаубичка батерија са Пиротском градском батеријом, под командом потпуковника Миливоја Ђ. Димитријевића. Она је имала да садејствује са 12 пуком на Пањирцу, са фронтом дејства: Караула, к. 297—Д. Рача—Рача—с. Мирашевац—с. Поповић и пут Сугреб—Градиште.[2]

Рад отсека. — *2 коњичка бригада.* Бригада је код Марковца заузела овај распоред: од В. Мораве, према Шанцу, до Ст. Лепенице посео је 2 коњички пук који је преко В. Мораве одржавао везу са 1. коњичком бригадом; 3 батаљон 5 прекобројног пука посео је западно, од леве обале Ст. Лепенице, испуст Марковца одакле полази крчаник за друм и северну ивицу самог села[3]; железничку пругу и западно друмом за Рачу, закључно са мостом преко Широког Потока, посео је 1. батаљон 12 пука са два митраљеза Шумадиског коњичког пука. Митраљези су постављени на некој кући поред друма. Батерија је постављена на јужној ивици села, поред сеоског пута Марковац—Лапово, а у резерви је, испред батерије, задржан Шумадиски коњички пук. Овде се сместио и штаб отсека.

Овога јутра командант бригаде упознао је лично команданте батаљона са задатком. Команданту 1. батаљона 12 пука наредио је да његова „главнина дође на одређени одсек, а са предњим деловима да одржава додир с непријатељем и по могућству да га задржава". Убрзо је стигао и батаљон који се прикупио западно од марковачке железничке станице и ту чекао наређење. Чим је његов командант примио наређење, кренуо се да изрекогносцира северну ивицу села

[1] У оригиналном наређењу команданта артилерије Бр. 12 775 од 6.30 часова пише да ће ова група садејствовати „са фронтом дејства Марковац—Ракинац—Доња Рача—Г. Рача". Међутим, и на предратним и на садањим секцијама написано је „Д. Рача" и „Рача". Према томе, требало је употребити само ове називе, а не и оне који не постоје и који могу унети само пометњу.

[2] Овом приликом је командант артилерије наредио: да се избегава постављање батерија на темена и на гребене, да се одржава што тешња веза са пешадијом и артилеријом на суседним отсецима, да се омогући једновремена концетрација ватре више батерија са суседних отсека на исти циљ и да ће се он налазити код команданта дивизије.

[3] Према заповести команданта бригаде од 4.30 часа, требало је да 3 батаљон 5 прекобројног пука поседне друм и железничку пругу, а 1. батаљон 12 пука источно од њега. Уствари је било обратно.

и земљиште испред њега, али је том приликом заробљен.[1]

О овоме догађају обавештен је у 8.30 часова командант бригаде и вели да га је том приликом заступник команданта батаљона обавестио „да је батаљон потпуно деморалисан, склон бегству и да никакве мере не помажу". Зато је командант упутио команданта Шумадиског коњичког пука, мајора Ђорђа М. Ђорђевића, са једним (2) ескадроном да уреди отсек.[2] Али услед несигурности овог батаљона командант је морао да употреби, како вели, Шумадиски коњички пук из резерве за прву борбену линију и да попуни леви откривени и истакнути бок, те је зато остао без резерве.[3]

Чим је командант Шумадиског коњичког пука уредио отсек, предао га је заступнику команданта батаљона. Свој 2 ескадрон упутио је на лево крило, западно до моста на Широком Потоку, а остатак пука задржао „на западној ивици с. Марковца, поред друма, са задатком да штити леви бок 1. батаљона 12. пука и одржава везу између левог крила овог и десног крила 11. пешадиског пука".[4]

Све до 13.15 часова владало је затишје. А у то време непријатељска пешадија предузела је напад на 1. батаљон 12 пука. У томе није успела и једно њено митраљеско одељење узалуд је покушавало да постави митраљезе код железничке станице. У исто време је један непријатељски вод напао и на стражарска одељења 2 ескадрона Шумадиског коњичког пука, али је одбијен ватром. Стога је непријатељска артилерија отпочела око 13.50 часова да припрема напад тукући северну и јужну ивицу Марковца, а један батаљон, развијен за борбу, наступао је обема странама друма. Зато је коман-

[1] Тадањи командант, мајор Чедомир С. Милосављевић, вели да је до тога дошло што се надао да је предња ивица с. Марковца обезбеђена од 3 батаљона 5 прекобројног пука, као што му је било приликом издавање заповести и саопштено. Али нам овај случај очигледно показује како је непрактично, па чак и опасно, идентификовати начин издавања заповести у рату, на бојишту, са начином издавања заповести у миру, на вежбалишту. Докле се у миру може допустити, ради обуке, да командант унапред изађе и изабере поједине тачке за поседање, дотле за време рата командант нити има времена зато, нити је сигуран да га неће изненадити каква непријатељска заседа. А за ово нема ни потребе, јер се у рату заповест издаје по карти или са какве згодне теренске тачке. А потом командант прегледа распоред, контролише унутрашњу везу и са суседима, прегледа осигурање бокова и т. д.

Па и сам начин заробљавања овога команданта поучан је. Он је отишао напред железничком пругом са ордонансом и са ордонансом пао у руке једној непријатељској коњичкој патроли. За ово се у батаљону није знало све дотле док није јавила нека сељанка, мајка његовог ордонанса, која је ишла за њима и видела заробљавање и њега и њеног сина. Али је ово заробљавање команданта тешко погодило батаљон. Одмах се осетила душевна потиштеност и пад морала. А то се одмах у борби и показало.

[2] Извештај команданта бригаде од 9.55 часова.

[3] Извештај команданта бригаде од 19 часова.

[4] *Операциски дневник Шумадиског коњичког пука,*

дант Шумадиског коњичког пука упутио свој 1. ескадрон позади 2 ескадрона, а 3 ескадрон задржао као отсечну резерву. На десном крилу, између Мораве и Ст. Лепенице, „непријатељ је кроз шибљак пребацио једну чету где се сада укопава".

Главни напад непријатељ је управио на 1. батаљон 12 пука и на 2 ескадрон Шумадиског коњичког пука. Његови стрељачки стројеви кренули су се у 14.40, па како је земљиште било равно и доста покривено, они су убрзо стигли до јуришног отстојања. Код ескадрона већ су биле припремљене бомбе. Али баш у то време предала се 1. чета 1. батаљона 12 пука са командиром.[1] На тај начин десни бок 2 ескадрона остао је потпуно откривен, те је сваки отпор био онемогућен. Командир је једва успео да нареди повлачење и у 15.05 послао је команданту пука овакав извештај: „Моје десно крило је потиснуто од непријатеља и опкољено. Одступница одсечена. Услед предаје 1. чете 1. батаљона 12. пешадиског пука на моме десном крилу дошао сам у критичну ситуацију и набачен на реку Рачу коју морам препливати под борбом. Имам у људима осетне губитке".

Услед овакве ситуације настало је опште повлачење. Шумадиски коњички пук са 3 ескадроном и митраљезима посео је источну падину Парлога, а са 1. ескадроном друм Марковац—Лапово код карауле, док се 2 ескадрон прикупљао позади левог крила.[2] Убрзо је непријатељ стигао до реке Раче и отворио јаку пушчану и митраљеску ватру, па је око 16 часова „јаком артилериском ватром натерао пук да се повуче на десну обалу Грабовачког потока".[3] 1. батаљон 12 пука прикупљао се код лаповске железничке станице, а 3 батаљон 5 прекобројног пука на десној обали Грабовачког Потока, док је батерија постављена на Старом Брду. 2 коњички пук повукао се и задржао у висини Шумадиског коњичког пука. Командант бригаде заноћио је у Лапову код поште.

Губитци. Код Шумадиског коњичког пука рањен је резервни поручник Гаврило С. Стаменковић, погинула 3, рањено 5 и нестала 4 војника; убијена 2 и рањен један коњ; на положају остало 8 сабаља и 9 карабина. Код 1. батаљона 12 пука заробљен командант батаљона, мајор Чедомир С. Милосављевић, предао се резервни капетан II кл. Радомир А. Михајловић, погинуо 1, рањено 8 и нестало (предало се) 150

[1] Заступник команданта овог батаљона, резервни капетан I класе Душан Стаменковић—Матејић, вели да се из ове чете није предао само водник, рез. потпоручник, Живојин Радосављевић, учитељ, који се једва спасао са својим водом.

[2] Овај ескадрон се једва извукао. Сам командир, капетан I класе Милутин В. Жупањевац, спасао се пливањем преко р. Раче.

[3] Грабовачки Поток није уцртан на новој секцији. Према предратној то је прва јаруга позади к. 208 Парлози.

војника. Код 3 батаљона 5 прекобројног пука заробљена су два вода из 2 чете.[1]

11 пук. У току прошле ноћи повукла се главнина пука и у 6 часова стигла на одређени положај. Сам положај командант пука у својој релацији овако описује: „Положај лежи на десној обали реке Раче. Фронт му износи 4.5 км., што значи да је фронт велики према пешадији која је имала 2200 пушака. Земљиште према десном крилу покривено је шумом — великом гором, са чистим предтереном не више од 200—300 метара. Ово десно крило више је истакнуто напред и чини један, може се рећи, усамљен ћувик. Због свога облика и створа могу се трупе на њему још одржати док се брани северна ивица Марковца. Према центру има чистог предтерена до 600 м. Према левом крилу (Гвоздењаку) земљиште је покривено великом шумом и са чистим предтереном не више од 300 м. Пред фронтом је река Рача прелазна само на мостовима, који су били благовремено порушени. Унутрашност положаја проходна и местимице покривена. Тактички кључ положаја је лево крило, Гвоздењак".[2]

На овоме положају трупе су распоређене овако: 1. батаљон посео је Парлоге к. 208,4 батаљон Гвоздењак, а 2 батаљон, коме су имала да дођу и оба митраљеза из заштитнице, посео је центар. Превијалиште је смештено на коси, на десној обали Липарског Потока, а штаб пука на седлу између Парлога и Старог Брда.

До 8 часова батерије I групе заузеле су овај распоред: 5 шумадиска пољска батерија на југоисточној страни Парлога, са задатком да „туче долину Мораве и правце ка Марковцу", 4 шумадиска код Била (к. 239) да „туче фронт пред центром", 6 шумадиска на Гоздењаку, да са по једним водом туче испред крила пука а сутрадан је повучена код 4 шумадиске пољске батерије,[3] 6 хаубичка батерија источно од к. 255 Гвоздењак „са задатком контра батерије од Моравске долине до према селу Ракинцу".

Заштитница, 3 батаљон са водом митраљеза, остала је прошле ноћи на Пландишту. Приморана јачом снагом, одржавајући додир са непријатељем, она се под борбом пребацила преко Каповца (Ракиначка Коса) и Д. Раче на десну

[1] Ова два вода, којима су командовали наредници ђаци Димитрије Петровић и Љубомир Марковић, непријатељ је изненадио и заробио у стрељачким заклонима за време гозбе са мештанима. Оваква се појава не може ничим правдати.

[2] Релација команданта 11 пука од 29 октобра 1915.

[3] 6 шумадиска пољска батерија постављена је, према извештају команданта I групе, на 50 м. од стрељачког строја који је био веома слаб, те, по речима самог команданта батаљона, није било „гарантије за те топове". Зато је повучен 2 вод и постављен „степенасто између 4. батерије и 1. вода 6. батерије". А када је у 10 часова извршена подела отсека између 11 и 10 комбинованог пука, тада је батерија повучена источно.

обалу Раче и око 16 часова стигла и задржана је у резерви позади центра.

Када се, око 16 часова, 2 коњичка бригада повукла из Марковца, тада је командант 11 пука повукао своје десно крило са Парлога на коме је остала из сваког батаљона по једна чета „у улози предстраже". Ово је командант учинио што је рачунао „да је, са обзиром на сам облик главне линије одбране, одбрана далеко јача не само у погледу пушчане и митраљеске већ и артилериске ватре".[1]

Овога дана рањен је водник 2 чете 1. батаљона, резервни потпоручник Аксентије С. Здравковић.

10 комбиновани пук III позива заузео је овај распоред: 3 батаљон западну половину Гвоздењака а 1. батаљон Парлоге к. 232.[2]

У резерви, код северних кућа села Црног Кала, задржани су 2 и 4 батаљон. Јужно од к. 232 постављена је 3 шумадиска пољска батерија, западно 9 дринска, а даље, источно од пута Црни Као—Д. Рача, 4 дринска пољска батерија; 9 хаубичка батерија постављена је северозападно од к. 239 Било са задатком „контра батерије Рача—Ракинац".

5 пук. Главнина се кренула са Липара у 1.30 и стигла у 8.30 на Којадинац. Ту је 4 батаљон посео Кокољевац ради непосредне одбране прелаза преко реке Раче; 2 и 3 посели су главну линију одбране, од Кокољевца па западно до пута Трска—Којадинац. У резерви задржан је Браничевски комбиновани батаљон III позива на Хоциним Ливадама, где је имао да дође и 3 батаљон са митраљеским одељењем из заштитнице. 5 тимочка позициска батерија постављена је у горњем делу јаруге, источно од Кокољевца, 3 дунавска позициска батерија источно од Трске, а 5 дунавска пољска батерија на центар, са избаченим једним топом на Кокољевцу.

Заштитница је остала целе прошле ноћи на главној линији одбране, а ујутру је нападнута и од 7 часова водила је борбу. Како десно није имала везу са заштитницом 19 пука, то је била приморана да се повлачи под борбом. Непријатељ је није гонио, али ју је јако тукао артилериском ватром нарочито из хаубица већег калибра. Имала је доста губитака, рањен је потпоручник Милоје Милићевић, па је изгубила и један митраљез, пошто је „погинуо каплар нишанција и тешко рањен редов послужилац".

12 пук. Главнина је стигла на одређен положај у 7.30 и посела га са оба батаљона (две чете код гробља). Према на-

[1] Извештај команданта 11 пука од 19 часова.

[2] Према наређењу команданта дивизије и релацији команданта 11 пука Гвоздењак је припадао 11 пуку. Али према извештају команданта I групе артилерије од 10.30 часова команданти 11 и 10 комбинованог пука III позива извршили су поделу отсека тако „да пут преко Гвоздењака одређује рејон пуковима". Зато се у извештају оба команданта и помиње Гвоздењак.

рећењу командант је ове вечери избацио своја „осигуравајућа оделења на фронт с. Вучић—с. Поповић до Угара". Када је стигла и заштитница, задржана је за отсечну резерву. Градска батерија постављена је на десној обали Сипићског Потока поред крчаника Сипић—Бадњевац, 5 дринска пољска батерија на предњој ивици а 6 дринска пољска батерија на источној ивици с. Сипића; Крупова хаубичка батерија постављена је на северозападној ивици Сипића, западно од ње 2 шумадиска пољска батерија поред пута Сипић—Висак.

Заштитница је остала на к. 252 (Крстато Поље) до 5.30 часова, па се у то време, противно писменој заповести, повукла без борбе и стигла је у 12 часова у састав пука.[1]

19 пук. Главнина се повукла прошле ноћи друмом преко варошице Раче и до 7 часова стига у с. Црни Као, где се убиваковала код основне школе. Његова заштитница остала је на положају целу ноћ. „У току целе ноћи", вели командант заштитнице, „непријатељ је вршио подилажење положају, а око 6.40 он се појавио на положају чете 11 пука са којом сам одржавао везу, одакле је отворио јаку пешадиску и митраљеску ватру, тукући десни бок овог батаљона. Овим сам био нагнан на повлачење правцем на Буковине (источни део Карличице), где сам се зауставио и организовао положај за одбрану. На овоме положају ухватио сам везу са 11. пуком и лево са 5. пуком".

Овде је заштитница убрзо добила од стране Карауле пешадиску и артилериску ватру, а десно, у међупростору према 11 пуку појавила се и једна непријатељска колона у јачини једног батаљона и једног ескадрона, те је заштитница приморана да се повуче на источни крај Зелене Баре (Салават), па потом на северну ивицу Д. Раче. Али овде заштитница није могла да ухвати везу са заштитницом 11 пука.[2] Одатле је заштитница продужила и стигла у састав пука у 16 часова.

Овога дана после подне командант дивизије наредио је да се 4 батаљон 8 пука упути команданту коњичке бригаде у Марковац. Али је, на молбу команданта овог батаљона, ко-

[1] Три чете ове заштитнице са два митраљеза постављене су за десним крилом а једна чета са два митраљеза „на коти западно од села Вучића за тучење прилаза од Раче овоме одсеку".

[2] „Неколико пута слао сам патроле да ухвате везу", вели командант заштитнице. „Али чувши јачу пушчану ватру на десном крилу и више уназад, био сам принуђен да у 15 часова напустим овај положај задржавши се на десној обали Раче док минери нису порушили мостове за које су имали наређење, чим се заштитница повуче".

О овоме је командант пука известио команданта 11 пука и додао: „Молим известите ме је ли ово тачно и где се сада налази ваша заштитница? Ако командант има каквих заштитничких делова на левој обали р. Раче, молим да ми се јави где су, да би и ја могао да избацим заштитничке делове". На ово је командант 11 пука одговорио да он нема никаквих заштитничких делова и да је непријатељ већ подишао реци Рачи.

мандант дивизије одобрио да се батаљон крене тек око пола ноћи. А када је у 16.35 примљена заповест команданта дивизије од 13 часова,[1] тада је наређено и команданту полубатаљона 6 пука да се са полубатаљоном крене и јави команданту 11 пука сутрадан до 4 часа. Даље је наређено благајнику, на основу наређења команданта дивизије, да се од становништва које се исељава реквирира сав вишак хране и стока за исхрану трупа и вучу, и да се на ово издају реквизиционе признанице.

Губитци. Заштитница је имала 3 погинула, 3 рањена и 20 несталих војника. *Утрошено* 1200 метака и 3 бомбе.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Наређења команданта корпуса.** Према извештајима који су овога јутра примљени, командант корпуса закључио је да се непријатељ са главном снагом повукао на линију Обешењак—Липар—Карличица—Салават—Каповац (Ракиначка Коса). Како се, према изјави заробљеника, један јачи одред (четири батаљона, три коњичка пука и две батерије) налазио код Марковца, са задатком да осигура мост на В. Морави, то је командант корпуса сматрао да је непријатељ намеравао да пребаци извесне снаге са десне на леву обалу В. Мораве. Зато је замолио команданта армије да нареди команданту 4 резервног корпуса да га што пре нападне. У исто време, у 9.15, наредио је командантима дивизија да својим предњим деловима потисну српске заштитнице и да се што више приближе главном положају.

Према овоме 11 баварска дивизија имала је са главном снагом да наступа друмом за Марковац, а остале дивизије да држе у приправности потребну артилерију, како би је одмах могле да крену напред ако би се непријатељ повукао. Тридесетом ваздухопловном одељењу наређено је да извиђа покрете трупа преко моста на В. Морави код Марковца и да га бомбардује.

2. **Рад пре подне.** — а) *25 резервна дивизија.* У току ноћи упућене су две чете 83 резервног пука у правцу с. Придворице, а ујутру наређено је бригади Јагова да одмах крене ка с. Водици, потом на Крушик и доцније на Глоговачко Поље и да извиђа ка с. Башину и Обешењаку. Извиђање отпочето узору показало је да је непријатељ отступио са Глоговачког Поља и да су слабо поседнути висови к. 229 (Крстато Поље), Обешењак к. 287, Липар к. 239, као и западна ивица с. Бошњана.

На основу наређења команданта корпуса командант дивизије наредио је у 10.15 да 118 резервни пук заузме к. 229 (Крстато Поље), а бригада Јагова да му штити десни бок. Међутим, делови 1. батаљона 118 резервног пука, који је ушао у састав бригаде Јагова, заузели су још овога јутра Глоговачко Поље. А кад су се у 13.30 часова 3 и 2 батаљон овога пука приближили Крстатом Пољу, оно је већ било само слабо

[1] В. стр. 205.

поседнуто. Зато је командант дивизије наредио да командант 50 резервне пешадиске бригаде (без 118 резервног пука) заузме село Баничину и да унапред упути слабије делове ради обезбеђења од стране непријатеља. У подне је 1. батаљон 168 пука стигао на јужну ивицу с. Баничине без икаквих сметња, док је лево наступао 2 батаљон који се задржао на десној обали потока Копиљца, те је тако застао услед грешке на секцији. Ни испред овога пука није било непријатеља. Даље лево, наступао је 83 резервни пук и стигао је на одређени циљ без борбе. Непријатељ ниједним метком није ометао наступање.

б) *6 дивизија.* Командант ове дивизије решио се да убудуће не дозволи без потребе да му пешадија наступа без помоћи артилерије као што је јуче било. Зато је наредио да пешадија увек извести где се непријатељ утврђује и да на својим положајима сачека резултат дејства артилерије, па тек онда да нападне. У исто време је наредио командантима пукова да се даље наступање изведе тако да главнина 64 пука наступа преко Карауле, 24 пук позади ње, а 20 пук преко с. Ракинца, стим да се међупростор само обезбеди слабијим деловима.

Али ова заповест није у свему извршена. Узору је утврђено да се непријатељ повукао испред 64 пука и зато је 1. батаљон упутио извесне делове ради обезбеђења у правцу Карауле. Јужно од Карауле примећени су непријатељски делови који су се утврђивали између Карличице и друма Паланка—Рача. Други батаљон 64 пука известио је да су његове патроле дочекане ватром на Карличици, а 1. батаљон, у 8.35, да непријатељ отступа јужно од Карауле те је изгледало да се овде налазе само слабије непријатељске заштитнице. Зато је командант бригаде наредио овом пуку да се крене јачом снагом на Караулу, а једном пољском дивизиону да даљи покрет осигура ватром са Карауле. Како је убрзо командант 24 пука известио да је непријатељ напустио линију Карличица—Пландиште и да су на ову линију упућени слабији делови са митраљезима, то је командант бригаде наредио у 9.45 да се овај гребен поседне.

У даљем току рада видело се да се трупе на земљишту нису могле снаћи и да су погрешиле. Кад се увидела ова грешка, наредио је командант дивизије да се одбаце непријатељски обезбеђујући делови и да се приђе главном положају. У ово време 64 пук налазио се у покрету ка Караули која је, како изгледа, била слабо поседнута. На фронту 24 и 20 пука непријатељ је посео Карличицу к. 262 и Пландиште. Како је према наређењу команданта корпуса село Бошњане припало нападном отсеку 6 дивизије, то су упућене две чете 3 батаљона 20 пука команданту 64 пука да попуне празан простор до 25 резервне дивизије. У 13 часова стигао

је 64 пук после слабе борбе патрола јужно на к. 247. У ово време су 24 и 20 пук наступали ка Карличици к. 262 и Пландишту.

в) *11 баварска дивизија.* Према заповести команданта корпуса примљеној прошле ноћи, командант дивизије наредио је да дивизија на заузетом положају буде у 8.30 спремна за наступање ка реци Рачи. У овоме циљу образоване су две нападне колоне. Десна, Шоха: 22 и 3 пук, 1. дивизион 21 пољског артилеријског пука, брдска батерија и две тешке хаубичке батерије. Лева колона, Штадлера: 13 резервни пук, 2 дивизион 21 артилеријског пука, две лаке пољске хаубице и једна батерија мерзера.

Овога јутра сазнало се из нађене заповести код једног заробљеног официра да је село Марковац јако поседнуто.[1] На северној ивици села, између железничке пруге и реке В. Мораве, налазила су се три батаљона, један пук коњице и једна батерија. Командант дивизије реши се да изврши напад и командант корпуса одобри, али стим да ће он одредити почетак напада. Напад су имали да изврше 3 и 13 резервни пук потпомогнути главнином артилерије.

Према корпусној заповести од 9.50, не само да није одређен почетак напада већ, напротив, наређено је да се дивизија само припреми и да упути предње делове према главном српском положају. Зато је командант дивизије и издао наређење трупама у овоме смислу. Пешадија је имала да се групише тако да 1 и 3 батаљон 3 пука наступају западно од железничке пруге, а главнина 13 резервног пука између железничке пруге и реке Ст. Лепенице. Источно од Ст. Лепенице упућена је једна чета ради обезбеђења. Предњи делови пешадије прешли су у 11.40 преко реке Гибавице. Мост на друму био је порушен, али је пешадија могла да прегази реку поред моста а то су такође могли и лаки возови. За прелажење артилерије морао се подићи прелаз. У 12.30, кад је примљена нова заповест команданта корпуса, артилерија још није била спремна за отварање ватре.

г) *3 армиски корпус.* Извиђањем из ваздуха пре подне утврђено је да се непријатељ повукао на целом фронту корпуса. Изгледало је да је простор између Јасенице и Раче напуштен. На путевима који воде из с. Саранова и Раче у с. Десимировац кретале су се ка југу јаке колоне возова, делом и по три једна поред друге. На лаповској железничкој станици стајали су пет до шест возова под паром. Опажено је и неколико железничких возова на путу за Крагујевац.

[1] Заповест је нађена код заробљеног мајора Чедомира С. Милосављевића. Извештавајући о његовом заробљењу, командант коњичке бригаде вели да је однео заповест и да ће сада „непријатељ знати целокупан распоред и снагу".

На фронту 4 резервног корпуса видело се у покрету неколико колона у долини реке Ресаве ка Свилајинцу и даље ка Лапову. Код села Г. Ливадице непријатељ је очајно одбијао нападе.

Лево крило 8 корпуса наступало је преко села Церовца и Башина ка Наталинцима.

Према свима податцима видело се да се непријатељ испред 3 армиског корпуса налазио у повлачењу и да су остављене само слабе заштитнице. На основу овога је командант корпуса у подне наредио команданту 11 баварске дивизије да што пре нападне село Марковац. Нешто доцније, око 13 часова, наредио је и команданту 25 резервне и 6 дивизије да са главном снагом заузму линију Обешењак—Липар—с. Бошњане (јужни део)—с. Ракинац, и да предње делове упуте на к. 249 Лађевац, североисточно од с. Саранова, и на висове на левој обали реке Раче. Извиђачки делови имали су да пређу на десну обалу Раче и да утврде где се непријатељ налази. У исто време требало је да се предузму мере да се артилерија крене напред, како би могла да потпомаже прелаз преко реке Раче.

3. **После подне.** — а) *25 резервна дивизија.* Одмах после 14 часова командант дивизије наредио је продужење наступања у смислу заповести команданта корпуса. У 16.30 протерао је 118 резервни пук са Обешењака једну српску заштитницу обухватним нападом.

На фронту 50 резервне бригаде 2 батаљон 168 пука стигао је тек у 16 часова у с. Баничину. Командант овога пука употребио је овај батаљон десно од 1. батаљона. У 17 часова кренуо се пук ка југу и, у вези са 118 резервним пуком, стигао је на Липар тек кад је пала ноћ. Једна чета упућена је у с. Вишевац и она је избацила обезбеђујуће делове на реку Рачу.

Источно од 168 пука стигао је 83 резервни пук.

б) *6 дивизија.* Док је командант корпуса за повлачење непријатеља сазнао извиђањем из ваздуха, дотле је командант 6 дивизије сазнао од једног српског војника који је заробљен код 64 пука: да се непријатељ (од 11 часова?) повукао позади реке Раче и да је на левој обали Раче оставио свега две чете.[1] Зато је командант дивизије наредио у 15.20, противно заповести команданта корпуса, да главнина дивизије крене на јужну ивицу линије коју је означио командант корпуса, то јест на јужну ивицу села Бошњана—јужну ивицу шуме на к. 264, Шарена Граница. Затим је наредио команданту 64 пука да смени чете 3 батаљона 20 пука употребљене на његовом десном крилу, које су наступале са 1. ба-

[1] Према изјави заробљених војника на фронту корпуса налазили су се ови српски пешадиски пукови: 5, 6, 10, 11 и 19.

таљоном 64 пука ка југу и стигле без борбе на одређени циљ. Но смењивање 9 и 11 чете 20 пука од стране 2 батаљона 64 пука трајало је, услед помрчине, дуже времена и батаљон није могао више да истури делове на реку Рачу. 24 пук, услед покривеног земљишта, стигао је доцкан увече на одређени циљ. Командант 20 пука примио је заповест команданта дивизије тек у 16.30 и са 2 батаљоном у првом борбеном реду стигао је после четири часа на циљ. Први батаљон 20 пука са 1. дивизионом 39 пољског артилеријског пука упућен је, по наређењу команданта корпуса, изнад с. Ракинца ради обезбеђења левог бока 11 баварске дивизије.

в) *11 баварска дивизија.* Према наређењу команданта корпуса, да похита са нападом на село Марковац, командант дивизије је наредио да свака батерија, чим заузме положај, одмах отвори ватру. Једна батерија имала је да обаспе мост на В. Морави код Марковца, где је према извештајима био јак саобраћај. Генералмајору фон Шоху наређено је да не само са предњим деловима већ и са главнином пешадије, без помоћи артилерије, подиђе непријатељском положају уколико ближе може. Тек што је ово наређење издато, командант артилерије известио је да пре 13 часова ниједна батерија неће моћи да пређе преко реке Гибавице, док се не подигне прелаз поред порушеног моста.

У ово време пешадија је наступала без сметње и у 14 часова стигла је у висину с. Ракинца. Убрзо је отпочела борба са српском пешадијом. У 14.30 отворила је ватру једна лака хаубичка батерија а убрзо и остале батерије. У јачој борби непријатељ није сачекао јуриш, 3 и 13 резервни пук заузели су прво Железничку станицу Марковац, па потом село. Енергичним радом успело се да се заузме неповређен мост на друму, који је већ био миниран, и железнички мост који је био незнатно оштећен. На Парлозима, јужно од реке Раче, видело се ове вечери како се непријатељ утврђује. Изгледало је као да је мост на В. Морави бачен у ваздух. Преко Раче прегазиле су патроле, јер река није била никаква препрека за пешадију.

При нападу на село Марковац учествовао је сразмерно мали део артилерије. Нарочито тешка артилерија није могла благовремено да отвори ватру, јер се кретала преко брдовитог земљишта.[1]

22 пук који је вршио обезбеђење бока стигао је на друм северно од реке Раче.

4. **Ситуација увече. Одлука за 26 октобар.** Како су се трупе већим делом кренуле доцкан по подне, то командант корпуса није могао ове вечери да донесе тачне закључке према примљеним извештајима. Он је сматрао да 25 резервна диви-

[1] Употребљене су 11 баварска тешка батерија, 6 батерија 6 резервног тешког артилеријског пука и 7 батерија 21 артилеријског пука.

зија није у свему постигла свој циљ североисточно од села Саранова, а за 6 дивизију да је код села Бошњана и источно. Знало се да је 11 баварска дивизија заузела Марковац.

Командант 11 баварске дивизије известио је у 18.15 да сутра намерава да заузме Парлоге, Гвоздењак, Старо Брдо и Лапово. И ово се слагало са тежњом команданта корпуса. Заповешћу својом од 21 часа командант корпуса наредио је команданту 11 баварске дивизије да заузме к. 255 северозападно од Лапова. Остале две дивизије имале су да пређу преко реке Раче. И то:

25 резервна дивизија прво да заузме линију Сепци—Вишевац и висове источно, па потом да постави своју артилерију у околин Липара, тако да главнина (у којој да буду и тешке хаубице) помаже прелаз преко Раче; једну групу да постави на простору југозападно од Обешењака за бочно дејство (у којој да буду и оруђа од 100 мм.). Главнина пешадије да се припреми за напад на линију Градиште к. 317 —западна ивица села Мађупе.

6 дивизија имала је да се прикупи на висовима на левој обали Раче, како би обезбедила потребан простор за развијање артилерије. Тешка артилерија имала је да се постави у близини друма Паланка—Рача, што више унапред, како би била у стању да помаже напад на Градиште и југоисточно, и да обезбеди наступање предњих делова код Раче и западно од ње. Намера је била да, једновремено са нападом 25 резервне дивизије, пређу преко Раче и предњи делови 6 дивизије, те да створе мостобран на десној обали Раче.

Обе дивизије имале су да се крену са садањих положаја, тако да тешка артилерија до 10 часова буде на положају, како би учествовала у борби на Рачи. До овога времена требало је обавестити команданта корпуса о резултату извиђања земљишта и непријатељског положаја.

11 баварска дивизија имала је да нападне на Гвоздењак што пре. Тешка артилерија ове дивизије требало је да буде постављена западно од Марковца, тако да би могла доцније, приликом употребе дивизије у правцу југозапада, да наступа друмом за Д. Рачу и да помаже бочним дејством прелаз 6 дивизије. Мост преко В. Мораве, југоисточно од Марковца, требало је рано порушити, како би се непријатељу спречио покушај прелаза преко В. Мораве.

8 корпус стигао је до 14 часова на линију Калиполе к. 306—к. 172 јужно од села Бујковца—село Башин.

Командант 4 резервног корпуса припремао се да сутра нападне јачег непријатеља код села Кушиљева и источно, као и код Свилајинца.

Поглед на рад овога дана

Заштитнице које су прошле ноћи остављене на главном положају смеле су се, према наређењу, повући само под притиском јачег непријатеља. Тако су и урадиле заштитнице 5, 11 и 19 пука. Али заштитница 12 пука није тако поступила. Командант 12 пука издао је прошлога дана, у 23.30 часа, под ОБр. 1310 ово наређење: „Заштитница остаје на главном положају са задатком да ту остане и непријатеља борбом развија и задржава што дуже, те да се добије што више у времену. На предњој линији одбране главног положаја оставити стражарења одељења за заустављање непријатељских предњих делова. Заштитницу има противник борбом да натера на повлачење и онда има доћи на положај пука".

Наређење је потпуно јасно. Међутим, ова заштитница је још овога јутра без икаквог притиска од стране непријатеља напустила свој положај на к. 252 (Крстато Поље) и стигла у састав свога пука тачно у подне. Оваквим поступком командант заштитнице не само да је довео у питање опстанак осталих заштитница него је могао довести у опасност и сигурност саме дивизије. На питање команданта пука од 12.30 часова зашто се повукао са положаја „без икакве борбе, немајући чак ни додира са непријатељем", командант заштитнице је одговорио да је главну трупу заштитнице повукао у 5.30 а задњу трупу у 6 часова и да је о томе известио и суседног команданта заштитнице 5 пука.[1]

Командант заштитнице вели да је главнина пука пошла у један час, дакле после „пуних пет часова очекивања непријатеља", који се није ни појавио, и зато је „сматрао да је пук за пет часова марша могао прећи 15 км. и да је том даљином прећено и добивено оно што се желело и што је требало"(?!). Па је додао и то да су војници „непрекидним маршевима, борбом, предстражним дужностима и копањем ровова ноћу толико пали и изнурени, да и пред самим непријатељем — на блиском одстојању — заспе тешким сном". За доказ горњих навода, навео је да је овога јутра, обилазећи своје војнике, наишао „на оборено сноплье, а не на оне војнике које добро знамо из ових ратова. На моје оштре примедбе и питања зашто тако да буде, одговорено ми је да они не заспе што хоће већ да их сам сан сломије и обори". Свој одговор је завршио овим речима: „Нека ми је дозвољено рећи да сматрам да сам — оставши са овако изнуреним

[1] Командант заштитнице 5 пука известио је свога команданта пука у 10 часова да га је командант 3 батаљона 12 пука преко патроле известио да ће у 5 часова почети повлачење „са својом главнином по наређењу свога команданта пука". На ово му је командант наредио да остане све док не буде приморан јачом снагом на повлачење, да ухвати везу са заштитницом 19 и 12 пука, додајући да је „немогуће да је командант 12. пука наредио да се његова заштитница повлачи тако рано и без притиска непријатеља".

војницима пет часова на положају — испунио своју дужност и поступио онако, како су стварне прилике диктовале".

Командант ове заштитнице нити је правилно радио нити се оправданим војничким разлозима брани. Он је добио заповест, јасну и одређену, да заштитница остане на положају све док не буде борбом натерана на повлачење. Међутим, он је напустио положај на читавих седам часова пре но што се непријатељ и појавио пред њим и оставио му отворена врата између заштитнице 5 пука и Одбране Београда. На тај начин непријатељу је дата могућност да обиђе заштитничке положаје и да се још пре подне појави пред нашим новим неутврђеним положајима и нашим несређеним и неодмореним трупама. Што се овим непријатељ уопште није користио, заслуга је заштитнице Комбинованог одреда Одбране Београда која се повлачила преко Липара и Обешењака.[1]

Одбрана и наведени разлози команданта заштитнице немају свога оправдања. Он је имао јасан задатак: да се само под борбом јачег непријатеља постепено повлачи. Он нити је знао нити је морао знати шта се у позадини ради. И зато није смео ни мењати добивени задатак, резонујући колико ће пук одмаћи за пет часова марша. Јер трупе у отступању, као што је овде случај, немају једини задатак да што брже „беже" испред непријатеља. Оне имају много племенитији задатак.

Што се пак тиче премрености војника, ње није смело бити, јер је овај пук у дивизији, стицајем прилика, најмање поднео. Он у овој години није учествовао ни у једној борби до овога дана и овај (3) батаљон само је био упућен 11 пуку на Врановом Брду (I књига стр. 220), али је стигао после борбе. Оваквим разлозима се у рату сваки командант може бранити. Ако су ови војници заиста претстављали „оборено сноп̀ље", то значи да није било правилног командовања нити се водило рачуна о економији људске снаге. А зато су одговорне само старешине. До овога нити је смело нити је морало доћи.

Најмање је оправдано командантово мишљење да је за пет часова на положају, без борбе, испунио своју дужност. Дужност је испунио Зека Буљубаша са својим голаћима...

---

[1] Командант Комбинованог одреда Одбране Београда у своме извештају ОБр. 5110 од 15.55 часова вели да је његова заштитница, 7 пешадиски пук III позива и 3 дивизион Шумадиског артилериског пука, штитила повлачење одреда, и то на линији Липар—Обешењак.

Б. — Борбе на Старом Брду и код Лапова

26 октобра. — 1. **Ситуација у току ноћи.** У току прошле ноћи није било ничега новог, вели командант дивизије, сем слабог пушкарања наших предњих делова са десне обале Раче, код варошице Раче, са непријатељским деловима на левој обали Раче. И око 23 часа непријатељске трупе непознате јачине ушле су у Рачу.

2. **Рад у току дана.** Како муниција и остали материјал нису још били евакуисани из Крагујевца, то је прошле ноћи, у 24 часа, начелник штаба III армије известио телефоном да је Врховна команда наредила да се Лапово брани два до три дана и да се за то дивизија групише више на десном крилу „за одбрану правца Баточина—Багрдан". На то је следовало и писмено наређење, и командант дивизије телефоном у 7.20 наредио је команданту 19 пука да се одмах крене преко Старог Брда за Лапово, а трупну комору да упути у село Брзан. Писмено наређење од 7 часова, упућено команданту 19 пука и команданту 2 коњичке бригаде, о чему су обавештени и остали команданти отсека, гласи:

„Ради евакуације муниције и осталог материјала из Крагујевца, Врховна Команда са ОБр. 23.192 и командант III армије са ОБр. 7885 усмено преко телефона наредили су да се трупе у долини Мораве појачају и Лапово што упорније брани.[1]

„Стога наређујем да командант 19 пука I позива одмах крене са својим пуком за Старо брдо, где да прими под своју команду и трупе 2. коњичке бригаде, и то: 2. коњички пук, Шумадиски коњички пук, коњичку батерију, батаљон 8. пука и батаљон 5. прекобројног пука ради поседања одсека од Старог брда преко Лапова до Мораве, односно од Парлога преко Јагње до Мораве.

„Чим 19. пук стигне на одређено место, известите ме, као и кад распоред за одбрану буде готов.

„О пријему овог наређења одговорити".[2]

---

[1] У истом циљу спремио је командант армије, по наређењу Врховне команде, и друго наређење од 12.05 часова, „да се Лапово и железничка пруга у ширини вашег положаја огарантује ради евакуације Крагујевца најмање још четири дана..." Али ово је наређење примљено тек сутрадан у 12.50 часова, услед прекида телефонске линије.

[2] О овоме наређењу обавештени су, у 7.30 часова, сви команданти пукова а команданту 10 комбинованог пука III позива и команданту 5 пука наређено је да у резерви имају што јачу снагу и да је држе „позади десних крила њихових одсека".

У ово време, у 7 часова, непријатељ је отворио артиљериску ватру на Парлоге к. 208, а његова је пешадија око 8 часова избила на Парлоге, те се претстража 11 пука повукла на главну линију одбране. Од 9 часова непријатељ је наставио да туче још јачом ватром пољских и тежих пољских оруђа Старо Брдо—Гвоздењак и ова се ватра од 10 часова проширила и лево, на суседни отсек. Али даље, према 5 пуку, тек су се спуштали непријатељски пешадиски делови ка реци Рачи, а код 12 пука отпочињала је борба на претстражи.

Командант коњичке бригаде у 11.10 известио је команданта дивизије да је тога тренутка „стигао 19 пук на јужну падину Старог Брда". Али „не знам", вели, „да ли ће се моћи правилно развити", јер је непријатељ напао Шумадиски коњички пук на Парлозима, те се он повукао на Старо Брдо, батерија на к. 166 (Било), а оба батаљона у продужењу Старог Брда ка В. Морави.

Уређење позадине. У овом циљу наређено је, у 7 и 7.30 часова, да се трупне коморе коњичке бригаде са батеријом, 11 пука са отсечном артилеријом, 19 пука, 8 пука и 3 батаљона 5 прекобројног пука одмах повуку на Типову Пољану, између села Брзана и Милошева, а трупне коморе осталих пукова и отсечних артилерија, као и штаба Шумадиског пољског артилериског пука код механе у селу Ботуњу. У 9 часова, послато је свима командантима отсека ово наређење:

„На реци Лепеници, од Бадњевца до железничке пруге, налазе се четири моста за теже возове, и то: код железничке станице Бадњевац, јужно од села Градца, у Баточини и на друму Лапово—Багрдан. Распоред ових мостова за употребу трупа ове дивизије чиним овако:

„1) Мост код Бадњевца — да користи 12. пук са својом одсечном артилеријом; низводно од овог моста има још два моста за пешадију.

„2) Мост јужно од Градца — да користи 5. пешадиски пук са својом одсечном артилеријом; низводно код ушћа Смрдан потока налази се још један слабији мост за пешадију.

„3) Мост код Баточине — да користи комбиновани пук III позива и 11. пук I позива са њиховим одсечним артилеријама.

„4) Мост на друму Лапово—Багрдан — да користи 19. пук и коњичка бригада са придатим батаљонима и свом артилеријом на њиховом одсеку.

„Нека команданти наређе да се изрекогносцирају путеви који са њихових одсека изводе на ове мостове".

У 12.45 наређено је команданту муниciске колоне да задржи најпотребнији део возова са муницијом, па лева група

да дође код села Д. Комарица а десна да се крене преко села Брзана у Багрдан; остало код к. 243 Липар (Крива ћуприја) на друму између Багрдана и Јагодине.

Повлачење. Непријатељ је главни напад уперио на Старо Брдо и командант 11 пука телефоном у 12.07 известио је да је његов 1. батаљон отступио са Старог Брда, па је то поновио и у 12.55 часова, додавши да не зна шта је код Лапова нити се што види, али око средине села падају непријатељска артилериска зрна. О томе је командант дивизије, у 13 часова, послао команданту III армије и суседима овај извештај:

„Овога часа командант десног одсека усмено телефоном јавља да се, услед веома јаке непријатељ. артилериске ватре и напада непријатеља, повукао деснокрилни батаљон 11 пука са Старог брда на прихватни положај, а да се центар и лево крило на Гвоздењаку још држе. И батаљон 5 прекобројног пука, западно од Лапова, такође се повукао, а у селу Лапову води се јака борба".

Убрзо за овим, командант 11 пука телефоном у 13.15 известио је да 19 пук води борбу на задњој ивици села Лапова, да непријатељ и даље притискује на десно крило 11 пука, иако се овај повукао са Старог Брда, и да се не може одржати на центру и левом крилу, те ће се зато поступно повући на прихватни положај. Командант дивизије одобрио је учињени предлог и наредио да се задржи на прихватном положају до ноћи, па ће се за даље наредити. О овоме је командант дивизије обавестио све команданте отсека и наредио им да се управљају према 11 пуку, који се повлачи да би избегао „обухват десног крила и да дође у везу са 19. пуком I позива, који је на јужној ивици Лапова".

Убрзо за овим, у 13.35, командант дивизије примио је од команданта 11 пука овај телефонски извештај: „Пошто се, према писменом извештају команданта 19. пука, 19. пук налази на јужној ивици Лапова већ од 12.45 часова, то сам принуђен да се постепено повлачим преко положаја Било (к. 166) ка Баточини". Зато је командант дивизије одмах наредио:

„Пошто је непријатељ успео да заузме Старо брдо и да загрози десном крилу 11. пука, потискујући одред који је бранио Лапово и долину Мораве, наређујем: да трупе ове дивизије отпочну повлачење на позадњи положај на десној обали Лепенице, на следећи начин:

„19. пук са коњичком бригадом и придатим јој батаљонима 8. и 5. прекобројног пука преко Брзана, тако да 19. пук дође у резерву поред друма источно од Кијева, а коњичка бригада са придатим јој батаљонима да заузме одсек на десној обали Лепенице од железничке пруге до Мораве, с тим да по могућству батаљон 5. прекобројног пука постави у резерву ради одмора.

„11. пук са својом одсечном артилеријом да се повуче преко Брзана на положај Дрвник (к. 254 Типова Поља-на) и исти поседне за упорну одбрану од железничке пруге до Потока Вирови.[1]

„Комбиновани пук III позива са одсечном артилеријом да се повуче преко Баточине и Парлога и дође у резерву код манастира Грнчарице, а одсечну артилерију да стави на расположење команданту 5. пука на Стражевици.

„5. пук са одсечном артилеријом да се повуче преко села Граца на положај Стражевица—Букве (Црвени Брег) и исти поседне од потока Вирови до потока Дрењака.[2]

„12. пук са одсечном артилеријом да се повуче преко Бадњевца на положај с. Жировница—Рогац и исти поседне од потока Дрењака до Лепенице спрам с. Никшића, с тим да главном снагом поседне фронт село Жировница—Рогац а слабијим деловима да држи Шупљају.[3]

„Батерије да се пласирају на новом положају са пешадиским пуковима у чијем су саставу биле, сем одсечних батерија комбинованог пука III позива, које по доласку на Стражевицу да уђу у састав 5. пука I позива и опсадне батерије, која да преко села Војиновца—Дебељаче—Крагујевца—села Д. Сабанте оде у Јагодину, где да очекује даље наређење.

„Дивизиско завојиште налази се, и то: десно код Брзана а лево код Ботуњске механе.

„Борни део I степена колонске коморе налази се, и то: десно код с. Домус Потока (Милошево) а лево код Ботуњске механе.

„Дивизиски штаб биће у с. Стрижило, где се одмах везати телефоном".

И дивизија је под заклоном мрака отпочела повлачење на десну обалу Лепенице.

О стању ове дивизије командант III армије обавестио је Врховну команду у 17.45 часова овако: „...Ова дивизија је у непрекидној борби са знатно надмоћнијим непријатељем и без икаквога одмора. Опасност је велика да не буде растројена и сасвим уништена. Ја јој не могу више послати помоћи са десне обале Мораве, јер су и остале дивизије сасвим слабе, а положаји пространи. Молим, да се на који други начин помогне овој дивизији што пре".[4] Одмах затим, у 17.55 часова, наредио је команданту Шумадиске дивизије: „Задржите се на положајима Стражевица—Брзан, на десној обали Ле-

[1] Према предратној секцији, поток Вирови извирао је код с. Доброводице и уливао се у Лепеницу код слова „г" у речи Рогот.

[2] Поток Дрењак, према предратној секцији, јесте јаруга на половини пута између Жировнице и Ђуле, северно од к. 214.

[3] Рогац је на новој секцији к. 218, између села Жировнице и Никшића.

[4] *Велики рат Србије*, књига X, стр. 315.

пенице. Према саопштењу Врховне Команде упутиће се цела Тимочка дивизија II позива да вас појача...“ Међутим Врховна команда је у 20.38 часова наредила команданту Одбране Београда да још ноћас упути један јак пешадиски пук I или II позива команданту Шумадиске дивизије ради ојачања. О томе је Врховна команда у исто време обавестила и команданта III армије и сутрадан стигао је 13 пук I позива.[1]

Рад отсека. — *2 коњичка бригада.* Ноћ је прошла на миру. Око 7 часова стигао је 4 батаљон 8 пука и одмах је утурен између 2 коњичког пука и 3 батаљона 5 прекобројног пука. У то време је један вод 3 батаљона 5 прекобројног пука избио напред до реке Раче, па је зато и командант Шумадиског коњичког пука, да би расветлио ситуацију, упутио унапред свој 3 а у 9.15 и 1. ескадрон. Од 8.45 часова непријатељ је отпочео артилеријом да туче положај ове бригаде, а у исто време појавили су се и његови извиђачки делови око моста на В. Морави код Марковца. Услед тога се, око 9.30 часова, бригада повукла на линију Старо Брдо—Лапово—В. Морава.

Овога јутра, у 7.30 часова, командант дивизије наредио је телефоном да 19 пук одмаршује у Лапово и да командант пука прими под своју команду и трупе коњичке бригаде, а своју трупну комору да упути у село Брзан. Командант пука је стигао у штаб 2 коњичке бригаде у 9.40 часова и упознао се са ситуацијом.[2] У то време је непријатељ јако тукао Лапово са три батерије (једном пољском и две хаубичке).

Из штаба бригаде командант је пошао напред да би се на лицу места упознао са ситуацијом. „При пролазу кроз село Лапово“, вели командант 19 пука, „био сам изненађен расулом код трупа на одсеку. Војници у мањим и чешћим групама бежали су уназад кроз село, не само кроз дворишта и између кућа, већ су ишли и друмом у сусрет мени... Ово су били војници из 4. батаљона 8. пука а нарочито из 3. батаљона 5. прекобројног пука“.[3] Зато је командант пука позвао

[1] *Велики рат Србије*, књ. X, стр. 321 и 322.

[2] Распоред ове бригаде, према писменом извештају команданта бригаде од 10.10 часова, био је овакав: „2. коњички пук брани Јагње (Рид) на простору између Мораве и Лепенице. Од Лепенице до према железничкој прузи 4. батаљон 8. пука са водом митраљеза 2. коњичког пука. Железничку пругу, друм Лапово—Марковац и језик Парлога 3. батаљон 5. прекобројног пука. Лево од њега, на Парлозима, налази се Шумадиски коњички пук са водом митраљеза. 2. коњичка батерија пласирана је на Старом брду“. Али овај распоред у ово време није одговарао стварности, јер су се трупе већ налазиле на северној ивици Лапова.

На предратној секцији обележена је под именом Лепенице и отока између Рида и Преврћа, североисточно од Лапова. На ову се Лепеницу распоред и односи.

[3] Тадањи командант 3 батаљона 5 прекобројног пука, мајор Илија Д. Брашић, вели да га је позвао командант 19 пука и скренуо му пажњу на ово. На то му је командант батаљона одговорио да је то била 4 чета

своје команданте батаљона напред, изложио им „укратко ситуацију, показао им одсеке на лицу места и скренуо им пажњу на расуло које је обухватило батаљоне на одсеку, те да је потребно да се развију на линији дуж улице која сече село поред цркве и води од Старог Брда ка Морави и да изађу на северну ивицу села борбеним поретком. Овом приликом да прикупе и под своју команду ставе заостале делове, нарочито из 3. батаљона 5. прекобројног пука, па чим се дохвате предње ивице села да је утврде".[1]

Пук се развио на одређеној линији, и то: 4 батаљон са водом митраљеза од цркве па удесно; даље, ка Морави, 2 батаљон са водом митраљеза ухватио је везу са 2 коњичким пуком, а лево од цркве 3 батаљон. Овако развијен пук кренуо се напред да изађе на предњу ивицу села. 3 батаљон је убрзо избио на источну падину Старог Брда и одмах отпочео да се утврђује, док су остали батаљони избили доцније. Тако је 4 батаљон избио тек око подне, а како је био истакнут према 3 батаљону, то је доцније јако трпео од непријатељске пешадиске и митраљеске ватре. 2 батаљон је избио такође на северну ивицу Лапова када се 4 батаљон 8 пука већ био почео да колеба. Командант је једну чету дао 2 коњичком пуку. Али пошто је пук имао у резерви код механе у селу два ескадрона, то је чету тражио натраг.[2]

У 11.10 командант је примио преко команданта коњичке бригаде извештај команданта 4 батаљона 8 пука ове садржине: „У 10.15 часова чета 5. (прекобројног) пука и моја 4. чета која је одржавала везу са овом одступиле су са предњег положаја. Ово је дало повода и моме десном крилу за повлачење, али сам га поново најурио на своје место. И командира 4. чете вратићу назад. Молим за наређење да и батаљон 5. пука оде на своје место и ухвати тесну везу са мојим осталим двема четама које су остале". На основу овога извештаја и на основу онога што је командант сам видео, издао је, у 11.30 часова, командантима батаљона 19 пука ово наређење:

„По могућству, задржаћемо се на предњој ивици села Лапова; у противном, повући ћемо се тако да 3. батаљон на левом крилу дође на место које сам му лично одредио; 4. батаљон десно, а 2. батаљон на безименој коти коју сељаци зову Црвено Брдо.

„Потребно је да се село Лапово задржи по сваку цену, док се не евакуише муниција из Крагујевца.

коју је упутио позади села да заузме прихватни положај и да је овим и сам био изненађен.

[1] *Оперативски дневник 19 пука* I *позива.*

[2] Извештај команданта 2 батаљона 19 пука од 13.15 часова.

„Ја ћу се налазити на Билу".[1]

У то време командант 19 пука (одреда) још није знао стање код 11 пука, јер се још нису вратиле патроле упућене за везу.[2] Међутим, у 11.40 часова наишао је са Старог Брда 1. ескадрон Шумадиског коњичког пука и његов командир, капетан II кл. Димитрије М. Стојадиновић, лично је известио команданта одреда (19 пука) да је „деснокрилни батаљон 11. пука одступио у нереду и зато се он морао повући".[3] Убрзо за овим 3 батаљон 19 пука, који је био на левом крилу према 11 пуку, добио је изненада „пушчану ватру косо лево са источне падине Старог Брда а са даљине око 400 м.". Зато је командант, који се налазио код овог батаљона, одмах наредио да се батаљон повуче. А у исто време наредио је командантима 2 и 4 батаљона 19 пука да се постепено повлаче и утврде на одређеним прихватним положајима, да прикупе све војнике 3 батаљона 5 прекобројног пука и упуте позади к. 166, на десној обали Липарског Потока, у резерву и да се батаљон 8 пука повуче позади 2 батаљона 19 пука. Команданту 2 коњичке бригаде наредио је да коњицу поступно повуче на десно крило.[4]

3 батаљон 19 пука био је у повлачењу кад су се вратиле патроле упућене 11 пуку и известиле као да се 11 пук налази на Старом Брду.[5] Зато је командант пука (одреда) покушао да задржи повлачење и да само заломи лево крило. У томе циљу издао је у 12.15 часова потребна наређења. Али како је командант с места на коме се тада налазио видео „одступање десног крила 11. пука, а то му је потврђивао и извештај одржача везе са 11. пуком, коњичког поручника Божидара Р. Ђуровића од 12 часова", то је понова наредио повлачење на одређене положаје.[6]

Док се ово одигравало, стигла су два ордонанса (коњаника) из 11 пука да се обавесте о ситуацији. Али они нису донели никакав извештај. У 12.45 командант 19 пука

[1] *Било* на предратној секцији није оно *Било* које је на новој секцији означено као к. 239, већ је к. 166 на десној обали Липарског Потока. Командант пука (одреда) уопште није одлазио на к. 166 него се због ситуације за све време задржао код левог крила 3 батаљона 19 пука.

[2] Командант 19 пука у своме кратком извештају о овој борби, ОБр. 2302 од 27 октобра 1915, вели: „Веза са 11. пешад. пуком веома је тешко одржавана, те је командант бригаде упутио Шумад. коњички пук за одржавање везе, а ја сам морао употребити цео један батаљон".

[3] *Операциски дневник 19 пука* I *позива*.

[4] Командант коњичке бригаде известио је у 13.15 часова да је наредио поступно повлачење на линију Гаревине—Липовац, „удешавајући своје повлачење" према 19 пуку.

[5] Вероватно да су тада патроле дошле у везу са неким заосталим деловима 1. батаљона 11 пука.

[6] Јасно се видело прелажење трупа преко јаруга. А поручник Ђуровић известио је тада да је код 11 пука „десно крило попустило, 1. и 2. батаљон одступили, а 3. и 4. батаљон сада одступају". Међутим, према релацији команданта 11 пука повукао се само 1. батаљон са Старог Брда.

(одреда) предао им је овај извештај: „Ја сам на задњој ивици села Лапова, пошто на Старом Брду нема више војника, јер је ваша чета одступила, а позади брда видим да вам цео деснокрилни батаљон одступа у нереду". После овога је настављено повлачење на нову линију: к. 166 (Било)—Гаревине—Липовац. Том приликом је командант упутио Шумадиски коњички пук на десно крило у састав коњичке бригаде, а батерију на нови положај.

Са извлачењем трупа из Лапова ишло је врло тешко. Командант је у 14.30 са Гаревина известио команданта дивизије: „Батаљон 11. пука I позива на десном крилу свога пука одступио је и дошао позади села Лапова на Било, о чему ме није известио, те сада извлачим 19. пук из Лапова. Овога момента налазим се на Гаревинама и управљаћу се према 11. пуку. Оба коњичка пука налазе се на моме десном крилу".[1]

Трупе су на нови положај стигле и поселе га до 15.30 часова. Али како се у то време, у 15.15, повукао 11 пук и са к. 166 (Било), то се морао повући и даље 3 батаљон 19 пука.[2] У 16.20 примљено је наређење команданта дивизије од 13.30 часова за повлачење преко Лепенице, а у исто време и наређење од 9 часова у коме је извршена подела прелаза преко реке. Према томе су одмах издата потребна наређења. У 16.30 командант коњичке бригаде известио је команданта одреда (19 пука): „Командир ескадрона који је на вашем десном крилу јавља, у 16.10 часова, да од с. Лапова наступа густ стрељачки строј правцем ка лаповској железничкој станици, наслањајући се левим крилом на Лепеницу". А одржач везе, поручник Ђуровић, са баточинских положаја у 16.30 часова извештава: „1. батаљон 11. пука повлачи се да поседне баточински мост, а пук ће се повлачити када се смркне".

Под заклоном мрака отпочело је даље повлачење и пребацивање преко Лепенице. Коњичка бригада пребацила се на десну обалу Лепенице и посела је од В. Мораве до Рогота.[3] 19 пук пребацио се под заштитом свога 2 батаљона, који је посео положај испред моста, на друм Лапово—Багрдан, и у 23 часа стигао у село Кијево. Кад су све трупе прешле Лепеницу повукао се и 2 батаљон, а за заштиту минера код самог моста оставио је вод потпоручника Љубомира Д. Живадиновића. Они су у 22 часа разрушили мост.

Губитци. Код Шумадиског коњичког пука погинуо 1,

[1] 19 пук ОБр. 2305.

[2] Извештај команданта 3 батаљона 19 пука од 15.40 часова. — У то време известио је и одржач везе, поручник Ђуровић: „11. пук одступио је са положаја Било и посео баточинске положаје. О даљем кретању известићу".

[3] Саму обалу Лепенице, Тичево, посео је 2 ескадрон 2 коњичког пука; Кривају је посео 2 а лево, преко друма, 1. ескадрон Шумадиског коњичког пука.

рањено 4, контузован 1 и нестала 3 војника; убијена 3, рањено 9 и нестала 2 коња. Код 19 пука погинула 3, рањено 6 и нестало 32 војника. *Утрошено муниције:* код Шумадиског коњичког пука 6500 метака и 12 бомби а код 19 пука 16020 метака и 8 бомби.

11 пук. У току прошле ноћи владало је затишје. Стигле су обе чете 6 пука из састава 19 пука. Како је прошле вечери главна линија одбране повучена са Парлога на Старо Брдо, то су и пољске батерије, као и 6 хаубичка, повучене на десну обалу Липарског Потока, а код сваког батаљона на Старом Брду остављен је по један топ.[1]

Овога јутра, у 7 часова непријатељ је отпочео артилеријом да туче нашу претстражу на Парлозима. Под заштитом ове ватре, око 8 часова, избили су његови пешадиски делови на Парлоге и зато се претстража са центра и десног крила повукла на главни положај. У 8.45 отворила је ватру наша 5 шумадиска пољска батерија, а у 9 часова „непријатељ је отпочео тежим калибром да туче Старо Брдо. У 9.30 отворила је ватру и 4 батерија, па и топови са главног одбранбеног положаја".

Непријатељска артилериска ватра све се више појачавала, нарочито према деснокрилном (1.) батаљону. Под заштитом ове ватре његова је пешадија отпочела, око 10 часова, да се спушта са Парлога у Поток и отпочела је пешадиска борба. Зато су топови 4 и 5 батерије повучени у састав својих батерија. У то време, у 10.40 часова, све батерије су биле, како вели командант 11 пука, у дејству.[2] Главни напад непријатељ је управио на Старо Брдо, а према левом крилу на Гвоздењаку, појавили су се „само предњи делови пешадије на даљини један километар".

Између 10 и 11 часова борба се све више развијала, „нарочито према моме десном крилу", вели командант 11 пука, „јер је непријатељ око 11 часова успео да потисне батаљон 5. прекобројног пука који је био десно од мог 1. батаљона на северној ивици Лапова".[3] Услед овога непријатељ је успео,

[1] Овај распоред био је готов до 8.30 и 4 шумадиска батерија добила је задатак да туче Марковац, 5 Парлоге а 6 Гвоздењак.

[2] Командант 11 пука у својој релацији од 29 октобра 1915 износи да је и 6 хаубичка батерија тукла непријатељску тешку артилерију код Марковца. Међутим његов командант отсечне артилерије у своме извештају од 27 октобра 1915 вели да она „није јуче дејствовала", због тога што је, по изјави командира, у шаржи било свега 91 разорно зрно и 97 шрапнела и што је обавештен да „му се не може више дотурити муниција".

[3] Одмах затим, командант 11 пука у својој релацији наставља: „О овоме је поднео писмен извештај командир 2. чете 1. батаљона, активни поручник Љубомир А. Ђорђевић, писан овога дана у 11.25 ч. пре подне који гласи да му је сада десно крило потпуно одголићено услед одступања суседних делова десно од њега". Према томе, поручник Ђорђевић није известио свога команданта пука да се десно од њега повукао 3 батаљон 5 прекобројног пука. А није га ни могао известити, јер се, према извештају

у 12 часова, да обухвати десно крило 1. батаљона на Старом Брду и да га туче пешадиском ватром са даљине не више од 500 м. Зато је 1. батаљон „тренутно“ поколебан, „па се делимично почео повлачити на десну обалу“ Липарског Потока. Да би командант пука спречио даље повлачење овог батаљона, упутио је две чете из отсечне резерве (3 батаљона) да појача 1. батаљон. Оне су успеле само да се дохвате једног ћувика према Старом Брду, али нису могле да поврате Старо Брдо, јер га је „непријатељ сасвим обухватио са источне стране од Лапова“.

Кад је командант 11 пука примио извештај команданта 19 пука од 12.45 часова, одмах је известио команданта дивизије у (13.30), да је принуђен на повлачење ка Баточини. „На основу ове моје представке“, вели командант 11 пука, „да ми не би непријатељ сасвим обухватио крило, услед тога што су трупе 19 пука и коњица нагло (?!) одступиле, командант дивизије наредио је да се постепено под борбом повлачим назад на своје прихватне положаје“.

Даље командант овога пука наставља: „Према овоме, у 13 часова, наредио сам да један део моје артилерије заузме прихватни положај Било и штити повлачење трупа са досадашњих положаја.[1] Пошто је овај део артилерије заузео своје прихватне положаје, наредио сам да 1. батаљон и две чете 6. пука I позива заузму безимену косу на десној обали Казанског (сада Липарског) потока и служе као прихват за повлачење 2. и 4. батаљона који се још добро држе на свом главном положају.

„Средњем (2.) батаљону на центру наредио сам да се постепено повуче на положај Било, западно од к. 197 (сада к. 166). Овај батаљон, у 14 часова, већ је подилазио свом новом положају. 4. батаљону на Гвоздењаку наредио сам да се што упорније држи на своме положају и послужи као ослонац за уредно повлачење. Пошто је 2. батаљон већ почео излазити на положај Било, то сам, у 14.10 часова, наредио да се крене и остатак артилерије на први прихватни положај, а одмах затим упутио сам и две чете из одсечне резерве да поседну Било десно од 2. батаљона.[2]

команданта коњичке бригаде од 10.10 часова (стр. 225 примедба 2), види да је између овога батаљона и 11 пука био Шумадиски коњички пук. То исто тврди и тадањи командант батаљона, сада дивизиски генерал Илија Д. Брашић.

[1] Командант отсечне артилерије извукао је у 13.05 часова 4 батерију, по један вод 5 и 6 батерије и 6 хаубичку батерију, и упутио их на прихватни положај на Баточински Липар.

[2] 4 батерија постављена је на Баточинском Липару, западно од друма Лапово—к. 166—Баточина да туче Црни Као—Парлоге к. 232; 6 батерија североисточно од овог друма да туче Парлоге (к. 232)—Гвоздењак; 5 батерија код к 166, северно од железничке станице Баточина, да туче Старо Брдо, а 6 хаубичка батерија упућена је на десну страну Лепенице.

„У ово време кренуо сам се са свога места, пошто сам издао сва потребна наређења, на положај Било. Како је непријатељ у овоме времену почео јаче притискивати мој левокрилни (4.) батаљон на Гвоздењаку, то сам наредио да се две чете овога батаљона и вод митраљеза одмах повуку на Било, лево од 2. батаљона, а две његове чете да дођу у одсечну резерву за левим крилом. И ово је све извршено до 15.30 часова.

„У овом времену већ је почела непријатељска пешадија да излази својим предњим деловима на моје напуштене положаје. 1. батаљон и две чете 6. пука I позива које су биле на прихватном положају отвориле су ватру противу тих непријатељских делова, и његова пешадија почела се утврђивати. У ово време наредио сам да 1. батаљон одступи и дође у резерву јужно од Била, према изворном делу Липарског потока (сада безимени поток јужно и одмах до Липарског Потока), и одмах затим послао сам наређење да и оне две чете 6. пука одступе и дођу у одсечну резерву лево од 1. батаљона.

„У 16.05 часова добио сам наређење команданта дивизије да одступим преко Баточине и села Брзана, и да поседнем за одбрану положај Дрвник, од железничке пруге до потока Вирови". Како се до 16.30 прикупио 1. батаљон са обема четама 6. пука у отсечној резерви, то је упућен да поседне северну ивицу Баточине и да осигура даље повлачење са десне обале Липарског Потока (Било). У сумрак настављено је повлачење, и то: артилерија (три батерије) у 17.30,[1] левокрилни (4) батаљон у 18.15, са центра (2) у 18.30 а деснокрилни (3) у 19.15 часова. Повлачење је извршено у реду и непримећено и до 21 часа пребачене су све трупе на десну обалу Лепенице.[2] У 23 часа пребачена је и мостобранска заштита.

Губитци. Погинуло 6, рањено 11, нестало 199 и контузовано 5 војника.[3] *Утрошено је* 45600 пушчаних зрна, 517 шрапнела и 208 разорних зрна.

10 комбиновани пук III позива. — За његов рад недостају податци. Зна се само за 9 хаубичку батерију и она је у 10.30 часова отворила ватру на једну непријатељску батерију која је излазила на положај код с. Бошњана, а у 11 часова на непријатељску пешадију која је силазила у маршевој колони из шуме код с. Бошњана ка Рачи. У подне је ова батерија пренела ватру на једну батерију која је дејствовала са Каповца и „батерија уђуткана а предњаци растурени". У

[1] Командант отсечне артилерије вели да се кренуо са 4 и 6 батеријом у 16.30 а 5 батерија у сумрак.

[2] Релација команданта 11 пука од 29 октобра 1915.

[3] Командант дивизије у своме извештају команданту III армије, Обр. 4782 од 29 октобра, вели да је из 11 пука нестало у борби 26 октобра 232 војника а не 199.

13 часова батерија је отворила ватру на непријатељску батерију која се кретала „у колони ка Рачи". Утрошила је 41 разорно зрно и 11 шрапнела.

5 пук. Према обавештењу од избеглица, непријатељ је прошле ноћи око 23 часа ушао у Рачу. Његове патроле, пешадиске и коњичке, долазиле су до реке Раче и пушкарале се са нашим.

Овога дана је до 9.45 часова владало затишје. Око 10.45 часова почели су се спуштати непријатељски делови ка реци Рачи. „на простору између Раче и Д. Раче." Њих је тукла наша артилерија.

Према наређењу, пук је отпочео у 19 часова да се повлачи на нови положај.

12 пук. У току прошле ноћи избачен је цео 3 батаљон на претстражу са „задатком да нарочито осигура важан правац Рача—Висак и Угари—Хртови", а на југоисточну ивицу села Вучића постављен је један топ да туче и ломи непријатеља.

Око 11 часова отпочела је борба на претстражи, на линији Вучић—Дебљак—Угари, где се налазио и један вод 2 шумадиске пољске батерије. Непријатељ је наступао у више стрељачких линија у јачини једног и по пука, и том приликом су му нанети знатни губитци. Али се заштитница морала повући.[1]

У 11.20 командант дивизије обавестио је команданта пука да ће командант Комбинованог одреда Одбране Београда сменити претстражне делове овога пука код Угара и да ће поставити једну чету источно од с. Мирашевца да заштити правац Рача—Висак. Али ће се ова чета развити тек када се делови 12 пука буду повукли са северне и северозападне ивице села Вучића ка Пањирцу.

И овај се пук, по наређењу, повукао на нови положај.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Пре подне.** а) *25 резервна дивизија.* Командант дивизије је прошлога дана у 23.30 саопштио суштину заповести команданта корпуса и наредио да се 50 бригада (168 и 83 резервни пук), на основу резултата извиђања, припреми за прелаз преко реке Раче. Команданту 118 резервног пука наређено је да код села Сепаца обезбеђује артилерију и да држи јаку резерву у приправности, а бригада Јагова код Сепаца да извиђа ка југозападу и да одржава везу са III аустроугарском армијом.

[1] Комадант отсечне артилерије, потпуковник Миливоје Ђ. Димитријевић, вели да се око заштитничког положаја развила жива борба. Неке батерије из састава трупа Одбране Београда, које су биле на два километра лево, отвориле су ватру на непријатеља који је наступао. „Али довољно неоријентисане у исто време тукле су и наше трупе у заштитници код с. Вучића. Одмах сам упутио два артилериска официра на коњима у трку да ухвате везу са овим батеријама и да обуставе ватру на наше трупе. То је убрзо и учињено". Али услед свега овога заштитница је била принуђена да се повуче и непријатељ је убрзо избио на јужну ивицу с. Вучића. где је ватром заустављен.

Рано ујутру отпочело је извиђање и 118 резервни пук посео је са једном четом к. 249 јужно од Сепаца, а 50 бригада издвојила је јаче снаге и прикупила их на Липару. Извиђањем до 10 часова утврђено је да на левој обали Раче нема непријатеља, па није нађен ни јужно од реке. Иначе, пешадија је могла да гази Рачу. 83 резервни пук припремао се да са два батаљона наступа до села Вишевца. Да би најзад командант дивизије сазнао где се непријатељ налази, наредио је у 10.30 команданту 118 резервног пука да упути један батаљон са к. 249 према селу Лукањи у насилно извиђање. У истом циљу требало је и командант 50 резервне бригаде да упути један батаљон из Вишевца ка Градишту к. 317, док је 3 ескадрон 4 резервног драгонског пука упућен преко Вишевца ка селу Мађупи и Сугребу к. 340.

На основу горњег наређења командант 118 резервног пука упутио је 3 батаљон у 11.30 часова у насилно рекогносцирање ка Лукањи, а његова 10 чета продужила је и даље ка југу и наишла на утврђеног непријатеља на Хумки (к. 262) и северно. Командант 50 бригаде код Вишевца одредио је 2 и 3 батаљон 83 резервног пука у насилно извиђање. У 11 часова кренуо се 2 батаљон ка Градишту и заузео га у 12.30 без борбе, али је тада на батаљон отворила ватру српска артилерија. 3 ескадрон 4 резервног драгонског пука нашао је село Мађупу непоседнуто и продужио у правцу Смрданске Косе.

Командант 25 резервне дивизије на Обешењаку примио је, иако непотпун, извештај о резелтату извиђања отприлике до 13 часова. Том приликом је сазнао да је лево крило III аустроугарске армије стигло у село Павловац (јужно од Наталинаца), а 6 дивизија у село Поповић. Изгледало је да на Градишту нема непријатеља. Зато је командант дивизије наредио, у 12.50, да 118 резервни пук поседне раскрсницу путева три километра јужно од к. 249 код Лукање, а 50 резервна бригада да наступа јужно од Градишта гребеном на село Баре (Кумови). Бригада Јагова упућена је ка селу Саранову.

б) *6 дивизија.* Командант дивизије доцкан је синоћ сазнао да су трупе, углавном, стигле на одређене им циљеве. Слабе непријатељске патроле још су се налазиле у Рачи и у селима Адровцу и Д. Рачи. Енергичним наступањем потиснуте су ове патроле, сем у Адровцу. Непријатељ је држао мостове преко реке Раче у својим рукама, а главни мост код Раче бачен је у ваздух у 22.30 часа. Изгледало је као да се јужно од Раче налазе добро утврђени непријатељски положаји са којих су могли да се бране ови мостови.

Командант дивизије издао је у два часа припремну заповест за напад преко Раче. Према њој, 12 пешадиска бригада имала је у 10 часова да буде спремна за напад са ли-

није северно од села Адровца—северно од Винограда, а јужно од шуме на платоу Шарена Граница имале су да остану само слабије снаге у циљу обезбеђења артилерије, које би се доцније кренуле ка Д. Рачи. Одред изнад села Ракинца (стр. 217) имао је до 10 часова да дође у везу са осталим трупама.

Ова заповест изискивала је рокирање пукова 12 бригаде ка западу. Ма да ово рокирање није било још завршено, ипак је командант бригаде одмах после 9 часова издао наређење за напад. Из многих извештаја увидео је командант бригаде да је непријатељ напустио Рачу, села Адровац и Д. Рачу, те је зато наредио командантима пукова да са јаким предњим деловима прију реци Рачи, како би „обезбедиле" подизање моста од стране пионира.

У покрету наишли су 64 и 24 пук северно од реке Раче на српске патроле и ове су одбачене после слабијег отпора. Али према 20 пуку непријатељски отпор био је жилавији, а сем тога пук је тучен и пешадиском и артилериском ватром са југоистока. Благодарећи добром дејству извесних наших батерија, пук није претрпео јаче губитке.

Око подне већ су предњи делови пешадије, из сопствене иницијативе, прешли преко реке Раче, али ово није било у свему познато команданту бригаде. Командант је наредио у 12.15 да трупе крену на линију село Поповић—један и по километар југоисточно од моста код варошице Раче, али коју нису ни у ком случају смеле да прелазе. Ово наређење командант бригаде издао је по одобрењу команданта дивизије, јер су се оба штаба налазила на к. 247, североисточно од села Бошњана.

в.) *11 баварска дивизија.* Командант дивизије издао је већ прошлога дана, у 21 час, своју заповест. По њој је дивизија имала сутрадан до 10 часова да буде спремна за напад на линију Гвоздењак—Старо Брдо—Лапово. Напад је требало да изврши бригада Шоха (3 и 13 резервни пук) са линије: река Рача, западно од гвозденог моста—Превршe. Један батаљон 22 пука имао је да потпомогне напад на реци Рачи јужно од Ракинца, а два батаљона имала су да остану код северног дела Ракинца на расположењу команданта дивизије.

И док су се трупе овога јутра припремале за напад, непријатељ је извршио испад са Гвоздењака к. 255 преко Парлога. Изгледало је као да непријатељ намерава да заузме стрељачке заклоне на Парлогу које је јуче напустио. Али 3 батаљон 3 пука не само што је одбио напад већ је непријатеља гонио све до подножја нагиба.

Извиђањем је утврђено да непријатељ није посео долину В. Мораве на левој обали, већ само северну ивицу Лапова, са обе стране железничке пруге. Исто је тако утврђено

да се на гребену Гвоздењака налази српски положај. На Старом Брду непријатељ се утврђивао, а код Лапова саобраћали су железнички возови. И једно и друго гађала је наша артилерија. Пошто је примљен извештај да је непријатељ разрушио мост на В. Морави код Марковца, то се командант дивизије није плашио за леви бок дивизије, ма да је 4 резервни корпус далеко изостао.

Када су, у 9.15 ч., 2 и 3 дивизион 21 пољског артилеријског пука били спремни за отварање ватре, наредио је командант дивизије да отпочне напад. У 10.20, после кратке артилериске припреме, пешадија се кренула напред. Командант дивизије сматрао је, према досадањем искуству, да не мора да води нарочитог рачуна да буде целокупна артилерија спремна за отварање ватре. Штавише, наређено је команданту артилерије, сходно јучерашњем наређењу команданта армије, да штеди муницију, јер су се појавиле тешкоће у дотурању.

Како је напад требало извршити у правцу југоистока и без наслона крила, то су трупе на оба крила бригаде Шоха морале да буду у степенастом распореду. У циљу да избегне непријатељско бочно дејство противу десног крила са Гвоздењака, командант дивизије наредио је да 1. батаљон 22 пука учествује у нападу бригаде Шоха.

Бригада је већ била кренула кад је командант дивизије примио извештај једне коњичке патроле да је мост на В. Морави код Марковца само делимично порушен, али да пешадија може прелазити појединце, као и да се на самој левој обали В. Мораве налази непријатељ у јачини најмање 80—100 пушака. Према овоме, постојала је опасност за бок и позадину, и зато је упућена на мост једна чета са два митраљеза 22 пука да мост учини потпуно неупотребљивим. Али када је командант дивизије у 11.30 примио извештај да се 3 пук налази два километра јужно од реке Раче и да се непријатељ повлачи ка југоистоку, изгледало је да се напад дивизије повољно развија.

г) *3 армиски корпус.* Командант корпуса налазио се на Караули к. 297, североисточно од села Бошњана. Из извештаја примљених до подне видело се да на реци Рачи нема јачих непријатељских делова и да напад 11 баварске дивизије успева. Од команданта 6 дивизије обавештен је да се непријатељ утврђује отприлике на линији: Висак—село Сипић—Пањирац и да је виђен у покрету од Виска ка североистоку. Према овоме, командант корпуса решио се да своје дивизије крене даље ка југу. Његова заповест од 13.30 изражавала је тежњу да 25 резервна дивизија, ма и само предњим деловима, заузме Сугреб к. 340, а 6 дивизија села Мирашевац и Вучић. Преко ове линије засад није требало прелазити. Команданту 11 баварске дивизије наређено је да,

по заузећу Гвоздењака к. 255, наступа на Парлоге к. 232, а предње делове да упути у село Црни Као.

2. **После подне.** — а) *25 резервна дивизија.* Својом заповешћу командант корпуса захтевао је да дивизија свој центар и лево крило крене даље напред но што је то наредио командант дивизије. Дати задатак 118 резервном пуку остао је исти, и пук је у борби са појединим патролама стигао после подне у околину села Ђурђева (Баре) и западно. На отсеку 50 резервне бригаде упућен је 2 батаљон 83 резервног пука јужно од Градишта (Хумови), а 3 батаљон на село Мађупу. И без озбиљније борбе батаљони су стигли на одређени циљ.

Бригада Јагова обезбеђивала је код села Саранова десни бок дивизије и оджавала везу са III аустроугарском армијом.

б) *6 дивизија.* Под непријатељском ватром, али без јачих губитака, дивизија је стигла око подне на линију село Поповић—један и по километар југоисточно од Раче. Овде је дивизија имала да сачека долазак артилерије, али је 20 пук продужио и даље и у 16.30 посео село Вучић. Један час пре тога, командант дивизије издао је заповест да трупе крену и избију на јужну ивицу села Мирашевца—Вучића. Као обично, покрет није завршен пре мрака. Грешке на секцији повећале су тешкоће. Ипак се, углавном, стигло на циљ који је одредио командант дивизије.

в) *11 баварска дивизија.* Код ове дивизије целога се дана водила борба. На висовима и код села Лапова непријатељ је дао јак отпор, а делом прешао и у противнападе. Нарочито се жилаво држао непријатељ на Старом Брду. Али пошто је 3 пук заузео Гвоздењак к. 255, то су позадњи делови пука скренули ка истоку противу Старог Брда и на тај начин су прокрчили пут 13 резервном пуку. Непријатељ се повукао у нереду, претрпевши велике губитке. Циљ овога дана, Парлози к. 208—к. 232 (Парлози), дат од стране команданта корпуса, постигнут је делом тек доцкан увече.

3. **Ситуација увече и одлука за 27 октобар.** Према извештајима који су примљени у штабу 3 корпуса увече, дивизије су стигле углавном на линију: с. Сарановo—Лапово. Борба 11 баварске дивизије показала је да је непријатељ намеравао да пружи озбиљан отпор. Пред десним крилом корпуса, код Хумке к. 262, непријатељ се повукао ка југу и није се знало где се задржао. На Виску и код села Сипића непријатељ се утврђивао; није се могло сазнати да ли су ово заштитнице или су делови на предњем положају главног српског положаја, за који се претпостављало да ће бити код Белих Бара, јужно од села Г. Јарушице, и позади реке Лепенице. Командант корпуса претпостављао је да су то заштитнице. Лево крило аустроугарске III армије допрло је је до Наталинаца, а 4 резервни корпус на реку Ресаву.

Командант армије је захтевао да 3 армиски корпус сутра продужи гоњење у правцу југа. У овом циљу командант корпуса хитао је пре свега да заузме положај Висак. Наређено је 25 резервној дивизији да у 8 часова крене са висова (Хумови) јужно од Градишта (к. 317) и нападне на Сугреб к. 340 и Хртове к. 362, који су били, према вечерњим извештајима, поседнути од непријатеља, као и да обезбеди десни бок корпусу западно од горњег тока реке Раче. 6 дивизија имала је да остане на својим положајима, да потпомаже артилеријом напад 25 резервне дивизије и да се придружи наступању ове дивизије када буде дошла на исту висину. Главнина није требало да прелази преко линије Хртови—јужно од села Вучића, што би зависило од јачине непријатеља на Виску. Команданту 11 баварске дивизије наређено је да обезбеђује корпус на висовима између потока Гаревине (западно од с. Црни Као) и села Лапова. Од 10 часова требало је што јаче снаге да буду на Којадинцу, како би наступањем у правцу југозапада могле да потпомогну напад осталих двеју дивизија корпуса на Висак.

Поглед на рад овога дана

Данашња борба 11 пука изазива нарочито интересовање. То је била једна од осредњих борби, што се види и по броју погинулих и рањених, и по утрошку муниције. Али нестанак 232 војника показује већ нешто друго. Но о томе доцније...

Коњичка бригада ни прошлога ни овога дана није имала телефонску везу ни са командантом дивизије ни са суседним 11 пуком. Зато је командант бригаде овога јутра молио команданта дивизије за обавештење: како ће се везати телефоном за штаб дивизије, пошто је и јуче и ноћас тражио везу преко телефонске државне жице, па је није могао наћи. Вероватно да је била негде у прекиду.[1] По тој молби није ништа предузето стога што је у Лапово упућен 19 пук, који ће се везати са дивизиским штабом.

Међутим, то је било погрешно. Ни у ком случају није требало ову бригаду оставити усамљену без везе. Требало је с њоме ухватити везу, било да се поправи постојећа државна телефонска линија било да се подигне нова. У крајњем случају, требало ју је бар везати са 11 пуком. Није уопште требало чекати да је подигне 19 пук, који је био у покрету, па је могао и не доћи на одређени положај и не успоставити телефонску везу са суседима. Тако је и било. 19 пук је доцкан дошао, кратко се време бавио и није био у могућности да је подигне. На тај начин је коњичка бригада остала без везе и са дивизијом и са 11 пуком.

[1] Извештај команданта 2 коњичке бригаде ОБр. 2465 од 7.15 (10.10) часова.

И тако се могло десити да се догађаји у Лапову одигравају независно од догађаја на Старом Брду и обратно, иако је рад одреда у Лапову потпуно зависио од догађаја код 11 пука. Зато се командант дивизије, немајући везе са коњичком бригадом, па доцније ни са 19 пуком, морао ослонити само на извештаје команданта 11 пука. А како ни командант 11 пука није имао везе са одредом у Лапову, то су и његови извештаји, уколико се односе на рад и догађаје у долини В Мораве, морали бити непотпуни, па и нетачни. Јер да је командант дивизије имао потребних веза, он би несумњиво, по пријему извештаја команданта 11 пука од 13.55, да се повлачи ка Баточини стога што се „19. пук налази на јужној ивици Лапова већ од 12.45 часова", потражио обавештења непосредно од команданта одреда (19 пука) зашто се повукао. Том би приликом свакојако дознао да му се у то време било повукло само лево крило одреда (19 пука), које је било ван села, до 11 пука и које се морало повући због тога што се 11 пук *већ био повукао са Старог Брда,* те је отуда почело добивати бочну непријатељску ватру са блиског отстојања. А сазнао би и то да су се остале трупе из Лапова повукле и стигле на нову линију (к. 166—Гаревине —Липовац) тек у 15.30 часова, кад се 11 пук већ повлачио и са те линије.

IX ДЕО

БОЈ НА СТРАЖЕВИЦИ

Скица 18

А. — Поседање положаја

27 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** Целе ноћи падала је јака киша. Ноћ је била мрачна а путеви раскаљани. Шумадиска дивизија повукла се, под заклоном ноћи, неузнемиравано на десну обалу Лепенице и стигла на одређене положаје.

2. **Рад у току дана.** Киша није престајала. Густа магла са хладним северним ветром трајала је све до 9.30 часова. Трупе су поседале одређене положаје, али је најтеже било са постављањем батерија, јер су рђави путеви отежавали долазак а нарочито извлачење батерија на положаје. Зато је наређено да команданти артилериских група реквирирају што већи број волова са јармовима ради извлачења артилерије. Ова тешкоћа је нарочито била велика на отсеку 5 пука, на Стражевици, јер путеви који воде у позадину били су за пољску артилерију врло тешки а за тешку пољску артилерију потпуно неупотребљиви.[1]

У 10.30 часова у с. Ловцима примљена је заповест команданта III армије од 1.30 часа, по којој „Шумадиска дивизија I позива упорно ће се бранити на положајима десне обале Лепенице и у случају да буде потиснута постепено ће одступати на утврђене положаје, на десној обали Осанице на коју, кад стигне, даља наређења тражити од команданта Београдске Одбране под чију се команду према директиви Врховне Команде ставља".[2] У 11 часова командант је ступио

[1] Извештај команданта 5 пука ОБр. 882 од 13.20 часова. Командант је уз извештај приложио и извештаје команданата II и III групе артилерије за које каже да су тачни, јер их је проверио. Командант II групе вели да је пут из с. Доброводице за Стрижило и даље такав да је хаубичким батеријама, нарочито од 150 мм., немогуће у случају повлачења повући своје возове. „Овај пут биће невероватно тежак и за пољске батерије". Зато је молио да се за батерије одреди друм Багрдан—Јагодина или преко с. Кијева и Ботуња за Крагујевац. А командант III групе вели да ће му требати цела ноћ за извлачење батерија од с. Жировнице до јужних падина Стражевице и да ће их моћи поставити тек у току данашњег дана. Лично је био „код пирамиде на Стражевици" и вели да је положај „непроходан", да нема удобних путева за везу са позадином, а они који и постоје да су врло рђави.

[2] Пошто је била прекинута телефонска веза, то је ову заповест донео ордонанс официр из штаба Дринске дивизије I позива, који је прешао В. Мораву преко моста код с. Војске.

телефоном у везу са Врховном командом, а у 11.50 наредио је команданту 19 пука да се са пуком одмах крене ка с. Брзану и поседне к. 254 (Дрвник) до железничке пруге, као и предње тачке, Тишино Брдо и Орнице[1], а 11 пук од к. 254 па до потока који протиче кроз с. Доброводицу (Вирови). „Правац Баточина—Брзан—Багрдан има се најупорније бранити до последњег војника и последњег оруђа".

У 12.50 примљена је директива команданта III армије од 13.10 часова прошлога дана овог садржаја: „На основу директиве Врховне Команде ОБр. 23.066 од 23 октобра даје се томе команданту директива за даљи рад те дивизије у следећем: Ако будете приморани да се са садањег положаја повлачите, онда се повлачите постепено на главну линију одбране Багрданског теснаца, која се налази на десној обали р. Осанице, Багрдан—Црни Врх закључно, и браните најупорније положај противу непријатељског надирања левом обалом Мораве ка Јагодини.

„Ваша је комуникациска линија: Јагодина—Варварин—Крушевац на десној обали Западне Мораве. Магацин хране у Јагодини, муниције у Ћуприји и Сталаћу. Део резервне муниције колоне биће под вашом командом.

„Чим дивизија дође на означену главну одбранбену линију, ставићете се под команду команданта Београдске Одбране. Употребите све мере да се трупе одрже у рукама старешина. Комуникације и објекте при повлачењу кварите. Стоку и храну реквиришите и евакуишите у позадину. Одржавајте што бољу везу са армиским штабом и суседним дивизијама ради узајамног помагања".

У вези наређења за повлачење од 13.35 часова прошлога дана, командант је овога јутра у 6.30 издао потребна наређења за уређење позадине. Како су пак наступиле тешкоће у командовању услед великог броја јединица, тешко пролазног земљишта и неповољних атмосферских прилика, то су сва издата наређења овога дана ушла у заповест од 20 часова. Она гласи:

„Пошто су трупе ове дивизије појачане са 13. пешад. пуком I позива, додељени положај на десној обали р. Лепенице делим на следеће одсеке:

1. *Десни одсек*

Командант потпуковник Петар Саватић
2. коњички пук
Шумад. дивиз. коњич. пук

„1. Поседа и најупорније брани долину Мораве, Тополак—Жујевац,[2] од Мораве до железничке пруге, држећи

[1] Орнице су на старијој предратној секцији забележене и као Дрнице. На Орницама је после рата подигнута црква.

[2] Поток Жујевац према предратној секцији извирао је из с. Брзана, текао преко Криваје и уливао се у Лепеницу код прелаза.

3. батаљон 5. прекоброј. пука
4. батаљон 8. пешад. пука I позива
Коњичка батерија

Свега: 7 ескадрона коњице, 2 батаљона пешадије и 4 топа.

предњим деловима десну обалу Лепенице ради спречавања непријатељског прелаза преко реке.

„Десно да ухвати и одржава што тешњу везу преко Мораве са левим крилом Дринске дивизије I позива на Подрумима а лево са 19. пуком.[1]

2. *Средњи одсек*:

Командант пуковник Добросав Павловић

19. пешад. пук I позива
11. пешад. пук I позива са две чете 6. пука I позива
12. пешад. пук I позива
6 пољских брзометних батерија
12 см. хаубичка батерија
15 см. хаубичка батерија
12 см. хаубичка крупова батерија

Свега: 11 и по батаљона пешадије, 24 пољска и 10 хаубичких оруђа.

„2. Поседа и најупорније брани одсек од железничке пруге до потока Вирови, и то: 19. пешад. пук од железничке пруге до Дрвника к. 248 (закључно), а 11. пешад. пук од Дрвника (искључно) до потока Вирови, јаче поседајући предње положаје Тимино (Тишино) Брдо—Орнице—с. Брзан и Доброводичку косу ради отежавања непријатељског наступања и прелаза преко реке.

„12. пешад. пук I позива у одсечну резерву на Поповој (Типовој) пољани.

„Десно одржавати што тешњу везу са ојачаном коњичком бригадом а лево са 5. пуком I позива.

3. *Леви одсек*:

Командант пуковник Михаило Рерих

5. пук I позива са комбинованим батаљоном III позива
13. пук I позива
3 пољске брзометне батерије
1 позициска дебанжова батерија

Свега: 9 батаљона пешадије, 12 пољских оруђа и 4 позициска топа.

„3. Поседа и најупорније брани одсек од потока Вирови преко Стражевице и с. Жировнице до п. Раљевца, и то 5. пук од Вирова до потока Дрењака, 13. пук од потока Дрењака до потока Раљевца.[2]

„Десно одржава што тешњу везу са 11. пуком а лево са трупама Комбинованог одреда Одбране Београда, које држе Рогац.

[1] Подруми су, према предратној секцији, група кућа код Лисе (к. 263), североисточно од Миљковог Манастира.

[2] Поток Дрењак је означен на предратној секцији код села Жировнице, одмах северно од к. 214, а Раљевац протиче поред манастира Грнчарице и тече западно од с. Жировнице.

4. *Општа резерва:*

Комбиновани пук III позива
1 пољска брзометна батерија
1 позициска дебанжова батерија.

„4. Комбиновани пук као општа резерва остаје под мојом командом источно од с. Кијева, а обе батерије придати 13. пуку I позива ради пласирања на његовом одсеку.[1]

„Нарочиту пажњу обратити на Роготску шуму, која се налази испред одсека 11. и десног крила 5. пука, коју посести и засекама појачати и утврдити, пошто је највероватније да ће непријатељ ту и покушати напад, коју у том случају држати под најјачом артилериском ватром.

„5. Пионирски полубатаљон да оправља путеве и мостове позади главне одбранбене линије и даље до позадњих установа, а нарочито пут Шумник—Бивоља бара—р. Осаница.[2]

„6. Дивизиско завојиште налази се у Багрдану.[3]

„7. Борни део I степена налази се код Багрдана а муниciска колона 13 пешад. пука I позива стајаће на расположењу њеног команданта, који ће је по потреби ешалонирати позади свога пука.

„8. Трупне коморе налазе се између Доњег и Горњег Рачника, јужно од Багрдана, и оне да трупама на положају дотурају храну само ноћу, тако да се пре сванућа врате на своје место. Нарочиту пажњу обратити да се непотребна кола трупне коморе не привлаче трупама.

„9. I степен колонске коморе налази се код Криве ћуприје, на половини пута између Багрдана и Јагодине.

„10. Пољске болнице налазе се, и то: 4. дринска код Криве ћуприје, на половини пута између Багрдана и Јагодине, 1. шумадиска код Штипљанске механе и 4. шумадиска код Јагодине.

„11. II степен колонске коморе (остатак муниciске колоне, инжињериска алатна колона, покретна артилериска радионица и рефлекторско одељење) на вашаришту код Јагодине.

„12. Дивизиско ручно слагалиште, пекарска, месарска чета са марвеним депоом и профијантска колона налазе се код Јагодине.

„13. Шумадиска пољска марвена болница са делом Дринске марвене болнице у Рековцу.

„14. Дивизиски штаб, телеграфско одељење, команда инжињерије и војна пошта налази се у Багрдану.

---

[1] Комбиновани пук стигао је овога јутра у један час код манастира Грнчарице а до 10 часова источно код села Кијева. Он је тада имао свега 1850 пушака.

[2] Према новој секцији то је сеоски пут с. Брзан—Лакушић—Писковац—река Осаница.

[3] Завојиште у Багрдану образовала је 1 српско—енглеска пољска болница.

„15. Командант артилерије са својим штабом биће заједно са командантом средњег, најважнијег одсека.

„16. Магацин хране налази се у Јагодини а муниције у Ћуприји и Сталаћу.

„17. На Морави између Багрдана и Војске налази се понтонски мост.

„18. Комуникациска линија иде преко Багрдана—Јагодине—Варварина на Крушевац.

„19. Садањи положај што боље утврдити и најупорније га бранити, залажући се до пожртвовања.

„Међусобну везу што јаче одржавати и узајамно се потпомагати сасређујући најјачу ватру са суседних одсека ка угроженој тачци. Сем тога и да команданти одсека и пододсека стоје у међусобној вези.

„20. На случај да се положај на десној обали Лепенице који сада држе трупе ове дивизије, и поред свију предузетих мера, не буде могао одржати, прихватни положај био би на десној обали р. Грабовика од Мораве преко Домус Потока (Милошево) и Бивоље баре до Главице (к. 305 Угаре) закључно.[1] Стога ће команданти одсека и пододсека благовремено упутити своје извиђаче ради рекогносцирања путева, с тим да се за хаубичке батерије пронађу путеви за њин излазак на средњи одсек прихватног положаја, Домус Поток (Милошево)—Каменита коса (Бели Камен).

„Извештаје ми слати писмено што чешће о ситуацији на дотичним одсецима, те како би према истима могао благовремено доносити одлуке за даљи рад.

„Команданти одсека лично су ми одговорни, ако не предузму све мере да се положај до крајне моћи брани и морал и дисциплина одрже код трупа на достојној висини, те да се трупе и ватра одрже у рукама старешине, и артилерији, која нашу пешадију обилно помаже у борби, не огарантују сигурност на положају, додељујући јој увек потребну заштиту, која је има увек пратити и обезбеђивати. О пријему ове заповести одговорити.

„Напомена. До доласка пуковника Павловића, команду над десним одсеком примиће потпуковник Добросав Миленковић."

У току дана дивизија је посела положаје и утврдила се. Непријатељ, сем реперисања земљишта, није ништа нарочито предузимао. Обавештавајући о свему томе команданта III армије, Одбране Београда и команданта Дринске дивизије I позива на десној обали В. Мораве, командант је замолио овога последњег да, „дејством своје артилерије са левог крила на непријатеља у долини Мораве, потпомогне мојој

[1] Бивоља Бара на предратној секцији означена је на коси северозападно од села Стрижила.

коњичкој бригади у спречавању надирања непријатеља тим правцем."[1]

Рад отсека. — *2 коњичка бригада.* Ноћ је прошла на миру. До 4 часа повукао се 1. ескадрон Шумадиског коњичког пука у свој састав, а на самој Лепеници остали су 2 ескадрон 2 коњичког пука и 2 ескадрон Шумадиског коњичког пука „ради спречавања прелаза непријатељу на прелазима Лепенице".

Како су обе обале Лепенице биле покривене врбацима и доминиране са Баточинског Липара изнад железничке станице Лапово, са Шавца, и како је Рогот „од стране 11. пука поседнут само са патролама" ради осматрања, то је командант бригаде подигао две линије одбране, саобразно распореду 11 пука, и то: прву линију од железничке пруге према Тишином Брду па преко Топољака до В. Мораве, и другу од железничке пруге према брзанској цркви до В. Мораве према Доброшеву. Прву линију посели су: на десном крилу Шумадиски коњички пук, у средини 4 батаљон 8 пука и на левом крилу 3 батаљон 5 прекобројног пука са придатим митраљезима из 2 коњичког пука. У резерви задржан је 2 коњички пук јужно од Орешчана (Грабовице), коњоводци јужно од Солило Махале, батерија код к. 105 а штаб бригаде у близини батерије (Брестари).[2]

Око 9 часова отпочеле су избијати непријатељске патроле и јачи његови делови са јужне ивице с. Лапова у правцу друма ка Багрдану и протерали су са лаповске железничке станице једно извиђачко одељење 2 ескадрона Шумадиског коњичког пука. У 10 часова отворила су ватру на тај ескадрон два топа постављена код станице и зато се његово лево крило повукло назад. Али је убрзо враћено.[3] Непријатељ је и даље тукао артилеријом овај ескадрон и приморао га да се повуче позади Лепенице на 500—600 м., те је непријатељ заузео оба порушена моста, дрвени и железнички. У 21 час непријатељ је отпочео да „довлачи грађу" и почео „оправку мостова".

19 пук. Према наређењу, овога јутра је упућена трупна комора преко Багрдана на простор између села Доњег и Горњег Рачника где се и убиваковала. А у 12.15 примљено је наређење команданта дивизије да пук одмах поседне к. 254 (Дрвник) на јужној ивици с. Брзана.

Пук се кренуо у 13.15 и стигао на положај у 15.15 часова, по највећем пљуску и блату. Командант је одмах са командантима батаљона обишао положај и „извршио поделу са

[1] Шумадиска дивизија ОБр. 4739 од 20 часова.

[2] Извештај команданта 2 коњичке бригаде ОБр. 2487 од 16.35 часова.

[3] Овом приликом је, вели командир, порушена железничка караула бр. 70 на левој обали Лепенице, где су му погинула два војника и убијена два коња, а порушена је и кућа чувара Рогота у којој се био сместио командир и готово га затрпала.

командантом 11. пука...".[1] Детаљан распоред није могао да се изврши услед кише и магле. Тишино Брдо посео је 2 батаљон са два митраљеза, а Орнице, где је сада црква, 3 батаљон са два митраљеза. У резерви, на к. 254 (Дрвник), задржан је 4 батаљон, а позади смештен је штаб пука са превијалиштем и бојном комором. Одмах је предузето утврђивање и упућене су патроле да ухвате везу са суседима.

Како је 12 пук одређен у резерву средњег отсека, то је његова артилерија (IV група) појачала ове вечери I групу са 6 хаубичком батеријом. И тако је артилерија на овоме отсеку добила фронт дејства од леве обале В. Мораве па до западне ивице Баточине. Батерије су постављене: 4 шумадиска пољска батерија југоисточно од к. 254 са задатком да туче „просторију од Мораве па на запад до железничке пруге", 5 шумадиска југозападно од к. 254 са задатком да туче Рогот „од железничке пруге па до источне ивице варошице Баточине",[2] 6 шумадиска пољска батерија на седлу, југозападно од 5 батерије, са задатком да туче Рогот, „почев од источне ивице Баточине па до краја", према Црвеном Брегу, и 6 хаубичка батерија код гробља с. Милошева „са задатком да туче лаповску железничку станицу и друм".

11 пук. По доласку 19 пука 11 пук се повукао и задржао положај између Тишиног Брда па уназад прелазећи преко Гаја (Доброводичка коса) до потока који протиче кроз с. Доброводицу (Вирови). Његов распоред био је овај: на десном крилу 2, на центру 4 батаљон са водом митраљеза, а на левом крилу, на Гају, 1. батаљон. Отсечна резерва постављена је, и то: 3 батаљон позади центра, „на западној половини" Типове Пољане, а две чете 6 пука позади додирних крила 4 и 1. батаљона. Извиђачки делови избачени су на северну страну Рогота. Подела отсечне резерве извршена је зато, вели командант пука, што је отсек доста велики а земљиште „тако покривено и раздвојено јаругама да је брзо потпомагање батаљона у првом борбеном реду само на овај начин омогућено".[3] Превијалиште је смештено поред друма, југоисточно од с. Брзана, а штаб на западној страни Типове Пољане.

5 пук. Овај пук је посео Стражевицу и Црвени Брег, и то: 1. батаљон са митраљеским одељењем од 11 пука „па закључно са сеоским путем који се одваја од пута Баточина

[1] Извештај команданта 19 пука ОБр. 2309 од 19 часова.

[2] Командант I групе у своме дневном извештају вели да је један топ 5 батерије упутио на к. 230 изнад с. Милошева, да би командир извршио коректуру према Роготу и маркантнијим тачкама, како би се са тог прихватног положаја имали сви потребни елементи, „те да би постепена одбрана била континуелно потпомагана артилериском ватром, снажном и добром ватром".

[3] Извештај ОБр. 1605 од 19.15 часова.

за Стражевицу" и води на к. 358, 4 батаљон лево „закључно према утоку Црнокалског потока" а 3 батаљон до к. 214, на северној ивици с. Жировнице. Ови батаљони су имали, према заповести од 21 часа прошлога дана, са првим борбеним редом непосредно да бране прелаз преко Лепенице. Превијалиште је смештено у с. Доброводици, штаб пука код к. 358, а позади резерва — 2 батаљон са Браничевским комбинованим батаљоном III позива.

На овом отсеку постављена је око 10 часова II група артилерије на Црвеном Брегу, а III на Стражевици, са рејоном дејства: с. Црни Као—с. Бадњевац, и то: 9 хаубичка батерија на Гају, до ње 9 па 4 дринска пољска батерија, а 3 шумадиска пољска батерија отприлике код к. 193. На Стражевици је постављен само један топ 5 дунавске пољске батерије код к. 358, а 3 дунавска позициска батерија (4 оруђа) југозападно, код с. Жировнице (Црквине). Остало је задржано у очекивању док се не „утврди дефинитиван распоред пешадије".

На отсеку је владало затишје. Само је уочено да се непријатељ утврђује на Којадинцу и на Парлозима, изнад с. Црног Кала, и да је отпочео слабије делове да спушта ка Баточини. Његова артилерија изнад Црног Кала избацила је свега један метак на Стражевицу.

Телефонска веза са штабом дивизије није била успостављена до подне, пошто пук није имао кабла и зато је командант пука молио команданта дивизије да дивизиско телеграфско одељење подигне линију до с. Доброводице.

12 пук. Пук је посео положај с. Жировницу—к. 218 (Рогац)—Шупљају, и то: један батаљон од потока (Дрењак) северно до к. 214 па закључно са највишом котом на Парлозима, други батаљон лево закључно са друмом Баточина —Крагујевац и трећи батаљон к. 218 (Рогац)—Шупљају. Главна линија одбране ишла је гребеном, али су код деснокрилног батаљона и на центру спуштени јаки делови до жировничких кућа. У отсечној резерви задржан је један батаљон.

Отсечна артилерија, IV група, добила је фронт дејства Баточину—Бадњевац— Бачево к. 286. Њене батерије биле су распоређене: 2 шумадиска пољска батерија са Круповом хаубичком батеријом на западној страни Парлога, са задатком да туку земљиште испред левог подотсека; 5 и 6 дринска пољска батерија западно код к. 218 (Рогац), да туку испред десног подотсека и центра, а Пиротска градска батерија упућена је прошлога дана преко Крагујевца за Јагодину.

Командант левокрилног (3) батаљона известио је команданта пука да је у 8.20 часова стигао артилериски потпуковник Живојин Д. Терзибашић и саопштио му да ће леви подотсек, к. 218 (Рогац)—Шупљају, посести Комбиновани одред Одбране Београда са 7 пешадиским пуком II позива и 11 пу-

ком III позива и са његових седам батерија.[1] Како је ове вечери стигао 13 пешадиски пук I позива и сменио 12 пук, то се 12 пук кренуо и до 21 часа стигао на Типову Пољану у резерву.[2] Са 12 пуком повукле су се и његове батерије.

Командант пука вели да су људи због непрестаног кретања, утврђивања и борбе знатно уморни. „Услед повлачења синоћ нису добили вечеру, али су јутрос добили кувано јело". Издато је војницима 800 пари опанака. Овом приликом је командант пука молио команданта дивизије да се 5 пук веже телефоном за штаб дивизије, како би преко њега добио везу са штабом.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. Дан је био кишовит и магловит. Осматрање артилерије било је скоро потпуно немогуће, а извиђање од стране пешадије било је и сувише тешко. Углавном се из примљених извештаја могло закључити да се испред обеју дивизија налазе само слабе српске заштитнице које су се повлачиле испред немачких патрола. Кретање преко земљишта претвореног у блато и прелажење преко великог броја малих поточића који су постали бујне реке захтевало је од трупа највећи физички напор. Одело и обућа код војника умногоме су већ пропали.

Кад је ове вечери 25 резервна дивизија стигла на Висак, обасута је од стране села М. Крчмара јаком пешадиском ватром. На њеном десном боку налазили су се 118 резервни пук и коњичка бригада код с. Губеревца и западно. У то време на фронту 6 дивизије гађала је српска артилерија положај 64 пука, а 24 пук известио је да има српских трупа на Кошући к. 326. Обе ове дивизије стигле су на линију Губеревац—заселак Трска (Сипић) и, уколико је било могуће, трупе су заноћиле под кровом.

Код 11 баварске дивизије, која се овога јутра спремала за покрет у смислу наређења команданта корпуса, утврђено је извиђањем да се српски положај налази на Баточинском Липару јужно од с. Црног Кала. Изгледало је као да положај уопште није поседнут, али је било сигурно да није јако поседнут. Изнад и западно од лаповске железничке станице, на коси Шавцу, виђене су непријатељске патроле. Јаче су били поседнути село Баточина и Железничка станица Лапово.

Командант корпуса имао је утисак као да се непријатељ задржао само пред фронтом 11 баварске дивизије и зато је у 12.40 наредио да дивизија заузме Баточински Липар и косу Шавац, да непријатеља одбаци позади Лепенице и да се обезбеђујући делови спусте до Лепенице. Без икаквих тешкоћа постигнут је дати циљ.

[1] ОБр. 1324 од 11.30 часова.

[2] Командант 13 пука известио је у 13.50 да је са челом пука стигао на јужну падину Парлога и да ће пук бити прикупљен до 16 часова. Јачина пука износила је 1269 пушака са 6 митраљеза.

У току дана видело се како се српска одељења утврђују јужно од Лепенице на Стражевици. У Роготу опажен је непријатељ, а у долини В. Мораве, источно од Топољака, видели су се обезбеђујући делови. Извиђање од стране трупа допуњавано је исказима заробљеника и војних бегунаца. Ипак командант корпуса није имао ничега позитивног на основу чега би могао да закључи да ли непријатељ намерава да јужно од реке Лепенице продужи отпор.

Прошлога дана наредио је командант армије да командант 4 резервног корпуса, чим дозволи ситуација, издвоји једну од својих дивизија у другу линију. Данас је командант армије саопштио своју намеру да на левој обали В. Мораве главни удар управи ка Крагујевцу и наредио је да се 11 баварска дивизија стави под команду команданта 4 резервног корпуса. Команданту 3 армиског корпуса стављено је у задатак да 28 октобра утврди где се налази главна српска одбранбена линија, а 4 резервном корпусу који је данас стигао својим десним крилом до села Црквенца да, обезбезбеђујући се према истоку до доласка 10 резервног корпуса, продужи напад све док не заузме М. Чукарку к. 335 и положај на десној обали Гложанске Реке, изнад с. Бресја (Дубрава). Сви делови који нису били потребни имали су да се упуте преко Марковца на леву обалу В. Мораве, где би се припремили за одсудни напад у правцу југа. 10 резервни корпус имао је да одбаци непријатеља северно од реке Ресаве и да што пре стигне на линију Тривуново Брдо—Велики Поповић.

Према овоме, командант 3 корпуса употребио је 25 резервну дивизију за напад на линију заселак Војиновац—Кошуће к. 326; 6 дивизија имала је да наступа на фронт Лепенице, а дивизиска артилерија имала је да се постави тако да би се под њеном заштитом могла прећи Лепеница код села Бадњевца и заузети Шупљају и к. 214 (Врачар). Нарочито је скренута пажња на извиђање непријатељског положаја преко реке Лепенице, пошто није искључено да се тамо налази главни непријатељски положај.

Б. — Борба око Рогота

28 октобра. — 1. **Рад у току дана.** Ноћ је прошла на миру, али на десној обали В. Мораве, код Дринске дивизије I позива, ситуација је била врло тешка. Још прошлога дана непријатељ се „прикупио у селима Дубљу, Црквенцу и Грабовцу и заузео предње тачке Девесило и Ресавчев Запис. Покривен терен, магла и брдска артилерија коју је непријатељ кретао са првим редовима пешадије и пласирао код гробља села Црквенца, олакшали су му ово предузеће".[1]

Овога јутра непријатељ је продужио напад и начелник штаба III армије телефоном је у 6.35 ч. саопштио команданту Шумадиске дивизије наређење команданта армије да упути Дринској дивизији 5 пук, а њему ће се вратити 1. батаљон 19 пука, па му је то поновио и у 7.10 часова, стим да се упути и 2 коњички пук. У 8 часова примљено је и писмено наређење команданта армије од 7.40 часова ове садржине: „Упутите одмах преко понтонског моста код села Војске 5. пешад. пук I позива, две чете 6. пука I позива и најмање две батерије Дринског артилер. пука у састав Дринске дивизије I позива. Команданту Дринске дивизије I позива наређено је такође да упути онај батаљон 19. пука у састав пука".

Како је 5 пук био развијен и како би његова смена дуже трајала, а с друге стране ова смена по дану не би остала неопажена, — то је командант армије, на претставку команданта Шумадиске дивизије, накнадно, у 7.50 (8) часова, наредио: „Непријатељ продире јаком снагом од села Гложана где се груписао. Упутите одмах коњички пук са коњичком батеријом на понтонски мост код села Војске, са задатком да на Малом Чуку (М. Чукарка к. 335), северно од села Радошина, задржи наступање непријатеља. Исто тако упутите један батаљон 5. прекобројног пука, који је код вас на десном крилу, истим правцем са истим задатком. Припремите да се и 5. пук I позива може данас сменити, по наређењу које вам је послато".

На основу горњег наређења, наређено је команданту 2 коњичке бригаде у 8.30 (9.45) часова да се одмах крене са 2 коњичким пуком и коњичком батеријом одређеним правцем, и да нареди и команданту 3 батаљона 5 прекобројног пука да се и он крене истим правцем. Команду над трупама у долини В. Мораве пак да преда команданту Шумадиског коњичког пука који ће „са својим пуком и батаљоном 8 пука

[1] *Велики рат Србије*, књига 10, стр. 337.

I позива да заузме досадањи фронт те ојачане бригаде, штити десни бок овој дивизији и запречи непријатељу надирање левом обалом Мораве све до железничке пруге".[1]

О свему овоме, у 8.40 часова, обавештен је и командант средњег отсека. Њему је наређено „да се обе чете 6. пука I позива одмах упуте одређеним правцем у састав Дринске дивизије I позива". И ове чете су упућене у 15 часова. А како су овим трупе у долини В. Мораве ослабљене, то је команданту средњег отсека у исто време наређено да десни отсек потпомаже „што јаче ватром, а нарочито артилериском, на случај непријатељског надирања долином Мораве, између Мораве и железничке пруге". Исто тако је у 10.40 наређено да 4 дринска пољска болница са Липара и део Дринске пољске марвене болнице из Рековца иду преко Јагодине и Ћуприје у састав своје дивизије.

Када је начелник штаба III армије у 11.20 известио телефоном да је непријатељ на десној обали В. Мораве заузео Лису к. 263 и да Дринска дивизија држи на левој обали Гложанске Реке линију Бат к. 307—к. 217—к. 202 (Попове Њиве), одмах је наређено команданту средњег отсека да својом артилеријом потпомогне Дринску дивизију „дејствујући на непријатеља испред левог крила Дринске дивизије".[2] Али ова помоћ није могла бити снажна једно због велике даљине и рђавог времена (магле са кишом), а друго и због тога што дотле није било ништа припремљено за овако узајамно потпомагање између једне и друге обале.

Непријатељ је нападао Дринску дивизију. А на фронту Шумадиске дивизије за то време је јаком артилериском ватром тукао шуму Рогот и Стражевицу и успео је, и поред тога што се излила Лепеница и њене притоке, да одбаци наше делове са Лепенице, да заузме Рогот и да оправи како порушени мост на друму тако и да подигне нове прелазе позади шуме. Иако је био стављен „под јаку артилериску ватру и средњег и левог отсека" непријатељ је ипак, благодарећи киши, магли и шуми Рогот, пребацио до мрака на десну обалу Лепенице два до три батаљона.

2. **Одлука команданта дивизије за повлачење.** Услед јаких киша биле су надошле и излиле се и Лепеница и Осаница и све њихове притоке. Како су сеоски путеви и иначе

[1] Наређење ОБр. 4751. — Како је командант 4 батаљона 8 пука био старији по рангу од команданта Шумадиског коњичког пука, то је и примио команду над отсеком.

[2] Наређење ОБр. 4754. — Пре но што је примљено ово наређење, чим је командант отсечне артилерије чуо у 11.40 часова јачу борбу код села Гложана, наредио је да се један топ 4 шумадиске пољске батерије управи „у позадину непријатеља и у томе правцу да гађа са највећом даљином". А када је примио ово наређење, у 11.55 часова, тада је наредио да обе хаубичке батерије отворе ватру са по једним оруђем „у правцу Гложана са највећим даљинама и да избаце по неколико метака".

били рђави, то су сада за артилерију постали скоро неупотребљиви.[1] Зато је командант дивизије и молио команданта армије, у 17.05 часова, „да би неопходно било доделити овој дивизији коју брдску батерију или брдске хаубице". Једина употребљива комуникација, друм Багрдан—Јагодина, налазила се на крајњем десном крилу. Али услед повлачења Дринске дивизије била је и она угрожена.

После подне, у 13.44 часова, начелник штаба III армије телефоном је известио да се Дринска дивизија, која је потиснута, прикупља на положају Хум—М. Чукарка и да ће вероватно ноћас бити повучена на линију Тривуново Брдо—Чукарка, па је тражио да према тој ситуацији „командант учини предлог шта би требало радити". На ово је командант дивизије у 13.55 часова послао команданту армије ову претставку:

„По усменом саопштењу начелника штаба III армије о ситуацији код Дринске и Дунавске дивизије, а обзиром на то што непријатељ пребацује своје трупе у Роготску шуму, што су сви потоци и реке надошле и што за повлачење и артилерије и осталих трупа чак и са левог крила сада стоји на расположењу само и једино пут који води од Баточине преко Багрдана поред железничке пруге, мишљења сам да се под заклоном мрака са свом артилеријом и главнином трупа повучем на главни положај, на десној обали Осанице реке, а да заштитнице од пешадије и митраљеза оставим до зоре на садашњем положају, а потом и оне да се повуку на прихватни положај на десној обали реке Грабовика.

„Молим за што скорије наређење за даљи рад, да бих благовремено издао потребна наређења".[2]

У смислу овог предлога командант је предузео извесне мере. Тако је у 16.15 часова наредио команданту муниције колоне да се I степен колонске коморе са Липара одмах премести на вашариште код Јагодине, а борни део задржи у

[1] Командант средњег отсека, по пријему наређења да је одређен за команданта отсека, известио је да преко Осанице код села Д. Комарице не може прећи ни један воз до једино пешаци. Командант 2 коњичке бригаде, који је стигао у штаб дивизије у 11.55 часова, вели да су се излили потоци Грабовик и Милошевачки Поток. Командант дивизије, по повратку са обиласка, каже да се пољски топови не могу извући на источни део положаја на десној обали Осанице, јер је пут и стрм и рђав. А командант инжињерије, после обиласка положаја Ошљак к. 400 и Ковиљаче код Багрдана, известио је да је отпочето утврђивање и на једном и на другом положају, али да није довршено и да су „сеоски путеви који са друма Багрдан—Јагодина изводе до ових положаја посве стрми, искварени и потпуно неупотребљиви за извођење пољске артилерије. Једино на овим положајима, по оваквим путевима и времену, могуће је пласирати брдску артилерију. За извођење пољске артилерије на положај потребно ће бити уз сваку батерију по једна чета пешадије и доста одморне запреге. Већином су путеви са предње стране положаја и вијени".

[2] Наступиле су тешкоће и у снабдевању трупа храном, нарочито на левом отсеку, и зато је командант дивизије саопштио начелнику штаба Одбране Београда предлог команданта 13 пука и своје мишљење да се 13 пук снабдева храном од стране Одбране Београда.

висини села Д. Штипља, источно од друма, и да се све трупне коморе повуку и убивакују западно поред друма у висини села Д. Штипља.

Поред свих настојања команданта дивизије да се дивизија у току ноћи повуче, одобрење се није добило. Напротив, командант III армије у 19.26 часова наредио је: „По наређењу Врховне Команде, Шумадиска дивизија I позива има остати на садањем положају, на десној обали Лепенице, све дотле докле ђенерал Живковић не оде у Крагујевац. Раније повлачење дивизије може бити само у крајњој нужди, ну о томе мора командант дивизије раније известити ђенерала Живковића".[1] На ово је командант дивизије одмах наредио команданту средњег и левог отсека и команданту артилерије:

„На основу наређења Врховне Команде и команданта III армије, трупе ове дивизије остаће и даље на досадашњим својим положајима, на десној обали Лепенице, ради упорне одбране. Ну, да би на случај да будемо принуђени непријатељским нападом на повлачење могли извући артилерију са садашњег на прихватни, односно позадњи главни положај, то наређујем да се артилерија са левог одсека премести на средњи одсек, а предтерен левог одсека ставиће се под артилериску ватру како батерија са средњег одсека тако и батерија Комбинованог одреда Одбране Београда.

„Артилерију пласирати тако како би могла туђи и непријатељску артилерију и пешадију на десној обали Мораве, као и пред фронтом десног и средњег одсека.

„Борни део I степена колонске коморе налази се јужно од Криве ћуприје, источно од друма, у висини с. Рибника, а трупне коморе преко пута од борног дела западно од друма. Дивизиско завојиште налази се и даље у Багрдану. О пријему овог наређења одговорите.

„Командант средњег одсека доставиће ово наређење команданту десног одсека преко ордонанса, а командант левог одсека команданту комбинованог пука III позива".

И тако на левом отсеку, на Црвеном Брегу, остале су само 4 дринска, 3 шумадиска и 5 дунавска пољска батерија.

Рад отсека. — а. *Десни отсек.* У току прошле ноћи непријатељ је оправио мост на Лепеници и овога јутра, у

[1] Како команданту дивизије није било јасно шта значи „докле ђенерал Живковић не оде у Крагујевац", то се обратио команданту III армије најпре телефоном а потом и писмено, у 21.22 часа, и команданту Одбране Београда, ђенералу Михаилу Ј. Живковићу, али није могао добити обавештење. Тек сутрадан, у 10.25, командант Одбране Београда, према објашњењу Врховне команде, вели да ово треба овако разумети: „Шумадиској дивизији I позива стављено је у задатак да својим бављењем на положајима на десној обали Лепенице омогући повлачење трупа Одбране Београда преко Крагујевца на главну одбранбену линију, ако ове буду на то принуђене. Према томе, Шумадиска дивизија I позива требала би да остане на својим садањим положајима дотле, док се већи део трупа Одбране Београда при повлачењу не пребаци код Крагујевца на десну обалу р. Лепенице".

6.50 часова, отпочео је да прелази и да се шири. Услед тога је настало пушкарање које је са непријатељске стране потпомогнуто артилеријом, те се око 11 часова 2 ескадрон Шумадиског коњичког пука повукао левим крилом ка Тишином Брду. У то време, у 11.15 часова, непријатељ је наступао преко Рогота, а једна његова чета „сишла је у долину Мораве".[1] Наша артилерија средњег отсека успела је да задржи непријатеља и да ућутка његову артилерију која је дејствовала из Рогота. Зато се непријатељска пешадија повукла и рокирала удесно, „на запад од Рогота према нашем левом крилу".[2]

У 11.45 часова командант 2 коњичке бригаде кренуо се, према наређењу, на десну обалу В. Мораве са 2 коњичким пуком, батеријом и 3 батаљоном 5 прекобројног пука. Њихове положаје, поред својих, заузели су: 2 ескадрон Шумадиског коњичког пука отсек 2 ескадрона 2 коњичког пука, 4 батаљон 8 пука отсек 3 батаљона 5 прекобројно пука, а Шумадиски коњички пук отсек 2 коњичког пука.

Услед овога не само да је јачина отсека више него преполовљена него је отсек остао и без једине батерије.[3] А како се Дринска дивизија повукла, то је положај био не само доминиран но и обухваћен. Командир 1. ескадрона Шумадиског коњичког пука известио је у 12.10 часова, да се један непријатељски батаљон на десној обали В. Мораве креће коколоном по четири потоком Кроз В. Шуме (Саставци) а други колоном по четири са Лисе ка к. 202 (Попове Њиве). Командир 2 ескадрона известио је у 13.50 часова да се једна непријатељска чета пре једног часа пребицила од роготске механе на десну обалу потока Жујевца. Командант коњичког пука у 13 часова известио је да је непријатељ заузео Попове Њиве, да на северној страни укопава своју артилерију и да се његови пешадиски делови спуштају ка Златенцу (Рупе). Зато је командант отсека наредио командиру 1. ескадрона, који је био на самој обали В. Мораве, да обезбеди леву обалу В. Мораве према к. 202 (Попове Њиве)—Брестар. И овај командир је известио, 19.55 часова, да је непријатељ предњим деловима прешао М. Чукарку, да се код Јовиног Потока налази једна скела која је и раније била али није уништена, да се на 300—400 м. од утока овог потока налази, како изгледа, бивак какве веће јединице, јер се чује ларма, а чује се ларма и у правцу к. 202 (Попове Њиве)—М. Чу-

[1] Извештај воће официрске патроле 2 ескадрона Шумадиског коњичког пука, резервног капетана Свет. П. Петровића, од 11.15 часова.

[2] Извештај воће официрске патроле 2 ескадрона Шумадиског коњичког пука, резервног поручника Мих. С. Чуљковића, од 15.50 часова.

[3] Командант средњег отсека предложио је у своме извештају од 17 часова да се десни отсек појача „још са једним батаљоном". Заиста су трупе овога отсека биле веома слабе, јер је командант сутрадан известио да коњички пук броји око 270 карабина, а 4 батаљон 8 пука око 350 пушака. Међутим, 4 батаљон 8 пука имао је на дан 2 новембра 547 пушака.

карка, те изгледа да се у том правца непријатељ и креће.

Командант отсека о свему је овоме известио команданта дивизије, и како је његов положај био „изложен бочној и леђној ватри", предложио је да своје трупе повуче позади Моравине отоке (Радошинско Поље) према с. Радошину—друм.[1]

б. *Средњи отсек.* У 1 час примљена је заповест команданта дивизије за образовање отсека, а у 2 часа умољен је командант дивизије за наређење да једна чета пионира оправи друм Брзан—Багрдан. У 7.05 часова наређено је команданту 12 пука да упути одржаче везе у штаб одреда, да ухвати везу са 11 и 19 пуком и да извести где су батерије са његовог отсека. На ово је добивен одговор: „Батерије са мог бившег одсека командант дивизије ноћас је довео до Кијева, али где их је задржао није ми познато".[2]

На десној обали В. Мораве, у правцу с. Гложана, чула се у 7.15 часова митраљеска и артилериска ватра. У 8.10 часова непријатељ је од Лапова отворио артилериску ватру на групу кућа поред друма Лапово—Багрдан и јужно од Лепенице. А како се у том правцу непријатељ пребацивао у Рогот преко „направљеног пешачког моста" на месту где друм прелази Лепеницу, то је и наша артилерија успешно тукла место прелаза.

Штаб отсека сместио се на Типовој Пољани код отсечне резерве.

19 пук. Ноћ је прошла на миру. Време промењљиво, магла са кишом. Вршено је утврђивање. У 1 час примљена је заповест команданта дивизије по којој овај пук улази у састав средњег отсека. Зато је у 6.30 часова обавештен трупни лекар где се налази завојиште а где пољска болница, а пуковски благајник да се дивизиско ручно слагалиште, пекарска и месарска чета са профијант колоном налазе код Јагодине.

Око 7 часова кренуо се командант пука да обиђе предњи положај, Тишино Брдо, који је посео 2 батаљон и чији су се предњи делови налазили на задњој ивици Рогота.[3] Овом приликом је командант на лицу места наредио да се успостави ватрена веза са суседима, да се обрати нарочита

[1] Десни отсек ОБр. 376.

[2] Оне су продужиле пут ка Багрдану, где су и заноћиле. Сутрадан, 28 октобра, 3 и 5 позициска, 9 дринска пољска и Крупова хаубичка батерија постављене су на Ловачком Пољу, у очекујућем положају, а остале су враћене ка с. Брзану. Ове су око 16 часова постављене западно од батерија средњег отсека, и то: на десном крилу 5, до ње 6 дринска а на левом крилу 2 шумадиска пољска батерија. Рејон дејства: Рогот —Стражевица.

[3] 2 батаљон посео је Тишино Брдо и северозападну ивицу с. Брзана до безименог потока, и то са две чете и једним (1.) водом митраљеза у првом борбеном реду, а две чете у резерви за средином.

пажња на бочну и унакрсну ватру и да се све увале држе под што јачом ватром. За време обиласка, у 8.10 часова, непријатељ је отпочео да гађа брдском артилеријом „наша стражарска оделења". Овом приликом је командант пука, у својству заступника команданта отсека, обишао и суседне делове 11 пука и наредио команданту 2 батаљона 19 пука да са два вода смени и заузме стрељачке заклоне 2 батаљона 11 пука који су до њега.

У 10 часова отпочело је пушкарање са непријатељским деловима. Непријатељ је покушао да оправи порушени мост на Лепеници, на друму, и за то је најпре 4, па убрзо за њом, у 10.40 часова, и 5 шумадиска пољска батерија отворила ватру.[1] Како су се убрзо отпочели да појављују непријатељски делови и на ивици шуме, то је наша артилерија тукла и саму ивицу шуме Рогота.

Непријатељ је до подне успео да пребаци и прикупи позади ивице шуме отприлике две чете, једну десно а другу лево од железничке пруге, и зато је на њега отворена пешадиска, митраљеска и артилериска ватра. Како је командир 1. чете 2 батаљона у 13.30 часова известио, да се непријатељ и даље пребацује преко Лепенице у шуму Рогот, а потом и командир 3 чете да Немци покушавају да поставе један брдски топ позади брега у шуми Рогота, то је наша артилерија одмах отворила ватру. Пред мрак је командант 2 батаљона молио „да артилерија целе ноћи, на сваких 15 минута, баци по једно зрно у правцу Лепенице где непријатељ подиже мост". По овоме је издато потребно наређење и артилерија је целе ноћи дејствовала.

Како се на десној обали В. Мораве код с. Гложана чула у 10.40 јача борба, то је командант 2 дивизиона Шумадиског артилериског пука наредио да се један топ 4 пољске батерије „управи у позадину непријатеља" и да „гађа са највећом даљином". У 16.25 часова командант је примио од команданта отсека ово наређење: „По извештају команданта десног отсека, непријатељ је заузео на десној обали р. Мораве Попове Њиве. Његови предњи делови спуштају се ка Рупама (Златенцу). На северозападној страни Попових Њива укопава артилерију. Ово примите к знању и известите артилерију".[2] На ово је командант пука одговорио: да је командант 2 дивизиона већ по овоме наредио и да се не може ништа више урадити, због тога што су Попове Њиве ван домета пољске артилерије и што су обе хаубичке батерије уклоњене са положаја без његова знања.[3]

[1] Командир 1. чете 2 батаљона у своме извештају од 10 часова вели: „Изгледа да је противник подигао мост од брвана за пребацивање колоном по један. Пребацивање штити артилеријом".

[2] Средњи отсек ОБр. 2 од 15.20 часова.

[3] 19 пук ОБр. 2323 од 16.30 часова. — Поводом овога командант средњег отсека известио је у 17.25 часова да је уклоњена само хау-

Пошто није одобрено повлачење, то је у 23 часа примљено наређење команданта отсека да се положај и даље упорно брани, да се трупе ноћас снабду храном и да се о овоме наређењу обавести командант десног отсека. О томе је одмах издато потребно наређење командантима батаљона, а обавештен је и командант десног отсека.

Услед тешких напора наређено је да се свима официрима и војним чиновницима, који су примали дневно по 2.50 динара новчане хране, од 1 октобра издаје по 3 динара; да борци примају месо и средом и петком и да се оброци сена за коње при оперативној војсци повећају, и то: средњи оброк од 4 на 5 а лаки од 3 на 4 кгр.

Морално и здравствено стање задовољавајуће. Рањен 1 војник и утрошено 1 000 пушчаних метака. У пуку је било овога дана, у три батаљона, 1827 пушака и 938 бомби.

11 пук. Непријатељ је успео да се дохвати Рогота и да одбаци наше извиђачке делове. Зато је са предстраже која се налазила на јужној страни Рогота чешће отварана слабија пушчана ватра „на непријатељске пешадиске делове".

Губици. Погинуо је 1 а рањена 2 војника. *Утрошено* 2 200 пушчаних метака.

в. *Леви отсек.* Одређени командант отсека стигао је у 9 часова, примио отсек и обишао га. За отсечну резерву извукао је, поред Браничевског комбинованог батаљона III позива, и по један батаљон из 5 и 13 пука.[1] Штаб отсека у с. Доброводици а отсечна резерва код к. 193.

5 пук. У току прошле ноћи владало је затишје а тако и овога јутра све до 10 часова. Стражарска одељења налазила су се поред обале Лепенице, која је почела нагло да се разлива. У 10.40 часова отпочела је да дејствује непријатељска артилерија са косе северно од Баточине, у јачини отприлике једне брдске, три пољске и једне хаубичке батерије. Ова ватра се постепено преносила са десног крила на центар и лево крило, а у исто време се и појачавала, тако да је око подне постала најјача, па је око 15.30 часова престала.

У 12.15 часова отпочела је и пешадиска борба на десном крилу и центру, а у 13 часова командант десног крила известио је команданта пука „да су се повукла стражарска оделења 11. пука која су била на десној обали Лепенице". У 14.30 часова уочено је да се једна непријатељска чета при-

---

бичка батерија са милошевачког гробља (6), да је друга остала и да она може да гађа, а ако није тамо то је грешка, и наредио је да је командант дивизиона одмах исправи. На то га је командант пука сутрадан у 10.15 часова известио, да су хаубичке батерије премештене по наређењу команданта артилерије од 13.30 часова прошлога дана и молио је команданта отсека да се у томе погледу споразуме са командантом артилерије.

[1] 2 батаљон (без 1. чете) 5 пука и 1. батаљон 13 пука.

купља код железничке пруге „у правцу места где је био мост код села Градца", а у 15 часова командант са центра извештава да се непријатељ у колонама спушта ка Баточини и да се рокира ка десном крилу овога пука. Већ у 15.30 часова командант деснокрилног (1.) батаљона вели да су се неки непријатељски делови пребацили на десну обалу Лепенице „наспрам села Баточине", да се до пред мрак пребацило отприлике два до три батаљона и да је ово пребацивање омогућила магла и близина саме роготске шуме где се прикривао.[1] За све време спуштања његовог ка Баточини тукла га је наша артилерија са отсека.

Губитци. Погинуло 5, рањено 21, контузовано 3 и нестало 10 војника. *Утрошено* 16 300 пушчаних метака.

13 пук. Он се прошле ноћи утврђивао. Око 15 часова непријатељски слабији делови (патроле) спустили су се са косе изнад с. Бадњевца ка Лепеници. Пешадиске борбе није било, а артилерија је утрошила шест зрна на ове делове ради реперисања.

3. **Ситуација код суседа.** Непријатељ је у току дана на десној обали В. Мораве нападао на цео фронт III армије и избио на линију: Јежевац (код с. Роћевца)—с. Седлари—Врлански Хум к. 368—к. 263—М. Чукарка к. 335. Дринска дивизија повукла се и посела утврђену линију: к. 277 (Кадино Брдо)—Тривуново Брдо—Чукарку к. 289—Средње Брдо.

Непријатељ је нападао и на фронт Одбране Београда, нарочито на фронт Кошуће к. 326—Драчко Поље, на путу Рача—Крагујевац, где је „претрпео велике губитке од наше артилерије и где је заустављен на 1000 м. пред нашим роговима".[2]

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Рад 3 армиског корпуса.** Командант 25 резервне дивизије издао је своју заповест за 28 октобар пре пријема заповести команданта корпуса. По овој заповести требало је 118 резервни пук да наступа ка селу В. Крчмару, а 50 резервна пешадиска бригада ка засеоку Војиновцу, стим да се крену у 9 часова. Бригади Јагова наређено је, пошто је појачана са 1. батаљоном 118 резервног пука у циљу заштите десног бока, да се крене путем до Сладуна (источно до села Г. Јарушица).

Непријатељ је овога дана показао далеко више артилерије него последњих дана. Око подне изгледало је команданту дивизије као да је стигао пред један јако утврђени непријатељски положај, уопште на линију: Беле Баре—к. 321 (малокрчмарска школа)—Бачево к. 286. Према примљеним извештајима, српски делови налазили су се код засеока Војиновца и на Кошући. Зато је командант 25 резервне дивизије наредио у 12.10 часова напад на линију Беле Баре—к. 321, а ко-

[1] *Операциски дневник 5 пука I позива.*
[2] *Велики рат Србије,* књ. 10, стр. 351.

мандант 6 дивизије намеравао је да у исто време заузме Бачево. Увече је командант 25 резервне дивизије известио да је одбацио непријатеља од малокрчмарске школе, али да се овај задржао недалеко.

У вези са 25 резервном дивизијом отпочела је и 6 дивизија покрет ка југу, али је убрзо добила ватру са десног бока. После подне скренуло је десно крило (64 пук) ка малокрчмарској школи и овде учествовало у борби. Центар и лево крило заузели су вис код с. Бадњевца, па и само село. Прелази преко реке Лепенице били су разрушени, али је 20 пук успео да још истог дана подигне брвно за прелаз пешадије. Овде је пук био изложен непријатељској артилеријској ватри са висова јужно од реке Лепенице, нарочито из околине к. 214 (Врачар) код села Никшића и источно. Око подне, према примљеним извештајима, командант 12 пешадиске бригаде сматрао је да српски главни положај лежи у продужењу Шупљаје, преко Кошуће ка малокрчмарској школи.

И данас је цело бојиште било покривено маглом, која је јако ометала борбени рад, а нарочито извиђање. А увече је командант корпуса известио команданта армије да се још тачно не зна: да ли су напред само непријатељске заштитнице или се дошло пред главни српски положај.

2. **Рад 4 резервног корпуса.** Прошлога дана, 27 октобра, овај корпус је на десној обали В. Мораве са 105 дивизијом десно и са 107 лево заузео Лису к. 263, с. Гложане и висове источно од овога села

Овога дана и овај је корпус узео учешћа на левој обали В. Мораве; 105 дивизија имала је прво да заузме к. 202 (Попове Њиве) и да овде брзо постави топовске батерије које би уздужно тукле српски положај западно од В. Мораве на Топољаку и западно, као и код села Брзана а остатак дивизије да пређе В. Мораву код Марковца, да смени 11 баварску дивизију и да крене ка Лапову. А кад овде стигне, командант дивизије намеравао је да доцније нападне српске положаје јужно од Тичева, између железничке пруге и реке В. Мораве. Састав 105 дивизије био је:

Командант генералмајор Фон дер Еш
5 ескадрон 4 јегерског пука,
3 ескадрон 5 хусарског пука;
209 пешадиска бригада:
21 пешадиски пук са митраљеском четом,
122 физилирски пук са митраљеском четом,
129 пешадиски пук са митраљеском четом,
229, 230, 231, 232, 233 и 234 брдско митраљеско одељење;
209 пољски артилериски пук:
1 дивизион: три пољске батерије,
2 дивизион: три хаубичке батерије,
3 дивизион: две хаубичке батерије,
3 батаљон 13 резервног тешког артилериског пука: 1 и 3 батерија,
105 и 107 тешка батерија,

рововске батерије: 282 и 292 лаки и 141 и 187 средњи вод;
Инжињерија: 209 пионирска чета,
209 рефлекторски вод,
93 и 94 хелиографско одељење,
29 лака брдска бежична станица,
105 дивизиски мостовни трен.

Ова је дивизија успела да рано овога јутра заузме к. 202 (Попове Њиве), а 107 дивизија стигла је до Чукарке и источно. Већ од 14.30 часова прелазили су први делови 105 дивизије В. Мораву преко понтонског моста код Марковца који је подигла 1. чета 18 пионирског батаљона. Због тешког прилаза и излаза прелажење преко моста знатно се отегло. Ипак су ово после подне и наступајуће ноћи прешли преко реке: 122 физилирски пешадиски пук, 3 и 6 батерија 209 пољског артилериског пука, 1 и 3 батерија 13 резервног тешког артилериско пука и 2 дивизион 4 тешког артилериског пука са својом 5 и 6 батеријом мерзера.

11 баварска дивизија имала је овога дана да буде смењена од стране 105 дивизије и враћена у састав 4 резервног корпуса. Командант корпуса желео је да овој дивизији остави овај дан ради припреме за напад у правцу југа, али се у томе није успело.

Испред отсека 11 баварске дивизије налазила се стрма Стражевица која се уздизала 250 м. изнад долине Лепенице. Командант дивизије намеравао је да овај положај заузме обухватом. Према томе, бригада Шоха (22 и 13 резервни пук) имала је да пређе кроз шуму Рогот и да наступа источно од Стражевице у правцу Парлога а 3 пук преко села Граца у бок и позадину Стражевице. У том циљу бригада Шоха имала је прво јаким предњим деловима да заузме групу кућа са обе стране железничке станице Баточина, да протера непријатеља са оба моста јужно од железничке станице Лапово и да припреми прелаз. У том циљу 22 пук подигао је мостиће преко реке Лепенице код Баточине и израдио мостобран на десној обали реке. Оправка моста на друму слабо је напредовала, јер је Лепеница све више надолазила. Лево крило бригаде Шоха прешло је ниже железничке станице Лапова преко Лепенице у правцу потока Жујевца. Овај иначе незнатни поток претворио се у планинску бујицу, а позади потока утврдиле су се српске трупе. Бригада је тучена и са Црвеног Брега.

Команданту 3 баварског пука наређено је да овога дана јаким предњим деловима заузме с. Градац и западни део Баточине и да припреми прелаз преко Лепенице код Граца. Овај пук је успео да у подне поседне село Градац, али није могао да пређе на десну обалу Лепенице и да се утврди, јер није имало материјала а и Лепеница је била јако надошла.

После подне све су реке још више надошле и долина В. Мораве већ је била делом поплављена. На питање коман-

данта корпуса командант дивизије, поред горе изнете ситуације, известио је да ће 29 октобра вршити напад, али под претпоставком да река Лепеница, која је стално надолазила, не однесе подигнуте прелазе код Баточине и код железничке станице Лапово.

Командант армије сматрао је да су положаји код засеока Војиновца (на друму Рача—Крагујевац) и позади реке Лепенице само предњи положаји, те је наредио да се исти заузму 29 октобра.

В. — **Пад Стражевице и повлачење**

20 октобра. — 1. **Ситуација прошле ноћи.** Ноћ је прошла мање више на миру. На претстражи водила се повремено пешадиска борба, а артилерија средњег отсека дејствовала је с времена на време, преко целе ноћи, у правцу друма Багрдан—Лапово на порушене мостове на Лепеници.

2. **Рад у току дана.** Како се у току прошле ноћи на десној обали В. Мораве повукла Дринска дивизија I позива на утврђену линију Средње Брдо код с. Радошина—Чукарка к. 289—јужно од с. Бресја (Вршић)—Тривуново Брдо к. 348—к. 277 (Кадино Брдо), то је наш положај десног отсека био изложен не само бочној но и леђној ватри. На то је командант овога отсека још прошле ноћи скренуо пажњу команданту дивизије и молио за одобрење да се одбрана повуче на линију: В. Морава, према Средњем Брду—Кључ—Моравина отока (Радошинско Поље)—к. 105—друм, јер би она, вели, боље „одговарала новостворе ној ситуацији". Командант дивизије одобрио је овај предлог тек у 7.20 часова и наредио да десно ухвати везу са левим крилом Дринске дивизије на Средњем Брду, а лево са 19 пуком на железничкој прузи према с. Брзану.

У исто време, у 8 часова, командант је о томе обавестио и остале команданте отсека, скренуо им пажњу и наредио да, „на случај јаког непријатељског напада на фронт трупа ове дивизије, благовремено се са главнинама и артилеријом повући на прихватни положај, на десној обали реке Грабовика, остављајући јаке заштитнице на садашњим положајима, које би се под борбом, стопу по стопу, повлачиле на линију Дрвник—Шумник—Коса,[1] а главнине да поседну положај и то: средњег одсека Домус Поток (с. Милошево)—Камениту косу (Бели Камен к. 289) са одсечном резервом јужно од Јаме (к. 255), а левог одсека Бивољу бару—Главицу;[2] општа резерва, комбиновани пук III позива, у овоме случају да дође јужно од Камените косе к. 280, а десни одсек да заузме фронт од Домус Потока па јужном страном Моравине отоке, Радошинско поље, до Мораве.

„У сваком случају предходно ме известити о стању на фронту и потреби овог повлачења, пре но што би повлачење одпочело".

Одмах је затим наређено команданту артилерије да се

[1] На новој секцији ова је линија обележена на левој обали потока Грабовика као к. 210—к. 241—Честа.

[2] На новој секцији ова је линија обележена као к. 266—Угаре к. 305.

Пиротска градска батерија из Јагодине крене и постави на Липару, на друму Јагодина—Багрдан, ради тучења моравске долине и непријатеља на десној обали В. Мораве. У 9.15 часова наређено је и команданту колонске коморе, на ваш-ришту у Јагодини, да се II степен колонске коморе (остатак муниције колоне, инжињерска алатна колона, покретна артилериска радионица и рефлекторско одељење) крене и убивакује поред друма југоисточно од с. Белушића. Али је ова комора доцније задржана код с. Шуљковца.[1] Командиру шумадиске пољске марвене болнице у Рековцу наређено је да се крене за Крушевац, а командиру 1. шумадиске пољске болнице код штипљанске механе да се премести у Шуљковац.

У 9.20 часова командант дивизије примио је извештај команданта десног отсека да се на десној обали В. Мораве, на 800 м. низводно од воденице код Јовиног Потока, налазе две дереглије и да ће непријатељ вероватно тамо покушати прелаз, па је молио да наша артилерија туче на десној обали В. Мораве линију к. 202 (Попове Њиве) — Златенац (Рупе). На то је командант одмах наредио да артилерија средњег отсека туче означено место и да „спречава прикупљање и прелазак на леву обалу В. Мораве".[2]

Како су на левој обали В. Мораве на свима важнијим објектима дуж железничке пруге, од багрданске железничке станице до ћуприског железничког моста, као и на сухопутним комуникацијама, остављени војници из минерске чете и пионири за рушење, то је наређено команданту Шумадиског коњичког пука, у 10.50 часова, да се приликом повлачења, чим пређе и последњи војник из заштитнице, поруше дотични објекти а војници врате у састав пионирског полубатаљона.[3] Сем тога наређено му је да систематски поруши и телеграфско-телефонске линије и да буде у вези са командантом средњег отсека „ради обавештавања о повлачењу његових последњих делова заштитнице".

Око 10 часова непријатељ је отворио јаку артилериску ватру са десне обале В. Мораве, са косе к. 202 (Попове Њиве), и зато су се трупе десног отсека хитно повукле на нову одређену линију. Он је у исто време тукао и средњи отсек, али без нарочитог успеха. Међутим, ситуација на левом отсеку била је веома тешка. Како је прошле вечери наређено (стр. 252), артилерија је премештена делом на средњи отсек а делом упућена на прихватни положај. На овоме отсеку

[1] Да би се артилерија лакше попуњавала муницијом наређено је, у 13.15 часова, да се борни део I степена колонске коморе са Липара привуче „јужно од Багрдана у шуму".

[2] Командант средњег отсека известио је у 11.15 часова да је спустио једну батерију на Солило Махалу, да туче непријатеља ако покуша прелаз.

[3] Ово је наређење поновљено и 2 новембра.

остале су само на Црвеном Брегу 4 дринска, 3 шумадиска и 5 дунавска пољска батерија, али су и оне убрзо повучене и остао је само један топ. Стога је начелник дивизијског штаба телефоном у 8.26 часова и известио начелника штаба Комбинованог одреда (с. Ресник) да непријатељ оправља мост на Лепеници у с. Грацу и да се тамо прикупља, па је молио да њихова артилерија са десног крила туче мост и с. Градац. Ради тога командант Комбинованог одреда ставио је на расположење команданту 13 пука један вод артилерије.[1]

И тако је одбрана левог отсека спала искључиво на пешадију. Непријатељ је продужио да се пребацује у шуму Рогот и командант овога (средњег) отсека телефоном је у 9.17 часова известио да је непријатељ избио на ивицу шуме Рогота, да јако притискује на деснокрилни батаљон и да се зато батаљон повукао. На ово је командант дивизије наредио да се са положаја не сме отступити без наређења, и то само у случају јачег надирања. У 11.35 часова примљен је и писмени извештај команданта левог отсека по коме су се батаљони 5 пука са центра и левог крила повукли на к. 358 и лево, а батаљон са десног крила позади шуме Рогота на 600 м. Као што се види, непријатељ је прешао на десну обалу Лепенице на целоме отсеку 5 пука, али се јачина није могла да оцени услед магле. А дејствовао је јаком артилериском ватром из топова тежег калибра. „Сва одсечна резерва употребљена је према Роготској шуми. Батаљон III позива одређен је за извлачење топова".

У 12.15 часова командант левог отсека телефоном је известио да се 5 пук не може одржати на Стражевици и да непријатељ јаком снагом притискује и из шуме Рогота. А убрзо је затим и командант 11 пука известио да је непријатељ већ заузео Стражевицу. Зато је командант дивизије наредио: да се лево крило средњег отсека (11 пук) повуче позади с. Доброводице. Команданту комбинованог пука III позива наредио је, у 12.30 часова, да се одмах крене са пуком на В. Поље, да прихвати 5 пук и да ухвати везу са 13 пуком, а команданту артилерије, пошто је о свему обавештен, да артилеријом задржи непријатеља. У 12.36 часова и командант средњег отсека телефоном је известио да је непријатељ избио на Стражевицу и да је 5 пук растројен.[2] На ово га је командант дивизије обавестио да је упућена дивизиска резерва да прихвати 5 пук и наређено му је да 11 пук ухвати везу са њоме.

О свему овоме командант дивизије је у 12.50 часова

[1] У операциском дневнику 13 пука I позива нема о томе ни речи.

[2] Командант левог отсека у своме извештају ОБр. 12 од 13.15 (13.35) часова вели: „Стражевица и к. 372 (к. 358) пали су и 5 пук одступа ка Доброводици. Роготска шума је у непријатељским рукама. Са једним батаљоном 13. пука на положају Доброводица штитим прикупљање 5. пука".

известио команданта III армије, Дринске дивизије I позива и команданта Комбинованог одреда: „Овога часа добио сам телефонски-усмени извештај да је непријатељ, после веома јаке артилериске ватре, избио јаким снагама из Роготске шуме на фронт Буква (Црвени Брег)—Стражевица и успео да потисне 5. пук I позива, мада је претходно био ојачан одсечном резервом.

„Наредио сам општој резерви, комбинованом пуку III позива, да одмах избије на Доброводичку косу, прихвати 5. пук који је у повлачењу и снажно заустави даље непријатељево надирање, а да артилерија са средњег одсека, са Дрвника, сасреди сву своју ватру на непријатељску пешадију, чим буде иста избила на положај, а да командант средњег одсека у погодном момену са својом резервом пређе у контра-напад са линије Дрвник—Доброводичка коса и непријатеља одбаци“.[1]

Општа резерва кренула се одмах и челни батаљон избио је на В. Поље у 13.45 часова, а убрзо су стигли и остали батаљони. После једног часа стигао је и један (2) батаљон 12 пука. Артилерија са средњег отсека сасредила је сву ватру на непријатеља и он је задржан, око 15 часова, на 1000 м. те се 5 пук прикупио западно и позади опште резерве.

Повлачење. Ситуација Шумадиске дивизије била је веома тешка. Командант средњег отсека известио је телефоном у 16.18 часова да се, према тадањој ситуацији, не би могао сутрадан одржати на положају. Убрзо затим, у 16.32 часова, и командант левог отсека известио је да се 5 пук повукао на Доброводичку косу изнад с. Доброводице, али да се сутрадан ни он неће моћи одржати на томе положају.

Ови извештаји дали су повода команданту дивизије да у 17.35 часова нареди да му се поднесе кратак извештај о току борбе, јачини непријатеља и губитцима са својим мишљењем да ли могу, „с обзиром на садашњу ситуацију, истрајати и колико у борби на истим положајима у току сутрашњег дана“.

Како су пак кроз дивизиско завојиште прошла свега четири рањеника и како је ситуација код 13 пука и даље лево, код Одбране Београда, била повољна, то је командант дивизије сматрао да су сви извештаји о тешкој ситуацији увеличани и зато је, пре но што је и примио тражене извештаје, наредио телефоном у 21.07 часова да се на положају остане, утврди и да командант артилерије „регулише да се непријатељска артилерија на Стражевици туче и потпомогне леви одсек“. При овој одлуци остао је командант дивизије и када је примио извештај команданта левог отсека, Обр. 16 од 19.05 часова: да је непријатељ на доминирајућем поло-

[1] Командант дивизије вели у своме извештају ОБр. 4803 од 23.45 часа да контранапад није изведен, пошто је непријатељ напао и средњи отсек.

ложају, да располаже јаком артилеријом, да његов отсек нема никакве артилерије и да стога „не може примити ни водити борбу". Па је при томе остао и после извештаја команданта средњег отсека ОБр. 13 од 20 (22.20) часова да је, према тадањој ситуацији, апсолутно немогуће остати и сутрадан на положају и да би повлачење по дану било тешко, критично, ако не и немогуће.

Но кад је командант левог отсека известио телефоном у 22.37 часа да је 13 пук одбачен са Парлога, тада је командант дивизије обавестио телефоном помоћника начелника штаба III армије да је даљи опстанак немогућ и да је мишљења да се повуче на десну обалу Грабовика, а на садањим положајима да остану заштитнице.[1] О томе је командант послао армији и писмену претставку у 23.45 часа у којој је изнео ситуацију у току дана, као и то да непријатељ држи доминирајуће положаје Црвени Брег, Стражевицу и Парлоге, да туче к. 254 (с. Брзан) јаком концентричном артилериском ватром са десне обале В. Мораве, од лаповске железничке станице и са Стражевице, да је време врло рђаво и да је услед тога и јако испресецаног земљишта једино остао за извлачење артилерије друм преко Багрдана, који је и иначе изложен непријатељској ватри. Због свега овога, командант је молио команданта армије за одобрење да се у току ноћи повуче са главнином на положај В. Морава спрам Средњег Брда—с. Милошево—Бели Камен (к. 289)—Угари, а на садањим положајима да остану јаке заштитнице, које би се повлачиле само под борбом, и то стопу по стопу.

Како је убрзо примљено усмено одобрење за повлачење,[2] то је командант дивизије наредио, у 23.55 часа, командантима отсека, команданту артилерије и опште резерве: „Пошто је 13. пук I позива вечерас потиснут са положаја Парлози, услед чега је и ситуација промењена, јер непријатељ држи готово све доминирајуће положаје према садањем фронту ове дивизије, то наређујем: да се у току ове ноћи у свему поступи по мом наређењу ОБр. 4780 од данас, односно повлачења на положај на десној обали р. Грабовика, с тим да се како код заштитница тако и код главнина ухвати што тешња међусобна веза и веза десно са Дринском дивизијом I позива на Средњем Брду а лево са Комбинованим одредом код Рогца, Прњавора и Распада. О пријему овог наређења одговорити одмах".

О повлачењу дивизије командант је одмах писмено известио команданта III армије и суседе.

[1] Командант левог отсека известио је и писмено, под Обр. 18 од 23 часа, да је 13 пук напустио Парлоге до 18.45 часова. То исто потврђује и тадањи командант 3 батаљона 13 пука, мајор Светомир С. Ђукић, који је и бранио Парлоге. Међутим, у операциском дневнику 13 пука износи се као да су Парлози напуштени тек сутрадан, кад је наређено повлачење.

[2] Писмено одобрење ОБр. 8019, примљено је тек сутрадан.

Рад отсека. — а. *Десни отсек.* У току прошле ноћи излио се поток Жујевац, те му се тешко могло прићи. На десној обали В. Мораве непријатељ је заузео М. Чукарку и стога је положај овога отсека постао врло тежак, пошто га је непријатељ тукао бочном и леђном ватром. Када је пак стигло одобрење команданта дивизије од 7.20 часова, да се трупе са овога отсека повуку, тада је командант отсека наредио, у 9.30 часова, да у заштитници остану две чете са два митраљеза и једним и по ескадроном напред избаченим ради извиђања и одржавања додира са непријатељем од потока Жујевца до према с. Радошину.[1] Све остало имало је да се повуче и поседне од В. Мораве према Средњем Брду—Кључ—Моравину отоку (Радошинско Поље)—друм, и то на десном крилу Шумадиски коњички пук са пола чете, који је имао да ухвати везу са трупама Дринске дивизије, а лево две чете 4 батаљона 8 пука.

Повлачење на нову линију одбране није остало незапажено од стране непријатеља. И он је око 10 часова отворио јаку артилериску ватру са десне обале В. Мораве, са к. 202 (Попове Њиве). Командант отсека вели: „Једва сам успео да како коњички пук тако и цео борбени распоред повучем на источну страну железничке пруге, користећи пругу као заклон". Непријатељ је продужио да и даље туче артилеријом целу долину В. Мораве а нарочито друм за Багрдан код с. Милошева. Услед ове ватре ни заштитница није могла остати на своме месту, него се повукла између друма и железничке пруге и задржала се у висини карауле, северозападно од моста на Грабовику. Тако се нашла у истој висини са главнином. Стога јој је наређено да под заклоном мрака или магле поседне главну линију одбране, ту да се задржи, утврди и да без наређења не отступи.

Од подне водила се артилериска и слабија пешадиска борба на северним падинама Средњег Брда и око с. Радошина. Како је опстанак овог отсека зависио од развоја догађаја на десној обали В. Мораве, то је командант отсека замолио команданта дивизије да се благовремено обавештава о тамошњој ситуацији, како би одмах предузео потребне исправке у распореду и како не би трпео губитке „од бочне и леђне ватре која утиче деморалишући на посаду".[2]

На овоме отсеку трупе су овога дана заноћиле: две чете на главној линији одбране, коњички пук на источној ивици с. Милошева, две чете предузеле су да утврђују с. Милошево, пошто није било утврђено, а један (3) ескадрон упућен је да извиђа левом обалом В. Мораве од с. Радошина до с. Војске.

[1] Из Шумадиског коњичког пука остао је у заштитници 1. ескадрон ојачан са једним водом из 3 ескадрона.

[2] Десни отсек ОБр. 382 од 12.55 часова.

Губитци. Шумадиски коњички пук имао је 2 војника контузована и 2 коња рањена; за 4 батаљон 8 пука нема података. Коњички пук *утрошио* је 1 200 пушчаних метака.

б. *Средњи отсек.* Од 7.30 часова непријатељ је отпочео да туче отсек прво слабијом па потом јачом артилериском ватром разних калибара, и са десне обале В. Мораве, и од стране лаповске железничке станице и са северне ивице Рогота. А од подне је тукао артилеријом и са североисточне ивице шуме Рогота, од 14.30 часова са Стражевице а од 15.30 и са Црвеног Брега. Наша артилерија пак тукла је јаком ватром Рогот, прелазе преко Лепенице, ушће Лепенице и на десној обали В. Мораве косу к. 202 (Попове Њиве), а после подне Црвени Брег и Стражевицу.

Од 8.30 часова уочена је непријатељска пешадија како промиче поред роготске механе и увлачи се у шуму, а на ушћу Лепенице у В. Мораву видела се једна дереглија са неколико чамаца. Око 14 часова кренула се непријатељска пешадија из шуме Рогота, у јачини једног до једног и по батаљона, ка левом крилу 19 и десном крилу 11 пука, али је заустављена нашом јаком пешадиском и артилериском ватром. Непријатељски делови који су били према 5 пуку скренули су такође ка левом крилу 11 пука, али су заустављени нашом ватром. А када се 5 пук повукао позади с. Доброводице, командант је упутио из отсечне резерве два батаљона на лево крило 11 пука.

Борба је престала око 17 часова. Јачина непријатеља није могла тачно да се оцени услед магле и шуме. Из отсечне резерве, 12 пука, погинуо 1 и рањено 6 војника. Утрошено 1 400 шрапнела и 770 граната.

19 пук. У току прошле ноћи било је само пушкарања. Рањен је један војник, а утрошено 1 000 пушчаних метака. Овога јутра је уочено да непријатељски војници промичу поред роготске механе (раније мезулане), а на ушћу Лепенице видели су се неки чамци. Како је време и даље било рђаво, то је у 6.40 часова наређено командантима батаљона:

„Услед јаке магле, ради саме сигурности положаја, све чете односно батаљони морају бити прикупљени и све старешине на својим местима. Војници да су приправни да непријатеља бомбама дочекају.

„Одржавање везе између чета и суседних јединица да је стално и непрекидно, као и извиђање унапред. Чете и батаљони да су спремни свакога момента за борбу ножем и бомбама, без обзира где ће се непријатељ појавити као и његова снага".

Око 10 часова непријатељ је поставио два брдска топа у шуму Рогот код к. 129 и отпочео да туче стрељачке заклоне 2 батаљона на Тишином Брду. А како су се после 10 часова трупе десног отсека повукле, то је десни бок овог

батаљона остао потпуно откривен и тучен и са десне обале В. Мораве.

У 13.10 часова известио је командант 2 батаљона да се непријатељ прикупља у Роготу, западно од друма, и зато су тамо управиле ватру 5 и 6 шумадиска пољска батерија. Убрзо је из ове шуме, у 14 часова, избила једна чета и продужила стрељачким стројем ка Тишином Брду, где се после 25 минута задржала на 1.000 м. Одмах је на њу отворена пешадиска и митраљеска ватра, али је и непријатељ обасуо положај 2 батаљона унакрсном па и леђном артилериском ватром од лаповске железничке станице и са десне обале В. Мораве. Нарочито је био тежак положај 4 чете 2 батаљона на десном крилу, на Тишином Брду. Њу је засипала непријатељска хаубичка артилерија.[1] Обавештавајући о томе, у 15.45 часова, командант батаљона вели: ако би се чета повукла назад, „изгубиће брисани простор", ако ли напред, „биће у већој дужини мртви угао", а ако остане, „артилерија ће их вечерас и у јутру да сатре". На ово је командант пука наредио:

„Жалим жртве, али се положај мора одржати и од противничке артилерије не сме се напустити; само се место може променити спуштањем дела стрељачког заклона ниже. Радом и пожртвовањем 2. батаљона потпуно сам задовољан".

Мало пре тога, у 15.20 часова, и командант 3 батаљона са Орница известио је да непријатељ и његов положај туче унакрсном артилериском ватром. Том приликом је напоменуо да је његов командир 4 чете слао патролу за везу са десним отсеком и да је она нашла 4 батаљон 8 пука у с. Милошеву.

У 16 часова настало је затишје.

Губитци. Погинула су 4, рањено 10, контузовано 9 војника. *Утрошено* је 5 500 пушчаних метака.

11 пук. Око 7 часова избиле су непријатељске патроле на јужну ивицу Рогота. Пушкарање са нашим патролама трајало је све до 9 часова. Убрзо су потом избиле отприлике и две непријатељске чете, које су се одмах и утврдиле, и оне су са истока стално биле појачаване мањим деловима.

По паду Стражевице непријатељ је продужио да гони 5 пук, а почео је са Црвеног Брега да се спушта и ка овоме пуку. Зато је наређено у 13 часова да 1. батаљон заломи своје лево крило. Непријатељ је дочекан ватром и задржан на 500—600 м. Са наступањем мрака борба је престала.

Губитци. Погинуо 1 и рањен 1 војник. *Утрошено* 26 020 пушчаних метака.

в. *Леви отсек.* У току прошле ноћи повучене су све батерије са отсека, а остале су само на Црвеном Брегу 4 дринска, 3 шумадиска и 5 дунавска пољска батерија. Како се непријатељ прикупљао и у с. Грацу и оправљао мост, то

[1] Митраљез 1. вода који је био код ове чете затрпан је и од послуге остала су свега тројица, а било их је 15.

је командант телефоном у 8.15 часова молио команданта дивизије да артилерија Комбинованог одреда туче непријатеља у с. Грацу и да му онемогући прелаз. Командант отсека убрзо је обавештен, у 8.32, да је командант Комбинованог одреда у овоме циљу ставио команданту 13 пука на расположење један вод артилерије.[1]

Непријатељ је до 9 часова успео да под борбом пређе на десну обалу Лепенице и зато су се батаљони са центра и левог крила повукли на к. 358 и лево. Како је непријатељ притискивао и из Рогота, то се и деснокрилни батаљон повукао на 600 м. позади свога положаја. Стога је командант отсека наредио да се све три батерије повуку са Црвеног Брега и да остане само један топ, а отсечну резерву упутио је према Роготу[2]. Јачина непријатеља није могла да се оцени од магле, али је он дејствовао „јаком артилериском ватром из топова тежег калибра на цео фронт".

У 12.15 часова командант отсека известио је телефоном команданта дивизије да се 5 пук не може одржати на положају и да непријатељ јаком снагом притискује из шуме Рогота. А у 13.20 часова наредио је: „Команданти 5. и 13. пука употребиће све мере да се положај одржи. Шаље се као појачање 10. комбиновани пук на прихватни положај. Креће се из Кијева за Доброводицу". Потом је одмах командант отсека, у 13.25 часова, известио команданта дивизије да је непријатељ заузео Стражевицу, да 5 пук отступа ка с. Доброводици и да са једним батаљоном изнад с. Доброводице штити прикупљање овог пука. И 5 пук прикупио се западно од дивизиске резерве.

Непријатељска артилериска ватра престала је у 17 часова. Сад се непријатељ налазио на доминирајућим положајима и располагао је артилеријом коју је привукао на нови положај. Стога је командант отсека известио команданта дивизије да је даља борба без помоћи артилерије немогућа. Али пошто је командант дивизије наредио да се и сутрадан прими борба на овим положајима, то је командант отсека наредио да 10 комбиновани пук заузме положај између 11 пука и Парлога, 13 пук Парлоге и Жировницу, а 5 пук да остане у отсечној резерви. А у 24 часа наредио је да и 5 пук са два батаљона заузме положај између 10 комбинованог и 13 пука, а два батаљона да остану у отсечној резерви.[3]

5 пук. Целе прошле ноћи било је пушкарања између патрола и стражарских одељења, нарочито према десном крилу и центру. Јачину непријатеља који је прешао Лепеницу

[1] Види стр. 263, примедба [1]

[2] Леви отсек ОБр. 7. — Из отсечне резерве упућен је Браничевски комбиновани батаљон да потпомаже извлачење топова. Из тога батаљона погинуо је овога дана резервни поручник Тодор В. Штављанин.

[3] Овога дана 10 комбиновани пук III позива имао је, како вели његов командант, „око 40 губитака у рањеним и погинулим".

и задржао се у Роготу и у делу Баточине тешко је било одредити због густе шуме и због велике помрчине. Рачунало се, према извештајима команданата батаљона, да је прешло више од једног пука.

Према левом крилу, код с. Граца, непријатељ је припремао грађу, а чула се и јака лупа према порушеном мосту. А у 6 часова непријатељ је отворио јаку артилериску, митраљеску и пешадиску ватру према овом крилу, нарочито према месту порушеног моста код с. Граца, вероватно „да штити подизање моста на горе означеном месту“.[1] И ова ватра је продужена према левом крилу и центру све до 9.30 часова. Користећи се пак маглом која је владала готово цело пре подне, непријатељ је продужио да се и даље пребацује преко мостића код Баточине и да од Баточине рокира ка центру. А за то време је успео да и код Граца поправи порушени мост, да се пребаци на десну обалу Лепенице и да се утврди, пошто је бомбама растерао наше стражареће одељење. Како овде на нашој страни није било ни артилерије ни митраљеза, то је прелаз спречаван само пешадиском ватром. „Јављено је потписатом“, вели командант 5 пука, „да ће артилерија са отсека Комбинованог одреда Одбране Београда потпомагати рад овога пука, али ова није испалила ни један метак, ма да сам неколико пута тражио од команданта одсека“.

По прелазу код Граца непријатељ је продужио да напада и центар и лево крило положаја, потпомогнут јаком артилериском ватром са леве обале Лепенице. Услед снажног притиска нагло се повукао левокрилни (3) батаљон на друге западне окомке Стражевице (Грабчина) у висини гробља, где се и задржао до 10.45 часова, а повукао се и батаљон (4) са центра. Стога је и командант 1. батаљона заломио своје лево крило и своју резерву (4 чету) са десног крила упутио на лево крило према непријатељу.

Борба се развијала све јаче и јаче и око 11.30 часова батаљони са левог крила и центра, под притиском јачег непријатеља, понова су се пувукли и зато је командант пука упутио и последњу (1.) чету 2 батаљона из отсечне резерве да заузме к. 358 на Стражевици, те да их прихвати. На тај начин се непријатељ нашао за леђима нашим четама на Јеринином Брду и десно, те су 2 чета 3 батаљона и 1. чета 4 батаљона ту и заробљене.[2] Када је 3 батаљон са ле-

[1] Извештај команданта 5 пука од 6 часова. Распоред 3 батаљона код с. Граца био је: Јеринино Брдо посела је и бранила 2 чета, командир поручник Драгољуб Ј. Фелба; лево од ње, мост на Лепеници па узводно 500—600 м., посела је и бранила 4 чета, командир поручник Светислав Љ. Маринковић, а даље лево 1. чета командир поручник Живан Љ. Обрадовић. У резерви позади левог крила 4 чете, на 800—900 м., 3 чета, командир мајор Сима Н. Николић.

[2] Водник 1. чете 4 батаљона, потпоручник Станко А. Михаиловић,

вога крила стигао на к. 358, наређено му је да поседне безимену коту одмах позади ње, а 4 батаљону источни гребен Стражевице.

Али све предузете мере биле су недовољне. Непријатељ је до 13 часова избио на к. 358 и на косу која се спушта ка Роготу. Зато је командант пука известио, у 13 часова, да је „немогуће одржати се на положају, јер је пук растројен“ и молио је „да се батаљон 13. пука развије на коси Доброводичкој и штити одступање овога пука“. На ово му је командант отсека наредио, у 13.20 часова, да употреби све мере да се положај задржи и да је упућена дивизиска резерва. Како се положај није могао одржати, то се пук повукао и у 14 часова стигао позади с. Доброводице, где га је прихватила отсечна резерва и где се прикупио.

Јачина непријатеља која је у току данашње борбе стално појачавана износила је, према оцени команданта пука, најмање три пука, од којих се по заузећу Стражевице трећи одвојио ка Парлозима.

Када је командант пука примио наређење команданта отсека од 24 часа да поседне нови положај, тада је одредио 1. и 2 батаљон у први борбени ред и известио команданта отсека да се пук налази „у сасвим растројеном стању услед неравне борбе са јачим непријатељем“ и да стога не верује „да би се сутра на овом положају могао одржати, јер је непријатељ још вечерас пласирао батерије на Букви (Црвени Брег) и успешно туче наш положај“.

Губитци. Рањен је капетан I кл. Живојин Љ. Јовановић, командир 2 чете 4 батаљона; заробљен поручник Драгољуб Ј. Фелба, командир 2 чете 3 батаљона и његов водник, резервни поручник Михаило М. Петровић, даље поручник Вићентије В. Цвијић, командир 1. чете 4 батаљона, и његов водник, потпоручник Станко А. Михаиловић. Погинуло, рањено, конзовано и нестало 838 војника. *Утрошено* је 254 450 пушчаних, 4 000 митраљеских метака и 250 бомби.

13 пук. Ноћ је прошла на миру. У 0.45 час примљена је заповест команданта левог отсека ОБр. 2 да пук остаје на садањем положају и да га упорно брани, а батерије да одлазе на средњи отсек. Зато се командант пука обратио, у 6.20 часова, команданту десног отсека Комбинованог одреда са молбом да његова артилерија потпомаже одбрану овога пука, а у исто време и команданту свога левог отсека. На ово је командант десног отсека Комбинованог одреда одговорио, у 9.45 часова, да је одредио батерију која ће тући

вели да је писмено било наређено да се нико не сме повлачити. За време најјаче борбе на фронту непријатељ се одједном појавио позади на Чукари и отворио ватру. Командир чете, поручник Вићентије В. Цвијић, наредио му је да са два вода задржава непријатеља на фронту, а он је са остала два вода покушао да се пробије назад. Али у томе није успео; рањен је и заробљен. А заробљен је и сам потпоручник Михаиловић са 95 војника.

фронт пред пуком, а командант левог отсека Шумадиске дивизије са ОБр. 4 известио је да је наређено Комбинованом одреду да туче фрот пред пуком и да ће и он сам предузети мере да артилерија средњег отсека потпомаже пук.

У ово време су, у 10 часова, непријатељски предњи делови прешли Лепеницу код с. Граца према 5 пуку, а у 10.30 часова видели су се делови левокрилног (3) батаљона 5 пука како се повлаче и избијају код гробља (Грабчине). У то време су и непријатељски јачи делови прелазили преко моста код с. Граца.

У 10 часова непријатељ је отпочео да туче јаком артилериском ватром и десно крило Комбинованог одреда, те се и оно почело да повлачи. Зато је командант овога пука наредио команданту 4 батаљона на левоме крилу „да образује оделење за враћање ових војника на положај".[1]

Према оваквој ситуацији командант је наредио командантима батаљона, у 10.20 часова, да се управљају према ситуацији код суседних јединица, а команданту деснокрилног (3) батаљона обратио је нарочиту пажњу на 5 пук и наредио му да држи две чете у резерви ради непредвиђеног случаја. У 10.45 часова непријатељ је отпочео јаком артилериском ватром да туче предње делове пука, а у 11.40 часова да се, под заштитом ове ватре, пребацује на десну обалу Лепенице. Како је лево крило 5 пука отпочело у 13.50 часова да се повлачи са Стражевице, то је командант наредио команданту деснокрилног (3) батаљона да га прихвати и оружјем задржи, те „да се не повлаче без потиска непријатељевог". Како је пак напуштена Стражевица, то је деснокрилни батаљон са Парлога повио своје десно крило и ватром тукао непријатеља који се упутио за 5 пуком. На левом крилу пука непријатељ је продужио пребацивање преко Лепенице под заштитом своје артилерије, потпуно неузнемираван, пошто је пук био без артилериске одбране. Зато се лево крило морало повући, у 15 часова, на главну линију одбране.

У 18 часова непријатељ је стигао пред положај у јачини једног пука пешадије и 1—2 брдске батерије и то према левом крилу на 800—1000 м., а према десном на 500 м. Како је непријатељ командовао са Стражевице и имао артилерије, то је командант пука известио да се пук не може одржати на садањем положају. Али ако се жели да пук остане, командант је предложио да му се доделе три брзометне батерије и да суседне трупе остану на заузетим положајима. У 18.30 часова непријатељ се са Стражевице кренуо напред ка Парлозима, али је на предњем положају изненада наишао на једну чету 3 батаљона, која га је дочекала јаком пешадиском и митраљеском ватром и бомбама и приморала га да се врати назад. Непријатељ се задржао на 200 м. И тако се заноћило

[1] *Операциски дневник 13 пука* I *позива.*

у непосредној близини са непријатељем. Непосредне везе са 5 пуком није било. Упућена патрола за везу наишла је на једну чету 5 пука коју је командант 13 пука ставио под команду свога деснокрилног батаљона, али ни после тога није било везе.

Морално стање „једва задовољавајуће", а *здравствено* добро.

Губитци. Погинула су 3, рањено 12 и нестало 44 војника. *Утрошено:* 17 000 пушчаних и 5 000 митраљеских метака и 72 бомбе.

3. **Ситуација код суседа.** Код Дринске дивизије непријатељ је у току дана тукао Тривуново Брдо слабом артилериском ватром, а у правцу с. Бресја и Чукарке вршио је и пешадиски напад. Напад је вршио са снагом, према извештају команданта 5 прекобројног пука, са најмање два пука пешадије и успео је до мрака да се приближи нашим стрељачким заклонима до на 200—600 м. Пред сам мрак непријатељ је покушао напад на к. 263 (Голо Брдо) изнад с. Бресја, али је напад задржан.

Код Одбране Београда непријатељ је нападао на целом фронту. Борба је била врло јака и непријатељ је местимице задржан нашом ватром на 700—800 м., а „местимице вршен је и контранапад са наше стране". Пошто је лево крило Шумадиске дивизије потиснуто са Парлога и тиме угрожен десни бок Одбране Београда и пошто се Дринска дивизија II позива повлачи на положаје код с. Кутлова, то је командант Одбране Београда наредио да се главнина повуче на линију Распада — с. Милатовац — Песковита Пољана — Товарница к. 467, а предњи делови на линију с. Прњавор—с. Ресник—Собовица—Рајац к. 304.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА. — 1. **Рад 3 армиског корпуса.** Командант је намеравао да прво заузме линију: заселак Војиновац—Шупљаја, па потом да се крене противу Церјака (у с. Реснику). У том циљу требало је у 8 часова 25 резервна дивизија да нападне к. 300 (Драчко Поље) и Кошућу са тежиштем на левом крилу. А за то време имала је 6 дивизија да потпомаже њен напад артилеријом, да обухвати непријатеља и да прође што ближе Лепеници.

Овога јутра видело се да је прошлога дана 25 резервна дивизија заузела само источну страну коте 321, где је малокрчмарска школа, и да се непријатељ налази испред корпуса на утврђеном положају, на линији: малокрчмарска школа —шума северно од Кошуће—поток Стублина (Бачевски Поток). Даље је утврђено да се код засеока Војиновца налазе јаке резерве и да су се појавиле и многе српске батерије. Изгледало је да је непријатељ много јачи него досада и да троши знатну количину муниције, те је стога команданту корпуса изгледало као да је корпус стигао пред главни српски

положај. Иначе је корпус ове вечери стигао код Војиновца и источно.

И овога дана је густа магла ометала рад артилерије и извиђање.

2. **Рад 4 резервног корпуса.** Командант корпуса, ђенерал-лајтнант Винклер, наредио је да 11 баварска дивизија напада. Ради тога су стављени под команду команданта ове дивизије и делови 105 дивизије који су већ прешли на леву обалу В. Мораве. У исто време је наређено да пређу на леву обалу В. Мораве и остали неупотребљени делови ове дивизије, а они који су већ били употребљени на десној обали В. Мораве, на к. 202 (Поповим Њивама), да бочним дејством потпомажу напад. Команданту 107 дивизије било је наређено да заузме јужно од с. Бресја, Равни Гај—к. 263 (Осредак) и да припреми јаке снаге које би могле, према потреби, да узму учешћа у борби било на левој било на десној обали В. Мораве.

11 баварска дивизија имала је да заузме овај распоред: 3 пук код с. Граца, бригада Шоха линију југозападно од цркве у Баточини—слив потока Вирови и Кијевског Потока, а 122 физилирски пук у четири часа да буде спреман у Лапову, како би нападом на с. Брзан обезбедио леви бок дивизије. Команданту бригаде Шоху било је наређено да још у току прошле ноћи пребаци одређене трупе на десну обалу Лепенице, ма и појединце, и да употреби сва средства како би се подигло што више прелаза. Лепеница је прошле вечери преплавила мост на друму јужно од лаповске железничке станице, те је тако остао једино прелаз код Баточине. Но нађено је још једно место, западно од Баточине, где би, како је изгледало, био могућ прелаз.

Прошле ноћи непријатељ је гађао артилеријом с. Градац, мостове код Баточине и јужно од лаповске железничке станице. Нешто услед ове ватре а нешто услед високе воде, 3 пук није могао да припреми прелазе код села Граца, да пређе Лепеницу и да се припреми за напад. Напротив, бригада Шоха успела је да нађе прелаз и северно од шуме Рогота и овога јутра имала је на десној обали Лепенице, јужно од Баточине, два ипо батаљона који су били спремни за напад. Зато је командант дивизије наредио у 7.30 часова да 3 пук понова покуша да пређе Лепеницу, а бригада Шоха да појачава своје трупе на десној обали Лепенице и, уколико је могуће, да што ближе прође непријатељу без помоћи артилерије.

3 пук успео је да код с. Граца пребаци преко Лепенице извесне делове и у 11 часова већ је заузео Чукар (к. 218) и наступао југоисточно ка гробљу (Грабчине). Како бригада Шоха није могла, услед непријатељске артилериске ватре, даље да пребацује своје трупе преко Лепенице, то је командант дивизије наредио команданту 3 пука да наступа у правцу

Парлога како би приморао непријатеља испред бригаде Шоха или да одступи или да буде одбачен. У 11.15 часова командант 3 пука известио је да је заузео Грабчине и к. 358 на Стражевици и да ће извесне своје делове упутити ка Црвеном Брегу, у позадини непријатеља испред бригаде Шоха. Али како је у ово време бригада Шоха имала успеха, то је главнина 3 пука упућена ка Парлозима а неки делови ка с. Доброводици. У подне заузела је бригада Шоха Црвени Брег и одбијен је непријатељски противнапад.

У историји 3 пука о овој борби износи се ово: Овај пук је успео прошлога дана до мрака да се на отсеку Градац—Баточина дохвати леве обале Лепенице и да све припреми за насилан прелаз. Тога ради били су пуку придати пионири и једна брдска батерија. Његови покушаји да пређе Лепеницу, која је била јако надошла, и то прво узводно од Граца, нису успели.

Овога дана, у јутарњој магли, без обзира на непријатељску пушчану и митраљеску (?) ватру, успела је 7 чета да под командом резервног потпоручника Фриша, који је том приликом и рањен, да уз припомоћ делова 21 пионирске чете оправи разрушени мост у западном делу Граца са неколико балвана и дасака за прелаз појединце и да на супротној страни подигне мали мостобран.

Кад се разданило, наша артилерија је снажно потпомагала прелаз и у 10 часова избили су 3 и 2 батаљон на друге западне окомке Стражевице (Грабчине). Овде је заробљен велики број Срба. Пук је енергично наставио покрет ка истоку. Непријатељски отпор постајао је све слабији, те је тако олакшан прелаз и успех и оним деловима дивизије који су наишли на јак отпор према баточинској железничкој станици и даље источно.

По заузећу Стражевице пук је продужио, по наређењу, даље ка југу. Срби су се задржали на једној узвишици 1 200 м. северно од с. Жировнице, али су се повукли чим је пао мрак, и тако је пук, по јакој киши, ушао у с. Жировницу где је преморен заноћио и где су се задржали и српски делови.[1]

Пук је имао ове губитке: погинуло 16, рањено 3 официра и 70 војника, нестао 1 војник.

Када је командант 11 баварске дивизије извештен о успеху својих трупа, наредио је да се наступа до линије с. Жировница—с. Доброводица. Под борбом, некад и јачом, стигли су 3 и 22 пук на одређени циљ, а на непријатеља који је отступао отварана је често митраљеска и артилериска ватра. Напротив, 13 резервни пук на левом крилу имао је сразмерно мало успеха. Овај пук је био стално тучен бочном ватром од стране с. Брзана и то је дало повода команданту бригаде да после подне скрене ка југоистоку. Услед овога је лево крило бригаде било увече, почев од села Доброводице, јако повучено уназад. Командант дивизије већ је раније имао у виду да би непријатељ могао дејствовати од стране с. Брзана у бок. И када је овога јутра примљен извештај да је могуће пребацивати појединце преко лепе-

[1] Das K. B. 3 Infanterie — Regiment Princ Karl von Bayern, Минхен, 1924, стр. 45.

ничког моста на друму Лапово — Багрдан, тада је командант дивизије наредио команданту 122 физилирског пука да се на потоку који тече из Доброводице (Вирови) припреми за напад на с. Брзан. Како је земљиште са обе стране друма и железничке пруге било јако мочварно, то је пук са артилеријом тек после подне био спреман за напад.[1] Мало је било изгледа да би фронталан напад преко поплављеног земљишта имао успеха и зато је командант дивизије наредио да пук пређе преко потока Вирови што ближе горњем току и да нападне на с. Брзан, обухватајући га са запада.

Изгледа да је ово наређење доцкан стигло команданту пука. Зато је бригада Шоха јако трпела од бочне ватре, а 122 физилирски пук није могао да успе у фронталном нападу иако је артилериска група на десној обали Мораве, на к. 202 (Поповим Њивама), тукла непријатеља добро управљеном ватром и са видљивим успехом.

Овога јутра надошла је и В. Морава и разрушила мост код Марковца, те се у току дана није могла успоставити веза између обеју обала В. Мораве. И тако је главнина 105 дивизије морала да остане на десној обали В. Мораве. Међутим, донета је одлука да се евентуално и 107 дивизија пребаци на леву обалу В. Мораве. Ова дивизија је држала линију к. 276 (Вел. Чукара)—село Тропоње, а главнина дивизије прикупљала се код села Црквенца.

Поглед на рад овога дана

Пре но што пређемо на саму борбу, потребно је изнети ова опажања команданта III армије из досадањих бораба и мере које је он препоручио:

1. Непријатељ се већином креће и прикупља по јаругама па се постепено приближава нашим положајима, избегавајући кретање косама. Зато при поседању положаја обратити највећу пажњу на све јаруге и потоке, стављајући их увек под јаку пешадиску, митраљеску а по могућству и артилериску ватру.

2. Непријатељ врло ретко избија на неки положај са јачом снагом, али тада и најмањи део његове пешадије носи собом митраљезе. Зато треба ове делове одмах напасти, ма и једном четом, и не допустити му да их постави.

3. На случај да непријатељ заузме неки део нашег положаја, треба га одмах ставити под најјачу артилериску ватру.[2]

Из предњег излагања види се да положај Шумадиске дивизије није био нимало завидан. Услед повлачења прошле

[1] 122 физилирском пуку придат је штаб 1. дивизиона са 3 и 6 батеријом 209 пољског артилериског пука, 1 и 3 батерија 13 резервног тешког артилериског пука и 5 и 6 батерија 4 тешког пука.

[2] Заповест команданта III армије ОБр. 7986 од 28 октобра 1915 год.

ноћи Дринске дивизије I позива на десној обали В. Мораве, на линију Средње Брдо—Чукарка и даље на исток, положај Шумадиске дивизије био је обухваћен и тучен поред фронталне још и бочном ватром. Њен положај је био утолико тежи што је непријатељска обала господарила нашом и што су наше пољске батерије код с. Брзана биле сувише далеко од В. Мораве, те је нису могле успешно бранити, нити су се могле успешно борити са непријатељском артилеријом која је била на граници домета наше артилерије. Сем тога, није био искључен бар покушај непријатељског прелаза са те стране, утолико пре што су већ биле уочене две дереглије накрај десне обале В. Мораве.[1] Зато је командант дивизије био замолио команданта Дринске дивизије још 27 октобра у 20 часова да његова артилерија потпомаже одбрану десног отсека.

Киша која је падала већ три дана расквасила је земљиште и услед тога сеоски путеви за артилерију постали су скоро неупотребљиви. А услед ових киша надошла је и Лепеница, напунила корито и излила се, нарочито на утоку према десном отсеку, и зато се она могла прећи само на мостовима. Али су они били порушени. На тај начин је одбрана положаја на фронту била појачана и утолико лакше брањена.

Међутим, на самој обали Лепенице, према левом крилу средњег и десном крилу левог отсека, налазила се шума Рогот. Командант дивизије правилно је уочио значај Рогота, што су и догађаји потврдили, и наредио је да се на њу обрати нарочита пажња, да се поседне, утврди и да се засекама појача. Али тако није поступљено. На отсеку 11 пука избачене су на северну ивицу Рогота само патроле, а на отсеку 5 пука први борбени ред спустио се до саме обале Лепенице. Као што се види, команданти 5 и 11 пука нису договорно и подједнако поступили. У оваквим случајевима потребно је, ради јединства, да заједнички претпостављени обиђе и преконтролише извршење свога наређења.

Заиста је шума Рогот, и по месту, и по величини, и по облику, заслуживала јачу пажњу. Она је пружала браниоцу одличан мостобран, одакле је он имао слободу у раду било према с. Брзану, или с. Доброводици или Стражевици. А што од губитка Рогота није било тежих последица по наш положај, има се захвалити томе што је јако брањен артилеријом са брзанских положаја.

На левом отсеку налазила се Стражевица, тактички кључ положаја. Она је била гола, стрма, каменита, беспутна, обу-

[1] Командант десног отсека известио је прошлога дана (стр. 253) да се крај десне обале В. Мораве налази једна дереглија, вероватно у циљу прелаза, а овога дана виђена је још једна (стр. 262).

хваћена и тучена артилеријом са непријатељске стране. Како је прошле ноћи артилерија уклоњена са левог отсека, то је Стражевица постала болно место целога положаја. Њу је сад бранила само пешадија — 5 пук. Истина, командант дивизије је веровао да ће уклањање артилерије са левога отсека надокнадити артилеријом са суседних положаја, кад није имао брдске артилерије. Стога је у своме наређењу ОБр. 4768 од прошлога дана (стр. 252) рекао да ће земљиште испред левог отсека бити стављено „под артилериску ватру како батерија са средњег одсека тако и батерија Комбинованог одреда Одбране Београда". Али је ово било тешко изводљиво, једно због самог облика земљишта, а друго што је тај задатак за њих био другостепеног значаја. Оне су могле бранити Стражевицу само тако ако и саме не би биле нападнуте. То су сами догађаји убрзо показали.[1] А оскудица у брдској артилерији тешко нам је се осветила.

Сама пак одбрана Стражевице била је слаба. То се најбоље види из чињенице да је непријатељ пред нашим очима оправио мост код с. Граца, да је прешао преко њега и да је скоро без икаквог отпора заузео Стражевицу. Требало би додати и то, да код моста код Граца није било наших митраљеза, као што се износи са непријатељске стране (стр. 275).

Према свему изнетом, прилике за одбрану заиста су биле тешке. Али може бити да би се са прикупљенијим (маневарским) распоредом могле у одбрани изводити јаче маневарске радње.[2] У томе случају непријатељ тешко да би могао тако лако прећи, под најтежим елементарним приликама, надошлу Лепеницу према Роготу и код с. Граца, и то пред нашим очима, и изманевровати тако јак бастион као што је Стражевица, те тиме уништити цео систем одбране. Још мање би се то могло десити ако ни Стражевица не би била лишена своје артилерије, чије би дејство са ње било и фронтално и бочно. А како су елементарне прилике променљиве, то је било лако према потреби из маневарског прећи и у овај већ заузети распоред.

---

[1] Из предњег излагања види се да леви отсек није био потпомогнут артилеријом ни са стране Комбинованог одреда Одбране Београда, пошто је и он сам био нападнут. Истина, кад је командант Одбране Београда примио извештај команданта Шумадиске дивизије, од 20.50 часова (стр. 264), наредио је команданту Комбинованог одреда да упути „једну батерију на Парлоге 13 пуку I позива ради упорније одбране поменуте тачке" Али је то било и сувише доцкан. Парлози су пали а одлазак батерије обустављен.

[2] Може бити да би било сигурније да је Рогот поседнут са једним пуком а други да је задржан у резерви; а левом отсеку, који је био и најважнији, требало је дати један пук за резерву, али да та резерва са командантом отсека буде позади Стражевице, између 5 и 13 пука, а не у селу Доброводици. На тај начин ипак би остао један пук за дивизиску резерву а Стражевица би била много сигурнија.

Што се тиче сеоских путева, они су заиста били у очајном стању. Батерије су са великим тешкоћама постављане и скидане са положаја. Али то не значи да пешадију треба оставити без помоћи њене сопствене артилерије. А њена сопствена артилерија једина је гаранција да ће она стварно бити потпомогнута у борби. Стога ни десни отсек није требало оставити без и једне батерије, а још мање леви отсек — Стражевицу. Бојазан да се батерије не могу повући била је можда претерана, као што су доцнији догађаји показали. При благовременом повлачењу сигурно би се повукле, па макар, у невољи, и преко Крагујевца.

САДРЖАЈ

V ДЕО

БОЈ КОД ВРБОВЦА

А. — Повлачење и поседање положаја на десној обали реке Раље

Земљиште 3
17 октобра. — 1. *Ситуација у току ноћи* 5
2. *Рад у току дана* 5
а. Осигурање бокова 5
б. Покушај Грочанског отсека да поврати село Петријево 7
в. Дефинитивна заповест за поседање положаја 8
г. Рад отсека. — Десни отсек (19 пук) . . 11
Дремановачки отсек (11 пук) 15
Биновачки отсек (5 пук) 15
Леви отсек (10 комбиновани пук III позива) . 17
д. Рад артилерије 17
ђ. Општа резерва 19

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Ситуација ујутру* 19
а) Код 25 резервне дивизије 20
б) Код 6 пешадиске дивизије 20
2. *Ситуација увече* 21
Поглед на рад овога дана 21

Б. — Борба код Мале Крсне

18 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 25
2. *Рад у току дана* 25
а. Коњичка дивизија 25
б. Шумадиска дивизија 27
Рад отсека. — Десни отсек (19 пук) . . 30
Дремановачки отсек (11 пук) 35
Биновачки отсек (5 пук) 35
Леви отсек (12 пук) 35
Шумадиски коњички пук 36

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Директива команданта корпуса* 37
2. *Рад дивизија.* — а. 25 резервна дивизија 37
б. 6 дивизија 38
3. *Ситуација XI армије увече и наређења за 19 октобар* 43
Поглед на рад овога дана 44

В. — Решење боја и повлачење

19 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 47
2. *Рад у току дана.* — а. Коњичка дивизија . . 47
б. Шумадиска дивизија . 51

Отступање 52
Заповест за поседање новог положаја . . 53
Рад отсека. — Десни отсек (19 пук) . . 55
Дремановачки отсек (11 пук) . . . 68
Биновачки отсек (5 пук) 77
Леви отсек (12 пук) 77
Шумадиски коњички пук 77

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Ситуација овога јутра.* — Наређења команданата дивизија . . 79
2. *Напад 3 армиског корпуса.* — а) 6 дивизије (на Церјак) . . . 79
б) 25 резервне дивизије (на к. 160 Дремановац) . . 82
в) Наређења команданта корпуса у подне 83
г) Гоњење после подне 84
3. *Ситуација увече* 85
4. *Наређења команданта корпуса за 20 октобар* 86
Поглед на рад овога дана 86

VI ДЕО

БОЈ КОД ГОЛОБОКА

А. — Пад села Сараораца

Земљиште 95
Утврђивање 96
20 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 96
2. *Рад у току дана.* — а. Коњичка дивизија . . 96
б. Шумадиска дивизија . . 98
Рад отсека — 19 пук . . 100
11 пук 103
5 пук 104
12 пук 105
Шумадиски коњички пук 106

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Рад ире подне.* — а) 25 резервна дивизија 106
б) 6 дивизија 107
в) 11 баварска дивизија (састав и рад) . . . 107
2. *Рад после подне.* — а) Наређење команданта корпуса од 14 часова 109
б) Наступање 3 армиског корпуса . . . 110
3. *Ситуација увече и наређења команданта корпуса за 21 октобар* 111
Поглед на рад овога дана 112

Б. — Борба код Милошевца и Трновча

21 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи.* — а. Код Коњичке дивизије 114
б. Код Шумадиске дивизије 114
2. *Рад у току дана.* — а. Коњичка дивизија . . 114
б. Шумадиска дивизија . . 117
Рад отсека — 19 пук . . 121
11 пук 125
5 пук 126
12 пук 127
Шумадиски коњички пук . 127

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *У току дана.* — а) 25 резервна дивизија 127
б) 6 дивизија 129
в) 11 баварска дивизија 130
2. *Ситуација увече и наређење за 22 октобар* 131
Поглед на рад овога дана 132

В. — Отступање на десну страну Јасенице

22 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи.* — а. Код Коњичке дивизије 135
б. Код Шумадиске дивизије 136
2. *Рад у току дана.* — а. Коњичка дивизија . . . 136
б. Шумадиска дивизија . . 138
Рад отсека. — 19 пук . . 143
11 пук 149

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Припреме за напад* 152
2. *Рад пре подне.* — а) 25 резервна дивизија 152
б) 6 дивизија 152
в) 11 баварска дивизија 152
3. *Наређења команданта корпуса од 12.10 часова и даљи ток рада* 154
4. *Ситуација увече.* Намере и наређења за 23 октобар . . . 155
Поглед на рад овога дана 157

VII ДЕО

БОЈ КОД КАРАУЛЕ

А. — Поседање положаја

23 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи.* — а. Код Коњичке дивизије 160
б. Код Шумадиске дивизије 160
2. *Рад у току дана.* — а. Коњичка дивизија 160
б. Шумадиска дивизија 162
Уређење позадине 163
Долазак појачања 164
Рад отсека. — 11 пук 164
19 пук 165
5 пук 167
12 пук 168
Шумадиски коњички пук 169
3. *Ситуација увече* 170

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. *Рад 3 армиског корпуса* 170
а) 25 резервна дивизија 171
б) 6 дивизија 171
в) 11 баварска дивизија 171
2. *Ситуација увече и одлука за 24 октобар* 172

Б. — Решење боја и повлачење

24 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 174
2. *Рад у току дана.* — а. Пре подне 174
б. По подне 176
Рад отсека. — 11 пук 179
19 пук 181
5 пук 190
12 пук 191
Шумадиски коњички пук . 193

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

1. Припреме овога јутра 194
2. Рад пре подне 196
3. Наређење команданта корпуса од 12.55 часова 196
4. Рад после подне 197
5. Ситуација увече и одлука за 25 октобар 198
Поглед на рад овога дана 198

VIII ДЕО

БОЈ КОД ЛАПОВА

А. — Борба код Марковца

25 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 204
2. *Рад у току дана* 204
Рад отсека. — 2 коњичка бригада 207
11 пук 210
10 комбиновани пук III позива . . . 211
5 пук 211
12 пук 211
19 пук 212
РАД НЕПРИЈАТЕЉА
1. *Наређења команданта корпуса* 213
2. *Рад пре подне.* — а) 25 резервна дивизија 213
б) 6 дивизија 214
в) 11 баварска дивизија 215
г) 3 армиски корпус 215
3. *Рад после подне.* — а) 25 резервна дивизија 216
б) 6 дивизија 216
в) 11 баварска дивизија 217
4. *Ситуација увече.* Одлука за 26 октобар 217
Поглед на рад овога дана 219

Б. — Борба на Старом Брду и код Лапова

26 октобра. — 1. *Ситуација у току ноћи* 221
2. *Рад у току дана* 221
Уређење позадине 222
Повлачење 223
Рад отсека. — 2 коњичка бригада . . . 225
11 пук 229
10 комбиновани пук III позива . . 231
5 пук 232
12 пук 232
РАД НЕПРИЈАТЕЉА
1. *Пре подне.* — а) 25 резервна дивизија 232
б) 6 дивизија 233
в) 11 баварска дивизија 234
г) 3 армиски корпус 235
2. *После подне.* — а) 25 резервна дивизија 236
б) 6 дивизија 236
в) 11 баварска дивизија 236
3. *Ситуација увече и одлука за 27 октобар* 236
Поглед на рад овога дана 237

IX ДЕО

БОЈ НА СТРАЖЕВИЦИ

А. — Поседање положаја

27 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 239
2. *Рад у току дана* 239
Рад отсека. — 2 коњичка бригада 244
19 пук 244
11 пук 244
5 пук 244
12 пук 246
РАД НЕПРИЈАТЕЉА 247

Б. — Борба око Рогота

28 октобра. — 1. *Рад у току дана* 249
2. *Одлука за повлачење* 250
Рад отсека. — а. Десни отсек 252
б. Средњи отсек 254
в. Леви отсек 256
3. *Ситуација код суседа* 257
РАД НЕПРИЈАТЕЉА
1. Рад 3 армиског корпуса 257
2. Рад 4 резервног корпуса 258

В. — Пад Стражевице

29 октобра. — 1. *Ситуација прошле ноћи* 261
2. *Рад у току дана* 261
Повлачење 264
Рад отсека. — а. Десни отсек 266
б. Средњи отсек 267
в. Леви отсек 268
3. *Ситуација код суседа* 273
РАД НЕПРИЈАТЕЉА
1. Рад 3 армиског корпуса 273
2. Рад 4 резервног корпуса 274
Поглед на рад овога дана 276

ИСПРАВКЕ

Страна	Ред	Стоји	Треба
33	одоздо 14	батаљон	„Батаљон
52	одоздо 9	десиоје	десној
61	одозго 5	Прасконић из Гараша	Прасконић из Живковаца
64	одозго 23	Рад отсечне артилерије	Рад отсечне резерве
65	одоздо 18	Станковић	Савковић
68	одозго 2	коњички поручник	поручник
98	одозго 21	главном,	главном
114	одозго 2	коњичке	Коњичке
124	одоздо 6	8. 0	8.30
131	одоздо 12	иије	ниje
139	одозго 10	непријатељки	непријатељски
151	одоздо 13	(II) групе	(II групе)
183	одозго 28	2 чета 2 батаљона	4 чета 2 батаљона
185	одозго 2	13.50	13.20
230	одозго 13	у (13.30)	(у 13.30)

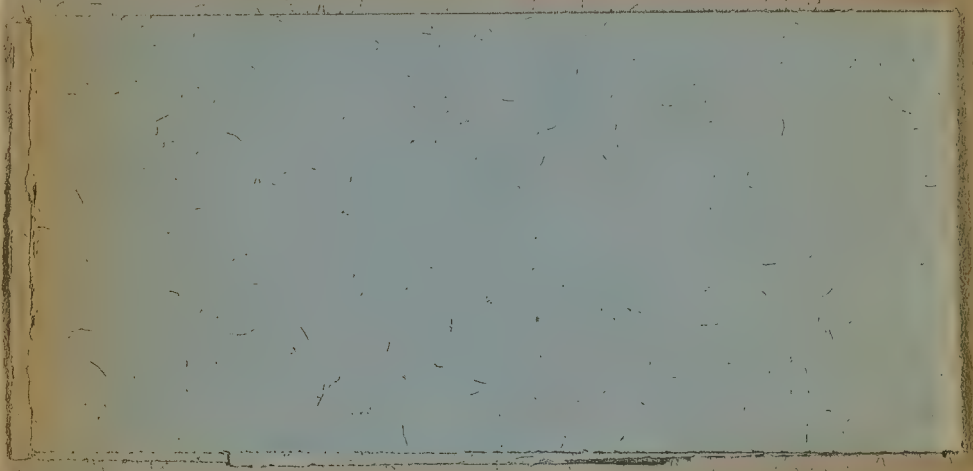

n. 5[illegible]/78